...ب از فارسی روزمرّہ

صُحبتِ خویشی و قرابتی

- آقا ! خیلے
رکہ اِمروز شما
ردید ؟
- بندہ خیلے
ت . بودم +
ز - نسبت . من
شت ؟
- خواہرِ من میخواہد
عرض رساند +
ز - بگوئیدش کہ
ردا حاضرِ خدمت

مہرجان - او حالا سخن
گُفتن مے خواہد +
آقا نوروز - آخر او بمن
چہ گُفتن مے خواہد ؟
مہرجان - نمے دانم چہ گفتن
مے خواہد +
آقا نوروز - خیر بعد از عصر
شرفیاب صُحبت خواہم شُد +
مہرجان - او خودش اینجا
آمدہ است +
نوروز - اَے مرد خدا -
غضب کردی مرا از پیشتر چرا

خبر نہ کردی کہ من از بازار
یک چیز غریبے بجہت او تحفہ
مے آوردم - پلومے پختم -
قہوہ مے پختم +
مہرجان - حاجت چندیں
تکلفات نیست - میخواہد سخنے
بشما گوید و برگردد +
نوروز - خیر - بگو در کجاست +
مہرجان - در حیاط[1] نشستہ
با سوگلی[2] شما حرف مے زند +
نوروز - برو صدااش کن +
مہرجان - صونا - صونا ہوئے !
صونا - بلے - آقا چہ میفرمائید؟
مہرجان - کلثوم ننہ را
بگوے کہ اینجا بیاید +
صونا - در کجا ؟
مہرجان - در اطاق نوروز
آقا +
صونا - خانم ! مہرجان آقا شمارا
در اطاق نوروز آقا صدا میزند +

کلثوم ننہ - سلام علیکم - برادر
نوروز - و علیک السلام
خواہر - خوش آمدی - بیا بنشین -
قدم بر چشم - چہ طور تشریف
آوردی - باعث تکلیف تو چہ
بودہ است ؟
کلثوم ننہ - پارۂ حرفہا
داشتم بگویم +
نوروز - بفرمائید - من
تشنۂ حرف شما ہستم +
کلثوم ننہ - کار واجبی
دارم - خلوتے خواہم گفت +
نوروز - اینجا ہیچ بیگانہ
نیست شما آشکارا حرف بزنید +
کلثوم ننہ - پیش روے
مردم گفتہ نمے توانم +
نوروز - در گوش من بگوئید +
کلثوم ننہ - سرگوشی در
مجلس زیبا نیست +
نوروز - بیا - پشتو نشستہ حرف بزنیم +

[1] حیاط - آنگن - جو گھر کے سامنے نشست و برخاست کے لئے
چاردیواری کھینچ کر بنائی ہوتی ہے +
[2] سوگلی - محبوبہ +

کلثوم ننہ - خیلے مناسب است +
نوروز - حالا بگو مطلب شما
چہ چیز است +
کلثوم ننہ - حرفیکہ من
مے گویم باید کہ آں را پیش
ایں و آں بروز ندہید کہ
فلانی بمن چنیں و چناں
گفتہ است +
نوروز - آہستہ چرا
مے گوئی - بلند بگو - گوشم قدرے
سنگین است +
کلثوم ننہ - من آہستہ
ازاں حرف مے زنم - مبادا
پشت دیوار کسے گوش داشتہ باشد
و حرف مرا بشنود - پیش پسر
شما نقل بکند +
نوروز - نہ خیر - کسے
نمے شنود - تو حرف مطلب
را بے تکلف بمن آشکار
کن +

کلثوم ننہ - من خیلے
ازیں مے ترسم کہ پسر شما
یواشکی[1] آید و حرف مرا گوش
بدہد +
نوروز - خواہر حرف ویل[2]
مگو - وقت مے گذرد - مرا از
مقصدت حالی[3] کن +
کلثوم ننہ - مطلبم
ایں است کہ پسر شما ارادۂ
زن بردن مے دارد یا نہ ؟
نوروز - چرا نمے دارد -
انشاء اللہ بعد یک سال
عروسیش را تدارک میدہم +
کلثوم ننہ - اوف -
تا یک سال کہ انتظار
خواہد کشید +
نوروز - خواہر - چہ میگوئی -
در چشم زدن سال میگذرد +
کلثوم ننہ - اگر تا یک ماہ
شما تدارک نمے دہید - من

[1] یواشکی اور یواش بمعنی آہستہ + [2] حرف ویل - اِدھر اُدھر کی باتیں - متروک باتیں - قابلِ ترک باتیں + [3] حالی کردن - آگاہ کرنا - خبردار کرنا - جتانا +

دُخترِ خُود را به پسر گزمہ[1] باشی
نامزد مے کُنم +

نوروز - زنکہ - اِینچہ حرفہاشت
کہ مے زنی - از سختت زمیں
زیرِ پایم لرزید +

کلثوم ننہ - من شنیدہ ام
کہ پسرِ شُما براہِ بد[2]
اُفتاد اشت +

نوروز - کلثوم ننہ -
چہ چی مے گوئی - چرا پسرِ
مرا بد نام مے کُنی +

کلثوم ننہ - من خیلے
شنیدہ ام کہ او پاسوز
کولیہا[3] شُد اشت و جندہ[4] بازی
مے کُند +

نوروز - زنکہ - از خُدا
بترس چرا از پیشِ خُود حرفہا
مے سازی - چرا بر طفلکِ ناداں
شاخچہ[5] بندی مے کُنی +

کلثوم ننہ - تو مثلِ کبک
چشمت را روے ہم گذاشتہ
نیک و بدت را نمے بینی
و مے دانی کہ مردم ہم
نمے بینند +

نوروز - ایں حرفہا را
از کُجا مے گوئی +

کلثوم ننہ - آیا دی شب
پسرِ شُما عرق[6] خُوردہ توے
راہ با یکے از قراولہا[7] عربدہ
نہ کردہ اشت ؟ و قراولانِ
او را ہمہ شب دشتاق[8]
نہ کردہ اند ؟ و تا دہ
تومان[9] از شُما جریمہ نگرفتہ اند؟
او را ول نہ کردہ اند +

[1] گزمہ - پولیس - چوکیدار - گزمہ باشی پولیس افسر - تھانہ دار - کوتوال + [2] براہِ بد اُفتادن - بد چلن ہو جانا + [3] کولی - رنڈی - بیسوا + [4] جندہ - خانگی - پوشیدہ حرامکاری کرنے والی + [5] شاخچہ بندی - تُہمت دھرنا - بُہتان باندھنا + [6] عرق - آج کل کے محاورہ میں شراب کو کہتے ہیں + [7] قراول - چوکیدار - پہرہ دار + [8] دشتاق - زیرِ حراست - حوالات - جیل - قید خانہ - قید + [9] تومان - ایران میں ایک طلائی سکہ ہے جس کی قیمت بقدر للعہ ر کے ہوتی ہے +

نوروز - بزرگِ خودِ ماں
زنہار شہرت ندہی کہ چنیں
و چناں شد اشت +

کلثوم ننہ - مرا چہ
ضرور اشت کہ رازِ شما را
شہرت بدہم - مردم شہر ہمہ
خود مے دانند کہ بچۂ نوروز
آقا ہیچو شد اشت +

نوروز - زنکہ معلوم
مے شود کہ تو از حرفِ
کسے از راہ رفتۂ عقل ترا
کسے دزدیدہ اشت در عالمِ
شباب اکثر از جواناں ہیچو حرکت
بفعل مے آید +

کلثوم ننہ - بلے - من
ہم مے دانم کہ شما خودِ تاں
او را ہیچو ہار[1] کردہ اید +

نوروز - من چہ طور
او را ہار کردہ ام ؟

کلثوم ننہ - شما او را
نہ علم آموختید نہ معرفت -
بجز اینکہ شما ٹکہ[2] کنید و
او دروازد - دیگر از دستش
چہ بر مے آید +

نوروز - خبر او ہیچ کارہ
نیشت - بہ بینم تو ناشزدش را
چہ طور بدیگر کسے مے دہی -
گزمہ باشی کیشت کہ پاتوے
کفشِ ما بکند +

کلثوم ننہ - اگر مے دہم -
بہ بینم شما مرا بکدام قرا و تہا
دشتاق خواہید کرد - حالا میروم
از حرفِ شما او را حالی میکنم +

نوروز - نہ خواہر - ما نوکریم -
چاکریم - بندہ تو ایم - غلام
تو ایم - ایں حرفہا را بر زباں
میار - ایں کارہا از تو شائشتہ
نیشت +

---

[1] ہار - دلبر - دیوانہ - منہ زور - سر چڑھایا ہوا - شترِ بے مہار +
[2] ٹکہ - کمائی - یعنی تم کماؤ اور وہ ہار دے اور تمہاری کمائی اڑائے +

کلثوم ننہ - شما نہ نوکرِ
من باشید نہ چاکرِ من شما برادرِ
من باشید - اما پسرِ خود را
بگوئید کہ ازیں خیال مفت زن
بروں بیفتد[1] +
نوروز - حالا ایں حرفہا
را کنار بگذار - بگو کہ تدارکِ
عروسیئش را کے مے دہی +
کلثوم ننہ - تدارکِ عروسی کہ؟
نوروز - عروسی دخترہ ات +
کلثوم ننہ - من ہرگز
دست دخترۂ خود بدستِ ہمچو
پسرِ سر خود بالا[2] بر آمدہ نمیدہم +
نوروز - نہ خواہر تو او را
بجانِ من بفرزندی قبول
کن - او ہمیشہ غلام تو
باشد +
کلثوم ننہ - واچہ حرف اشت
کہ پسرِ شما با چنگیہاے[3] خوش گذرانی
بکند و دخترم در پسِ
پردہ از غم بگدازد +
نوروز - خواہر - از براے
خدا رحم کن و از خطاے
رفتہ اش چشم بپوش - آئندہ
رگردد چنیں کارہا نخواہد گشت +
کلثوم ننہ - او گردِ چنیں
کارہا گردد یا نگردد من
ہرگز عروس دخترہ ام را
با نورِ چشمِ شما نمے کنم +
نوروز - برو اگر نمے کنی
نہ کن - ما ہم خیلے شنیدہ ایم
کہ دخترت رو و از پیشِ
روے نا محرم مے نشیند و
مثلِ گوریہا پیشِ ایں و آں
قرہ[4] مے دہد +
کلثوم ننہ - حالا کہ
ہمچو اشت - لائقِ نورِ چشمِ
خود دخترہ پیدا بکنید

[1] یعنی نکاح کرنے کے بیہودہ خیال سے باز رہے - بیفتد کے معنی
اہلِ ایراں کے محاورے میں باز رہنے کے ہیں + [2] سر خود بالا
بر آمدہ - شترِ بے مہار + [3] چنگی - گاین - ڈومنی - تیرہ تالی + [4] قر دادن -
کولے مٹکانا - مٹکنا +

دُخترے کہ رَود از پیشِ ایں
و آں بنشیند- لائقِ نورِ چشمِ
شُما نیست +

نَورُوز - مِہر جان آقا -
شُما پیش بیائید - و کلثوم ننہ
را بفہمانید کہ بما آزُرده
نہ شوَد +

مِہر جان - او از شُما
آزُرده نہ بُود - شُما خُود از
سخنہائے ناسزا او را آزُرده
کرده اید +

نَورُوز - من کے باو سخُن
ناسزا گُفتہ ام - اگر بفرضِ
سخُنے نا واجب از زبانِ
من برآمده باشد مُعاف
فرمائید +

مِہر جان - ما صاحبِ
دُختریم - ما چہ حد داریم کہ
با شُما سر برداریم - مگر شُما را
ہم ہمچو حرفہا زیبا نیست +

نَورُوز - خیر ایں حرفہا
را بگذارید- مطلبِ من ایں است
حالا کہ بخانۂ تاں رسیدید
ایں سخنہا را پیشِ دُخترہ
بروز ندہید و از طرفِ پسرِ
من ایں انگشتر توے انگشتش
بکُنید +

مِہر جان - ما نام پسرِ شُما
پیشِ او بر زباں آورده
نے توانیم- وقتیکہ کس نام
نُورِ چشمِ شُما پیشِ او مے برد
خیلے بدش مے آید +

نَورُوز - مگر او ازیں قرابت
رضا نیست ؟

مِہر جان - بلے او پیشتر
ازیں قرابت حاشا[1] مے کرد - من
بزور کے ایں کار بگردنش
بستم +

نَورُوز - اے وائے چہ
چاره کُنیم - مِہر جان آقا
حالا تدارکِ عروسی را جلد
باید کرد +

[1] حاشا مے کرد - یعنی انکار کرتی تھی +

کلثوم ننہ - اَے وائے صدائے پائے بیگانہ مے آید +

نورُوز - چرا مے ترسی - ہیچ بیگانہ نمے تواند کہ اینجا پا بگذارد +

کلثوم ننہ - آخر رایں کیست ؟ کہ سرش را تو کردہ یک راست بسمتِ اطاق ما مے آید +

نورُوز - مگر تو نمے شناسیش؟

کلثوم - من نمے شناسمش +

نورُوز - چرا نمے شناسمش؟ خیلے خوب مے شناسیش +

کلثوم ننہ - آخر بفرمائید کہ ایں کدام کس اشت کہ ہمچو سرزدہ[1] پیشِ ما مے آید +

نورُوز - ایں ہماں نامزدِ دُخترت اشت +

کلثوم - اَے وائے چہ خاک بر سر کنم کجا بروم +

مہر جان - مگر تو او را دیدن نمے خواہی +

کلثوم ننہ - خیلے بدم مے آید کہ رُویش را بہ بینم - وقتیکہ من رُویش را مے بینم - زہرہ[2] ترک مے شوَد +

مہر جان - اگر ترا دیدنش خوش نمے آید، برو در پسِ آں لنگۂ در قائم[3] شو +

صُحبتِ ناخوشی و بیماری

شیخ حسن - سلامُ علیکم - سیّد جان +

سیّد جان - وعلیک السّلام یا شیخ! مزاج چہ طور اشت؟ امروز قدرے ناخوش بنظر مے آئی - رنگ رُویت چرا پریدہ اشت ؟

شیخ حسن - یا سیّدی! سرم خیلے درد مے کند +

---

[1] سرزدہ - بے تحاشا - بے کھٹک - بے روک ٹوک + [2] زہرہ ترک مے شوَم - یعنی میرا دل پھٹتا ہے + [3] قائم شُدن - پوشیدہ ہونا - اور قائم کردن - پوشیدہ کرنا +

سیّد جان - نصیبِ اعدا
از کے ؟
شیخ حسن - صُبح کہ از
رختِ خواب برخاستم دیدم کہ
سرم دَرد مے کُند +
سیّد جان - باعثِ ناخوشی
چہ بُود ؟
شیخ حسن - دیروز بَینِ
راہ سرم گیج[1] خوردہ پایم
بہم پیچیدہ زمیں[2] خوردم -
شب تب کردم +
سیّد جان - جائے ضرب
کہ نرسیدہ ؟
شیخ حسن - پُلِ دماغم
ضرب خوردہ ورم گرفت اشت +
سیّد جان - دشتِ خود را
چرا دراز نمے کشی ؟
شیخ حسن - ماہیچۂ بازوم
نیز درد مے کُند +
سیّد جان - در راہ رفتن
نیز اتُو مے کشی[3] +
شیخ حسن - بشکہ تکان
خوردم قلم پایم زخم خوردہ لہ[4]
شُد اشت +
سیّد جان - بلے ہمیں
سبب اشت کہ امروز توہمچو
مے لنگی +
شیخ حسن - سینۂ پایم نیز
زخم خورد اشت +
سیّد جان - بدکتور[5] - چرا
رُجوع نہ کردی ؟
شیخ حسن - پیشِ ریش ساز[6]
رفتہ بُودم زخمہا را تختہ بند
کرد اشت +
سیّد جان - معلوم میشود کہ
شُما از علاجِ دکتور مے ترسید؟

۱ سرگیجی - سر کا پھرنا - دورانِ سر - مرضِ دوار - سر کا چکرانا +
۲ زمیں خوردن - گر پڑنا + ۳ در زمین اتُو کشیدن - لنگڑا کر چلنا -
بھکے بھکے پاؤں ڈالنا + ۴ لہ شُدن - گوشت کا ضرب کھا کر
نرم ہو جانا - پس جانا + ۵ دکتور - ڈاکٹر کا مُفرّس ہے +
۶ ریش ساز - جرّاح +

شیخ حسن - مردِ ہند از علاجِ دکتور خیلے مے ترسند +

سیّد جان - آخر چرا ؟

شیخ حسن - فقط بے عقلی +

سیّد جان - نفعے کہ بندہ در علاجِ دکتور دیدہ است در علاجِ اطبّا کم دیدیم +

شیخ حسن - بلے دواے شاں اندک و نفعش بسیار است +

سیّد جان - بندہ خیلے معتقدِ علاج دکتور ہستم +

شیخ حسن - من ہم از دکتور براے خود دوا آوردہ ام +

سیّد جان - بخورید بخیر است - خدا نفع مے دہد +

شیخ حسن - خیر است ؟ شما ہم امروز ہیچو سرفہ مے کنید +

سیّد جان - شب سرکہ خوردہ بودم - نزلہ بحنجرہ ام زور آوردہ است - سرفہ مے کنم +

شیخ حسن - مگر شما پرہیز نمے کنید ؟

سیّد جان - آدم تا کجا پرہیز کند - از پرہیز کردن جانم بتنگ آمدہ است +

شیخ حسن - چند روز دیگر ہم پرہیز را بر خود گوارا بکنید - وقتیکہ بہ کلّی صحّت حاصل شد باز حاجت پرہیز نیست +

سیّد جان - خیر است - از چند روز رفیقِ شما را با شما نمے بینم ؟

شیخ حسن - یک ماہ مے گذرد کہ از بامِ سرا باکلہ پائین آمدہ بازوبش در رفتہ حالتِ ناخوشی پیدا کردہ بستری شدہ است +

سیّد جان - حالا احوالش چہ طور است ؟

شیخ حسن - احوالش برہم خوردہ روز بروز بدتر

شُد اشت +
سیّد جان - آیا اُمیدِ
زیست ہشت ؟
شیخ حسن - خیر- دماغش
تیغ کشیدہ[1] است چشمش بر
آشماں[2] اُفتاد اشت -
لوپ ہایش[3] گود اُفتاد اشت-
زبانش تا حقّہء نافش
خشکیدہ اشت - ہر لحظہ
دِلش گُلافہ[4] مے شوَد +
سیّد جان - تیمارش را
کہ مے کُند ؟
شیخ حسن - پدر و مادرش
مے کُنند +
سیّد جان - شُما ہم
گاہے بعیادتِ او میروید ؟
شیخ حسن - بندہ اِمشب
سر بالینِ او بُودم +
سیّد جان - مے گویند-
برادرِ زنش نیز تب کرد اشت +
شیخ حسن - بلے +
سیّد جان - تب نوبہ ہشت
یا ہر رُوزہ ؟
شیخ حسن - ہر رُوزہ +
سیّد جان - گاہے عرق
ہم مے کُند - یا خیر ؟
شیخ حسن - دِیرُوز خیلے
عرق کردہ بُود +
سیّد جان - حالا کُنہ کُنہ[5] ہش
بدہید +

۱ے دماغش تیغ کشیدہ -- یعنی اُس کی ناک سُت گئی ہے + ۲ے چشمش
بر آشماں اُفتادہ -- یعنی اُس کی آنکھیں چھت سے لگ گئی
ہیں + ۳ے لوپ ہایش گود اُفتادہ - اُس کے رُخسارے
پچک گئے ہیں + ۴ے دِلش گلافہ شُد اشت - اُس کا دِل
ہر وقت متلاتا ہے + ۵ے کُنہ کُنہ - کُونین - سنکونا بارک جو دیسی
کُونین کے درخت کی چھال کا سفُوف ہے - یہ لفظ انگریزی کُونین
(Quinine) سے مفرس ہے +

شیخ حسن - بلے خورد اشت۔
حالا چیزے بہتر شُد اشت۔ مگر
ہنوز بہ کُلّی صحت نیافتہ +
سیّد جان - خُدا شفا دِہد۔
عجب سرِ زندہ[1] مردے اشت +
شیخ حسن - تو امروز در
حرف زدن خیلے دہن را کج
مے کُنی ؟
سیّد جان - آرے -
گوشت پایِ دندانم ورم
گرِفتہ اشت +
شیخ حسن - دشت از
دشتکشہا چرا بیروں نے کشی؟
سیّد جان - دشتہایم از
سرما ترکیدہ اشت +
شیخ حسن - امروز خیلے
چُرت[2] مے زنی +
سیّد جان - ہمہ شب
بیدار بُودہ ام +
شیخ حسن برو بامانِ خُدا
ساعتے خواب بکُن +
سیّد جان - خُدا حافظ +
شیخ حسن - خُدا تُرا سلامت
داشتہ باشد +

صُحبتِ غُسل

میر جعفر - آقا قنبر !
آقا قنبر - بلے آقا +
میر جعفر - دلاک[3] را صدا
بزن کہ سرم را بتراشد +
آقا قنبر - از دمِ صُبح بچّۂ
کریم را در عقبش[4] فرستادہ ام +
کریم - آقا ! او خودش از
دمِ صُبح حاضر اشت +
میر جعفر - کُجا اشت +
کریم - پائیں در حیاط
نشستہ اشت +
میر جعفر - او را بگو بالا بیاید +
آقا قنبر - شُما خود تان
پائیں بروید +

[1] سرِ زندہ - بشّاش - ہنس مُکھ - زندہ دِل آدمی + [2] چرت زدن - پینک لینا - اُونگھنا + [3] دلاک - حمّامی - نائی - حجّام + [4] عقب فرستادن - اور عقب رفتن بمعنی بُلانا +

میر جعفر - من لُنگ[1] بستہ - رخت برکندہ[2] - لُخت[3] نشستہ ام +

آقا قنبر - مگر شما - ارادۂ غسل مے دارید ؟

میر جعفر - بلے - دلّاک را پیشِ من بفرست و خودت آب را گرم بکن +

اُستا سلمانی[4] - سلام علیک آقا !

میر جعفر - پیشِ بیا

اُستا سلمانی - چونہ مرا بتراش +

اُستا سلمانی - آقاے مرحوم - پدرتاں - خدایش بیامرزاد - سبیل را مے تراشید و عجب ریش بلندے میداشت - شما بعکسِ او چونہ[5] را مے تراشید و سبیلہا را مے دارید +

میر جعفر - مردکہ - تو اظہارِ معرفت را کنار بگذار و کارِ خودت را پیش ببر +

اُستا سلمانی - شنیدہ ام کہ پسرِ عموے تاں سید رضا چانہ[6] را مے تراشد و گونہاش[7] را ریش مے دارد و تقلیدِ اہلِ فرنگ در مے آرد +

میر جعفر - عجب مردکۂ -

---

[1] لُنگ - کھیس - تہ بند - لُنگی + [2] رخت برکندہ کپڑے اُتار کر + [3] لُخت - ننگا - برہنہ + [4] اُستا سلمانی - اہلِ ایراں اکثر حجاموں کو اِس لقب سے بُلاتے ہیں - جس طرح سے کہ ہندوستان میں حجّام کو خلیفہ کہتے ہیں - اہلِ ولایت اُستا کہتے ہیں اور سلمانی اُن کو اِس لیئے کہتے ہیں - کہ حضرت سلمان فارسی رضی اللہ عنہٗ جو ایک جلیلُ القدر صحابی اور حضرت علی رضی اللہ عنہٗ کے بڑے پکّے دوست تھے - اکثر سر مُونڈا کرتے تھے - اِس لیئے حجّام لوگ اپنے گروہ کو اُن کی طرف منسوب کرکے سلمانی کہلاتے ہیں + [5] چونہ - ٹھوڈی - در اصل چانہ ہے - اہلِ ایراں تغیرِ لہجہ سے چونہ بولتے ہیں + [6] چانہ تراشیدن - ٹھوڑی مُنڈانا + [7] گونہ - رخسار - گونہ داشتن - گل مچھے رکھنا +

هرزه گوئے هستی - ترا بانها چه
سروکار - مردِ خدا حرفِ مفت
مزن[1] چانه ام را بتراش +
اُستا سلمانی - آه - عموئے
شما - خدایش جنت نصیب کند -
چه خوش ریش توپے[2] میداشت +
میر جعفر - اگر چونه ام را
مے تراشی بتراش - ورنه
برو سرِ خود بگیر +
اُستا سلمانی - برادرِ بزرگِ
شما را چه شده است که ریشش
را موزچه پے[3] مے زند +
میر جعفر - اُخ - چه قدر
مفت چک[4] و چونه میزنی - گفتمت
حرفِ دل[5] مگو - هرزه[6] چاوی
مکن - اُستره برگیر و ریشم
را بتراش +

اُستا سلمانی - آغا احوط
همین است که ریش یک مشت
و دو انگشت باید که باشد +
میر جعفر - مردکه - اگر
کسے ریش دارد یا ندارد بتوچه -
تو بجهتِ سر تراشیدن آمدهٔ
که از برائے وعظ گفتن +
اُستا سلمانی - مے خواهم که
هم سرِ شما را بتراشم وهم از
مسائلِ فقیهه شما را خالی کنم -
که ریش را بلند باید داشت -
و سبیلها را باریک باید تراشید +
میر جعفر - اے پدر سوخته -
کاروارجبی میدارم - وقت میگذرد
تو چانه ام را بتراش - ازین حرفها
بیفت ورنه صد تا کتره[7] بر
رویت مے شمارم +

[1] حرف مفت - بیهوده بات + [2] ریش توپے - گنجان یا گھنی - گول - محرابی ڈاڑھی + [3] ریش موزچه پے - خشخاشی ڈاڑھی + [4] چک و چونه زدن - بک بک کرنا + [5] حرفِ دل - بیهوده بات + [6] هرزه چاوی کردن - مفت کی بکواس کرنا + [7] کتره - دشنام - گالی گلوج +

اُستا سلمانی - آقا از حرفِ
من ۱جر چرا میشوی - من پیغام
شریعت را بشما عرض میکنم
کہ ریش تراشیدن بالمرّہ
جائز نیست +

میر جعفر - نفست
بگیر پدر سگ - اگر ایں بار
ہم ۲جلو حرف نمے کشی - ہمچو
مُشت بر کلہ ات زنم کہ مغزت
از ۳لولہٴ دماغت سرا زیر
مے شود +

اُستا سلمانی - آقا من
چہ کردم کہ سرِ من ۴داد
مے زنی - تو خودت مے دانی
کہ ریش تراشیدن کارِ مردُم
۵جلنبر اشت +

میر جعفر - آقا قنبر !
۶پیتز بردار را بگو کہ ایں
شخص چاروا را بضرب ۷کتک
از در بیروں کشد +

آقا قنبر - مرد کہ - شاہا عجب
عادت کردہ اید - بزیاد گفتن
و اظہارِ معرفت نمودن - پا شو -
سر خود گیر - ورنہ بیک سیلی
ترا ادب مے کنم +

اُستا سلمانی - بہ بخشید -
بشما زحمت دادم - من ایں
مسئلہ را از علماے معتبر
شنیدہ ام کہ ریش تراشیدن
گناہے بزرگ اشت +

آقا قنبر - (۸قلو بر پشتش
زدہ) برو شکلِ خود را گم
کن +

اُستا سلمانی - من
خودم مے روم - تو قلو چرا
مے زنی +

آقا قنبر - ۹خفہ شو - تخمِ خر -
اگر ایں بار حرف مے زنی -

---

۱ جر شدن - کھسیانا ہونا + ۲ جلو حرف کشیدن - خاموش رہنا +
۳ لولہٴ دماغ - ناک کی کوٹھی + ۴ داد زدن - چلّانا + ۵ جلنبر - کچّا -
بد معاش - لفنگا + ۶ پیتز بردار - چوبدار + ۷ کتک - سوٹا - لاٹھی -
ہنٹر - ڈنڈا + ۸ قلو - لات + ۹ خفہ شو - چپ رہ +

سرت را توے مرداب[۱] مے تپانم[۲] +
استا سلمانی - (زیرِ لب
لند لند کناں[۳]) من از روے
نصیحت حرفے گفتہ ام - بابا
ریش را متراش - مرد کہ مشت
و ملنگ سخن مرا پشتِ گوش
انداخت +

آقا قنبر - آقا ! آب سرد
شد اشت +

میر جعفر - ایں تولہ سگ
از صبح تا بحال نگذاشت بروم
فراغت[۴] خانہ +

آقا قنبر - آب خیلے چائیدہ[۵]
شد اشت +

میر جعفر - لولینم[۶] کجا ست؟
تا سر آب[۷] رفتہ زہر آب[۸] ریختہ
طہارت کنم +

آقا قنبر - آیا شما امروز
کیسہ و مشتمال نکنید ؟ -

میر جعفر - حالا مہلت
سر کیسہ و مشت مال ندارم +

آقا قنبر - روبینۂ[۹] شیر آب
گرم خراب شد اشت + -

میر جعفر - چرا ؟
چہ شد اشت +

آقا قنبر - چونکہ پیچ و
بشتش[۱۰] از مس ساختہ اند
زنگ گرفتہ بستہ شد اشت +

---

۱ مرداب - بدررو - موری + ۲ تپاندن - گھسیڑنا + ۳ لند لند -
منہ میں بڑ بڑانا + ۴ فراغت خانہ - پاخانہ + ۵ چائیدہ - سرد -
ٹھنک + ۶ لولین - لوٹا - بدنا + ۷ سرآب - غسل خانہ +
۸ زہراب پیشاب + ۹ روبینۂ شیر - پانی نکالنے کی
پیچ دار ٹونٹی - جو اکثر پیتل کی بناتے ہیں اور براس کاگ
کہلاتی ہے - یہ لفظ انگریزی روبی نٹ (Rubinet) سے
مفرس ہے - شیر - پانی - ٹونٹی + ۱۰ پیچ و بشت -
براس کاگ +

میر جعفر۔ بندۂ خدا۔ چرا
از برونزی[1] نساختید کہ زنگ
نمے گرفت +
آقا قنبر۔ چونکہ برونزی
در بازار دستیاب نہ شد۔
ناچار مسی را گرفتیم +
میر جعفر۔ خیر۔ تو برو
خمرۂ[2] آب گرم را بیار کہ
غسل بکنم +
آقا قنبر۔ آیا۔ شما امروز
لباس را آلش مے کنید ؟
میر جعفر۔ بلے مے کنم
تو حولہ[3] و صابون بمن بدہ
و رخت برگردانم را بیروں
بکش +

صحبتِ لباس پوشی

میر جعفر۔ آقا قنبر!
آقا قنبر۔ بلے آقا +
میر جعفر۔ رخت برگردانم
را پیش بیار کہ لباس را
آلش[4] بکنم +
آقا قنبر۔ آقا! این رخت
برگردانِ[5] شما حاضر است بسم اللہ
لباس را عوض[6] بفرمائید (تبدیل
بفرمائید) (تغیر بدہید) +
میر جعفر۔ پیراہنِ کتانم
کجا ست +
آقا قنبر۔ بالائے بند آریچہ[7]
آویزان است +

---

۱ برونزی - پیتل - برنج - یہ لفظ انگریزی برانز (Bronze)
سے مفرس ہے۔ جو برنج سے بنا ہوا معلوم ہوتا ہے +
۲ خمرہ - مٹکا - سبوچہ + ۳ حولہ - تولیہ - انگوچھا - رومال
جس سے بدن خشک کیا جاتا ہے + ۴ آلش - بدلنا +
۵ رخت برگرداں - بدلنے کے کپڑے + ۶ عوض کردن -
بدلنا + ۷ بند آریچہ - الگنی +

میر جعفر - بزیر آورده
تکان[1] داده جلوِ ما زمین بگذار +
آقا قنبر - مگر شما این
قمیص را نمے پوشید ؟
میر جعفر - چونکہ خیلے
گشاد[2] و بلند است بر قدِ من
راست نمے آید +
آقا قنبر - شاید کہ خیاط
باندازۂ قدِ شما نبرید است ؟
میر جعفر - خیاطِ ما برش
خوب نمے داند +
آقا قنبر - این قبائے شما
نیز تنگ و کوتاه است +
میر جعفر - دکمہ[3] بمادگیش[4]
نیز دو یخہ[5] اش بد دوختہ است
آقا قنبر - بلے - این مادگی
قابلِ دکمہ نیست +

میر جعفر - برو از بازار
تکمۂ دیگر بیار +
آقا قنبر - این زیر جامہ
هم چہ قدر نادرست است -
بشما زیبندگی ندارد +
میر جعفر - حیف درزیکِ
این نیز خوب ندوختہ است +
آقا قنبر - شما امروز زیر جامہ
مے پوشید یا پانطلون +
میر جعفر - تو بند[6] در
زیر جامہ[7] بکش ما پانطلون
نمے پوشیم +
آقا قنبر - مگر شما پانطلون
نمے دارید ؟
میر جعفر - بلے میدارم +
آقا قنبر - پس در کجا است ؟
میر جعفر - در سارق[8] پیچیده باشد

۱ تکان داده - جھٹک کر + ۲ گشاد - ڈھیلا - چوڑا - لانبا + ۳ دکمہ - تکمہ + ۴ مادگی - گھنڈی + ۵ یخہ - گریبان + ۶ بند - ازاربند + ۷ زیر جامہ - پاجامہ + ۸ سارق - گٹھڑی - بقچہ +

آقا قنبر - در سارق که نیشست +

میر جعفر - گازر بُرده باشد - برختِ شور[1] خانه +

آقا قنبر - از رخت[2] شور - پُرسان کرده ام - مے گوید پیشِ من نیشت +

میر جعفر - پس پیشِ دقاق[3] باشد +

آقا قنبر - آیا - این ادبیک[4] بر شما راشت مے آید ؟

میر جعفر - خیلے راشت مے آید +

آقا قنبر - یخهٔ این قدرے پاره شُد اشت +

میر جعفر - آن رشته و سوزن بگیر و ..یخه اش را بدوز +

آقا قنبر - دامنِ این نیز چاک شُد اشت +

میر جعفر - بگذار - خیاط خودش دُرُشت بکُند +

آقا قنبر - این ارخالقِ نیم تنهٔ[5] شما چه خوب ساخته اشت که قرینه[6] ندارد +

میر جعفر - بلے - تازه فرمائش داده . بودم خیاط را. این را به ماشین[7] دوخته اشت +

آقا قنبر - بر شما خیلے زیبندگی مے دارد +

میر جعفر - تو این را توے سارق پیچیده نگاهدار که روزِ عید خواهم پوشید +

آقا قنبر - پس حالا چه خواهید پوشید ؟

میر جعفر - حالا سرداری[8] خزم را خواهم پوشید +

آقا قنبر - آیا این جبهٔ ماهوت را نخواهید پوشید ؟

میر جعفر - نخواهم پوشید -

[1] رختِ شور خانه - دھوبیوں کا گھاٹ + [2] رختِ شور - دھوبی + [3] دقاق - کُندی گر + [4] ادبیک - اچکن + [5] ارخالق نیم تنه - کوٹ + [6] قرینه ندارد - یعنی مثل نہیں رکھتا + [7] ماشین - مشین - کل + [8] سرداری خز - ٹسر کا لبادہ +

گر تو ایں را خوب تکاں
بدہ تا از گرد پاک شود +

آقا قنبر - خیلے
گرد آلود اشت - بتکاندن
پاک نے شود +

میر جعفر - برو آں
ماہوت پاک کن[۱] را بگیر
و ایں پتو را نیز از گرد
پاک کن +

آقا قنبر - ایں شال
ترمہ[۲] را بیت[۳] زد اشت +

میر جعفر - پیشِ
رفوگر ببر تا داغ دوزی[۴]
بکند +

آقا قنبر - ایں قدیفہ را
چہ کنم +

میر جعفر - پیشِ دقاق
ببر +

آقا قنبر - ایں کالاہاے
شستنی را چہ کنم +

میر جعفر - اینہا را
خرہ[۵] بنہ - بوقتِ فرصت برختِ
شور بسپار +

آقا قنبر - دستمالِ سفید
شما چرک شد اشت +

میر جعفر - ایں دستمالِ
سفید و آں دستمالِ گلی - ہر دو
را باب بکش[۶] +

آقا قنبر - شما ایں دستمالِ
مشکی را بگیرید - من ایں
کالاہا را برختِ شور سپردہ
بیایم +

میر جعفر - دہ برو - اما
حالیش کن کہ کالاے ما را
مفروز کردہ[۷] (رسوا کردہ) بگذارد
تا بناد آلش نکند +

---

[۱] ماہوت پاک کن - برش + [۲] شال ترمہ - سنجاف دار -
حاشیہ دار - ڈورہ دار + [۳] بیت زد اشت - کیڑا لگ گیا ہے +
[۴] داغ دوزی - رفو + [۵] خرہ - ڈھیر - جمع - انبار - خرہ بنہ -
ڈھیر یا جمع کر رکھ + [۶] باب بکش - دھو ڈال + [۷] مفروز کردہ -
جدا کرکے - رسوا کردہ کے بھی یہی معنی ہیں +

آقا قنبر۔ آقا یک ازخالق را بمن ہم ارزانی بفرمائید خُنکی بجانِ من بدمے چسپد +

میر جعفر۔ برو خیاط را صدا بزن یک ازخالق چلواری واسۂ تو بدوزد +

آقا قنبر۔ آقا من رخت تُنک[1] نے خواہم ۔ براے من رختہاے گندہ زیبا شت +

میر جعفر۔ برو لاے[2] اورا از پنبہ آگندہ بکن +

آقا قنبر۔ ایں توبِ اطلس خیلے قشنگ اشت ۔ ازبجہتِ سوگلی خودِ تاں ازیں یک نیم تنہ نسازید ؟

میر جعفر۔ من یک نیم تنہ آبی زری کہ دکمہ اش از طلا شت از براے او تازہ فرمائش دادہ ام +

آقا قنبر۔ شما واسۂ آقازادہ ۔ ہیچ چیزے فرمائش نداد اید ؟

میر جعفر۔ خوب بیادم دادی ۔ برو از بزّاز طاقۂ ماہوت دیرُوزہ را بیار +

آقا قنبر۔ آقا ایں طاقۂ ماہوت گلدوز حاضر اشت +

میر جعفر۔ ایں خود دگر طاقہ اشت ۔ آں طاقۂ دیرُوزہ کہ ما دیدہ بُود بہ چہ شد ؟

آقا قنبر۔ بزّازِ دغل پیشہ آں را جازدہ[3] اشت +

میر جعفر۔ کالاے بہ بریش خاوندش ۔ برو ایں را رد کن و بگو کہ ما ایں را نے خواہیم +

آقا قنبر۔ ایں ہم چنداں بد نیست ۔ قماش خوب مے دارد +

[1] رختِ تُنک ۔ ہلکے پتلے کپڑے + [2] لاے ۔ درمیان ۔ اندر ۔ بیچ بیں + [3] جا زدن ۔ بدل دینا +

میر جعفر۔ اگرچہ قماش
خوب ہم داشتہ باشد۔ مگر ما نمیخریم +
آقا قنبر۔ چوخۂ کہ شما
دیروز فرمائش دادہ بودید حاضر است +
میر جعفر۔ پیش بیار کہ
بخیہ اش را بہ بینیم +
آقا قنبر۔ بہ بہ۔ دستتش
مریزاد چہ قدر خوب دوخت است +
میر جعفر۔ ایں توپ
اطلس را ہم باو بدہ کہ
واسطۂ عیالِ ما یک پیراہن تنہ
بسازد +
آقا قنبر۔ آقا! حسن ویردی۔
دم در ایستادہ اِنتظارِ شما میکشد +
میر جعفر۔ برو تو پاے
پلہ[1] پذیرائی کن و در اطاق
پذیرائی[2] بنشاں من جوراب
پوشیدہ مے آیم +

آقا قنبر۔ آقا! شما
ایں جورابِ ساقہ بلند را
نمے گیرید ؟
میر جعفر۔ بلے۔
مے گیرم۔ جورابِ بندِ[3] من
پیش بیار +
آقا قنبر۔ آقا شما
پاتاوہ[4] خود را چہ کردہ اید؟
میر جعفر۔ بہ برادرِ خود
بخشیدہ ام +
آقا قنبر۔ شما امروز
کفش در پا مے کنید یا
چکمہ ؟
میر جعفر۔ من چکمہ ساقہ
بلند در پا خواہم کرد +
آقا قنبر۔ آقا حسنِ ویردی
مے گوید۔ من تا کے اِنتظارِ
شما مے کشم۔ شما زود تر

---

[1] پاے پلہ۔ زینہ کے نیچے۔ پا۔ محاورہ ہے نیچے کے معنے ہیں
چنانچہ پاے پردہ۔ یعنی پردہ کے نیچے + [2] اطاق پذیرائی۔
ملاقات کا کمرہ۔ بیرونی درجہ + [3] جوراب بند۔ گیٹس۔ فیتا +
[4] پاتاوہ۔ یا۔ پاتابہ +

تشریف بیارید - کارِ واجبی
دارم +

میر جعفر - بگو یک دقیقه
صبر کند - تا کُلُجهٔ[1] ام را بپوشم
ریشم را شانه کنم مے آیم +

آقا قنبر - چشمِ بد دُور
این کُلاه بسرِ شُما چه قدر
زیبندگی دارد +

میر جعفر - آں آئینه را
بیار و پیش روے من بگذار +

آقا قنبر - این منگولهٔ[2]
کُلاهِ شُما چه قدر باریں کُلاه
زیبندگی مے دهد +

میر جعفر - خیلے خُوب بیادم
دادی - ما را در مسجدِ جامع
رفتن است بیار آں عمامه
را بسر بپیچیم +

آقا قنبر - دستکشهاے[3] شُما
کجا ست +

میر جعفر - توے دستم است +

آقا قنبر - آیا شاید شُما
امروز بگردش نه میروید ؟

میر جعفر - بلے - بعد از
نماز بسیر و گردش مے رویم +

صُحبتِ حوادث و اِستخبار

مُشتاق - آیا هیچ خبرے
مُفید نیست ؟ (آیا هیچ فائده مند
خبرے نیست ؟)

مهر جان - اصلاً - خبرے
لائقِ اِندراج روزنامه[4] نیست +

مُشتاق - ملّا شیدا ! شُما هم
از حوادث نو چیزے نمیدانید ؟

شیدا - ما از حوادث
نو چیزے نمیدانیم +

مُشتاق - ناصر جان آقا !
شُما هم چیزے نشنیدید ؟

---

۱ کُلُجه - دراز کوٹ جو کہ زانو سے نیچے تک ہوتا ہے +
۲ منگوله - ٹوپی کا پھندنا - طُرّہ + ۳ دستکش -
دستانه + ۴ روزنامه - اخبار - روزنامه نویس - اخبار نویس +

ناصر جان - ما چیزے نشنیدہ ایم - اگر شما چیزے شنیدہ اید بفرمائید ؟

مشتاق - ما ہیچ شنیدہ ایم - شما ایں را شنیدہ اید یا نہ ؟

شیدا - ما ایں را خیلے وقت است شنیدہ ایم +

مشتاق - آیا ایں خبر تازہ نیست ؟

شیدا - ایں خبر خیلے کہنہ است +

احتمال و شک

مشتاق - آیا ایں احتمال دارد ؟

مہر جان - چرا - احتمال ندارد +

مشتاق - تلغرافیکہ - تربیون چاپ زدہ است - وقوعش ممکن است +

شیدا - ممکن نیست +

مشتاق - و آنچہ روزنامہ اودھ اخبار مے نگارد - صورت امکاں میدارد ؟

مہر جان - چرا امکاں ندارد ؟

تعجب

مشتاق - من ازیں تعجب مے کنم +

شیدا - ایچ جاے تعجب نیست +

مشتاق - آیا ایں عجیب نیست ؟

شیدا - ایں ہرگز عجیب نیست +

مشتاق - مرا خیلے شگفت مے آید +

شیدا - مارا ہیچ شگفت نمے آید +

لہ تلغراف - یا تلگراف - تار برقی - یہ لفظ انگریزی ٹیلیگراف (Telegraph) سے معرب اور مفرس ہے + سلہ تربیون - نام اخبار + کہ اودھ اخبار نام اخبار +

تصدیق و انکار

مُشتاق - آیا - ایں راست است ؟ (ایں صحیح است؟) (ایں تحقیق است) ؟ (ایں مُحقق است) ؟ (ایں مثبوت است ؟

ناصر جان - بلے - ایں امر راست است +

مُشتاق - شُما - ایں را باور مے کُنید ؟

شیدا - ما ایں را باور مے کُنیم +

مُشتاق - آیا آنچہ میگوئید مُحقق مے دانید ؟

شیدا - ما مُحقق مے دانیم +

ناصر جان - شُما خُود تاں[1] ایں را تحقیق کردہ اید یا دیگر کسے ؟

شیدا - من ایں را خُود تحقیق کردہ ام +

مُشتاق - بخیالِ من ایں امر غلط است (بیہودہ است)۔ (دُروغ است)۔ (بُہتان است)۔ (افترا است) خیلے نقل[2] دارد +

شیدا - ہرگز غلط نیست +

مُشتاق - کسے ایں را تصدیق مے کُند ؟

شیدا - خیلے۔کساں تصدیق مے کنند ؟

مُشتاق - کہ تصدیق مے کُند ؟

شیدا - مہرجان تصدیق مے کُند +

غُصّہ و اندوہ

منصور - آیا شُما غمگیں ہستید ؟

۱ خُود تاں - لفظ تاں ضمیر مُخاطب کی اختصاراً جمع ہے - یعنی خُود آپ یا خُود تم + ۲ نقل دارد - یعنی عجائب ہے +

نارِصر - من خیلے (بِسیار)
(از حد زیاد) - غمناک ہستم -
(مغموم) - (مُتفکّر) - (اندوہگیں)
ہستم +

منصُور - شُما چرا
غمگیں ہستنید؟ (تکدّرِ طبع شُما
چراست +

نارِصر - چونکہ من ایں را
گُم کردہ ام +

منصُور - آیا باعثِ رنجیدنِ
شُما ہمیں است؟

نارِصر - بلے باعثِ (رنجیدنِ
من) رنجیدنم ہمیں است +

منصُور - شُما چندیں
اندوہناک (دِلخور[1]) نشوید
(مشوید) +

نارِصر - چگونہ (چساں)
(چہ طور) من پریشاں
نشوم؟

منصُور - شُما ہیچ فکر
نکنید (دست[2] پاچہ نشوید)
خود پیدا مے شود +

نارِصر - تا وقتیکہ پیدا
نشود - دِل[3] من وا نمیگردد +

منصُور - شُما خاطر جمع
باشید - من آں را پیدا کردہ
بشُما مے دہم +

نارِصر - خیلے مہربانی جنابہ
در حقِ حقیر باشد +

منصُور - ہیچ بہائے
مہربانی نیست - آدم بکارِ
آدم بر مے خورد +

نارِصر - خُدا شُما را
سلامت داشتہ باشد کہ ہمیشہ
دردِ دِل مرا وارسی مے کنید +

مشورت

نارِصر - حالا تدبیر چیست؟
(چہ باید کرد؟) (چہ کنم)؟
(چہ کار کنم)؟ - (چہ راہ

[1] دِلخور - غمناک - پریشاں + [2] دست پاچہ شُدن - گھبرانا +
[3] دِل وا گردیدن - طبیعت کا خوش ہونا +

باید گرِفت)؟(چه کار باید کرد)؟
(چگونه مے شوَد)؟
منصُور- چرا - چه
شُد اشت؟
ناصِر- چه میخواہید شود-
سنگ آمد و سخت آمد +
منصُور- بفرمائید -
چه کارے سرِتاں آمده اشت؟
ناصِر- کارے سرمن آمده اشت
کہ مگو و مپرس +
منصُور- پس فِکرِ شُما
چیشت؟
ناصِر- من در حیرتِ
بُزرگ اُفتاده ام - نمے دانم
کہ سرم کدام بالین اشت +
منصُور- آخر دریں امر
چه فِکر و اندیشه مے کُنید؟
ناصِر- حالا فِکرم این اشت
کہ چارۂ سرِ خُودم را بکُنم +
منصُور- شُما چنداں
دِلگیر نشوید - پیش آمد کار
بخیر اشت +

ناصِر- من دریں کار مات
مانده ام (واله شُده ام)
(حیران شُده ام) +
منصُور- پس آخر دریں
امر رائے تاں چیشت؟
ناصِر- رائے من منحصر
بر رائے شُما شت - شُما
درد دِلم را وارسی بکُنید و
راہے پیشِ پایم بگذارید کہ
آں طور بکُنم +
منصُور- از دشتِ ما
چه بر مے آید؟
ناصِر- از دشتِ شُما ہمه
کار بر مے آید +
منصُور- بخیالِ من ایں
کار چنداں اشکالے نمیدارد +
ناصِر- پیشِ شُما ندارد -
پیشِ من خیلے تو در تو و درہم اشت +
منصُور- اوّل از رائے
و اندیشۂ تاں مرا حالی[1]
بفرمائید - پس من عرض
مے کُنم +

[1] حالی کردن - خبردار کرنا - آگاه کرنا +

ناصر۔ من تشنۂ حرفِ شُما
اوّل بفرمائید +
منصُور۔ رائے من
این است +
ناصر۔ بارک اللہ رائے
شُما صواب است۔ رائے
من نیز ہمچُوں رائے
شُماست +

آدابِ مُصاحبتِ اہلِ ایراں

میرزا۔ مردُم ایراں از
شاہ و گدا۔ حُرمتِ مادر و
پدر و اُستاد و بُزُرگاں را
خیلے منظُور نظر مے دارند۔
و اگر خلافِ قاعدہ بعمل آرند
مطعُون و لائقِ ملامت میشوند۔
در حضُورِ پدر و مادر نمے نشینند
مگر بہ دو زانو۔ و پیشِ کُہن سالاں
حتّے برادرِ بُزُرگ قلیان
میل نمے نمایند۔ بے جراب
و قبا و ارخالق و کمربند و
بالا پوش از خانہ بدر نمے آیند۔
بلکہ ہنگامِ رفتن بخدمتِ صاحب
منصبان و حُکّام واجب است
دست در آستینِ جُبّہ داخل
کردہ باشند +

اہلِ ولایت دعوت و
مہمانی را بکثرت دوست میدارند۔
چُوں آشنا و بیگانہ واردِ خانہ
شود۔ اگر وقتِ ماحضر باشد
طعام پیشِ رُویش گُذارند۔
و اِلّا میوہ و شیرینی مُضائقہ
نہ دارند۔ گویند اگر چنیں
نشود بمُلاقاتِ مُردہا آمد و
رفت سرِ قبرستان مے ماند۔
در مجمعِ ایشاں اگر کسے آب
مے خورد۔ حاضراں خطاب
مے نمایند "عافیت باشد"۔
شخصِ مُقابل "عافیتِ شُما بخیر" میگوید۔
اگر شخصے صنعتِ خود را بحضرات
نشاں دہد۔ ناظر مے گوید بہ بہ
ماشاء اللہ دستِ شُما مریزاد یا
اِنشاء اللہ دستِ شُما درد
نکُند۔ چُوں بیکدیگر قلیان

یا فنجانِ قہوہ و چلے تواضع
مے کنند مے گویند خدا حافظِ
شما، و چوں از خدمتِ کسے
اجازتِ رفتن خواہند رفعِ
زحمت یا تخفیفِ تصدیع،
بر زباں مے آرند۔ و ہنگامیکہ
برخاستہ عزمِ رفتن مے کنند۔
مے گویند۔ سایہ عالی زیاد۔
یا۔ سایۂ شما کم نشود۔ یا۔
خدا حافظِ شما باشد۔ یا۔ لطفِ
عالی زیاد۔ یا۔ لطفِ شما
کم نشود۔ و اگر از کسے
راضی و خوشنود شوند شکر
کنند۔ عافیتِ شما بخیر۔
یا خدا پدرت را بیامرزاد
بر زباں مے آرند۔ و اگر
کسے بخانۂ ایشاں در آید
بالفاظِ خیر مقدم۔ خوش آمدید۔
صفا آوردید۔ مشرف فرمودید
خطاب مے نمایند۔ ازیں
قبیل بسیار قواعد و الفاظِ
متعلقۂ صحبت و ملاقات
مقرر اند کہ وقوف و عمل
برآں در موقع و محل خودش
واجب و لازم شمارند و
اگر کسے ترک دہد او را
بے ادب و دیوانہ و سرِ خود
بالا برآمدہ و صحرائی و شتر
بے مہار خوانند +

رہبر۔ از جنابِ سرکار
بسیار مسرور و خوش وقت
شدم کہ بندہ را از آدابِ
مصاحبتِ اہلِ ایراں حالی
فرمودید +

میرزا۔ حالا خدا حافظ +

رہبر۔ باز کے ملاقات نصیب
خواہد شد +

میرزا۔ انشاء اللہ۔
اگر از مدرسہ فرصت گیر
بیاورم۔ پس ازیں نیز شرفیابِ
خدمت شدہ بدیدنِ دیدارِ
جناب مبتہج خواہم شد +

رہبر۔ یک دقیقۂ دیگر
صبر بفرمائید و یک فنجانِ
قہوہ نوش کنید +

میرزا۔ حالا دیلم بفرمائید

که وقت مدرسه مے گذرد +
میر - فی امان الله -
شما را بخدا مے سپارم +

خُفتن و خوابیدن

حسن علی - علی حسن !
تو ایں وقت در حیاط ایستاده
چه مے کُنی ؟
علی حسن - من چیزے
نمے کُنم +
حسن علی - برو در
را چُفت[1] کرده بیا +
علی حسن - دماغهٔ[2] ایں
درب شکسته است +
حسن علی - از پیشتر
شکسته بُود +

علی حسن - ایں پاشنهٔ[3]
درب را که بُرید است ؟
حسن علی - دُزد
بُرید است +
علی حسن - چهار چوب[4]
دہلیزش را هم برکنده است +
حسن علی - شاید ایں
را هم برائے پچپوش[5]
برکنده باشد +
علی حسن - ایں
درب چُفت و ریزه[6]
هم نمے دارد +
حسن علی - شاید که
ایں را هم بریده باشد +
علی حسن - آیا پشتو[7] را
پردهٔ کشاکش[8] بیاویزم ؟
حسن علی - تو ایں پردهٔ

[1] چُفت - دروازه بند کرنے کا کھٹکا + [2] دماغهٔ درب - دروازه کی بینی + [3] پاشنهٔ درب - دروازه کی چولیں + [4] چهار چوبه - چوکھٹ + [5] پچپو - چوری کرنا + [6] ریزه - چٹخنی - کھٹکا برکواڑ میں لگانے کا - جس سے دروازه بند کرتے ہیں - چُفت و ریزه - کُنڈی اور کھٹکا + [7] پشتو - کوٹھڑی - اندر کا دالان - حُجره + [8] پرده کشاکش - دروازوں میں لٹکانے کا پرده +

زنبوری را بیاویز که پشه‌ها
ایذا نه رساند +
علی حسن - شاید که
درین خانه پشه‌ها زیاد
هستند ؟
حسن علی - پشه[۱] و
کک[۲] و سُرخک[۳] و شپش[۴]
و رَشک[۵] سایر موذیات
درین شهر زیاد است +
علی حسن - از دیر چراغ
کور کور مے سوزد +
حسن علی - فتیله اش[۶]
را برکن و به گلگیر گلش
را بگیر +
علی حسن - نمے دانم
گلگیر در کجا ست +

حسن علی - مردِ خدا
اگر گلگیر پیدا نیست تو
گلش را با انبر[۷] نمے توانی
گرفت +
علی حسن - در چراغ
روغن هم نیست +
حسن علی - شیشهٔ
روغن از طاقچه بگیر و روغن
بینداز +
علی حسن - در بطری
هم روغن نمانده است اگر
بفرمائید - این لالهٔ دیوار کوب[۸]
را روشن بکنم +
حسن علی - یک میل
کبریت فرنگی را بکش - و
این لنتر[۹] فرهنگی را با آں

۱ پشه - مچھر + ۲ کک - پسّو + ۳ سُرخک - کھٹمل +
۴ شپش - جُوں + ۵ رَشک - لیکھ + ۶ فتیله اش
را برکن - یعنی اُس کی بتی اُکسا دو + ۷ انبر - دشپنا -
چمٹا - آتشگیر + ۸ دیوار کوب - لیمپ دیوار گیر +
۹ لنتر - لالٹین یہ لفظ انگریزی لین ٹرن (Lantern)
سے مفرس ہے +

لمپاے بلوری را بیفروز +
علی حسن - من ایں
چراغ رنگی را باد طاق خود
مے برم +
حسن علی - تو ایں
چراغ رنگی را فوت کن -
اگر مے خواہی آں بی سوز
را یا آں لالہ را با طاق
خود ببر +
علی حسن - مگر شما
ارادۂ خواب مے دارید ؟
حسن علی - بلے -
رخت خوابم را تکاں دادہ
روے تخت بینداز کہ دراز
بکشم +
علی حسن - امشب
خیلے خنکی اشت آیا شما لحاف

نخواہید گرفت +
حسن علی - بلے میگیرم
تو توشک را انداختہ بالش
را در زیر سر من بگذار و
لحاف را پایئیں بماں +
علی حسن - ایں پشتی
را بکجا بگذارم ؟
حسن علی - روے قالین
بگذار مگر ہوش کن
ریزر پاش مرا زیر و زبر
نزنی +
علی حسن - شما امشب
خیلے چرت مے زنید ؟
حسن علی - چشمم گرم
مے شد کہ تو مرا از خواب
برآوردی +
علی حسن - بلے دو پاس

۱ لمپا - لیمپ (Lamp) + ۲ فوت کن - یعنی پھونک سے بجھا دے + ۳ بی سوز - فتیلہ سوز - موم بتی جلانے کا آلہ + ۴ لالہ - لنتر - لالٹین - فانوس + ۵ رخت خواب بستر + ۶ تخت - کوچ یا چارپائی + ۷ پایئیں - پائنتی + ۸ پشتی - تکیہ - گاؤ تکیہ + ۹ ریزر پاش - اوڑھنا - بچھونا + ۱۰ چرت - پینک - اونگھ + ۱۱ چشم گرم شدن - آنکھ لگ جانا - قدرے سو جانا +

از شب گذشته اشتت +
حسن علی - برو لنگۂ[1]
در را پیش کن - تو ہم دراز
بکش +

مُتفرّق گفتگو

سنجر شاہ - بچۂ کریم !
کریم - بلے صاحب
سنجر شاہ - کجائی -
(کجا ہستی) +
کریم - اینجایم آقا !
توئے آشپز خانہ +
سنجر شاہ - آنجا چہ
مے کنی ؟
کریم - از براے شما
قہوہ جوش پختہ مے کنم +
سنجر شاہ - مگر امروز
اطاق را جاروب نکشیدۂ ؟
کریم - آقا - الآن
مے کشم +
سنجر شاہ - برخیز و
آب تنگ[2] پاشیدہ اطاق را
صفا بکش +
کریم - بچشم +
سنجر شاہ - مگر ہوش
کن زمیں را شل[3] نکنی -
و ایں چلیک[4] ہاے ریاحیں
پ براے تو طار بگذاشتہ آب بریز +
کریم - تا حال - آبکش[5]
آب نیاوردہ است +
سنجر شاہ - برو خودت
از چاہ آب بکش +

---

[1] لنگۂ در را پیش کن - کواڑ بھیڑ دے + [2] آب تنگ - چھڑکاؤ +
[3] شل - کیچڑ + [4] چلیک - گملہ - جس میں درخت یا بوٹے
لگاتے ہیں - یہ لفظ انگریزی چیلک (Chalice) سے مفرس ہے + [5] آبکش
سقا - بہشتی +

کریم - من - دم صبح
برای آب بر لب چاه
رفته بودم دلو نبود - ناچار
پس آمدم +
سنجر شاه - ببین توی
خمرۂ[1] آب ہست یا نه ؟
کریم - بلے ہست -
مگر آبگیردان[2] پیشِ دواتگر[3]
است +
سنجر شاه - شب چرا از
پیش دواتگر نیاوردی ؟
کریم - او بغیر از پیسه
گرفتن نے دہد +
سنجر شاه - این روپیه
بگیر و از بازار پیسه بیار +
کریم - ہنوز صراف دکان
را نگشاده است +
سنجر شاه - پیشِ بقال
ببر - ہشت آنه را روغن

پشتاں و ہشت آنه را پیسه
بیار +
کریم - روپیهٔ قلب است
بقال نمے گیرد +
سنجر شاه - قطعی حلبی مرا
بیار که ترا پولِ[4] کاغذی
بدہم +
کریم - تا وقتیکه من
سودا از بازار مے آرم آتش
افسرده مے شود +
سنجر شاه - تو زغال
و انبر و سماور را پیش من
بیار - و یک میل کبریت
فرنگی و منقل بمن بده که
آتش را بیفروزم +
کریم - این ہمه سامان
حاضر ہست +
سنجر شاه - انبر کوچک
را چه کردی ؟

[1] خمره - مٹکا - سبوچه - ٹھلیا - گھڑا - خم + [2] آبگیردان - ڈو ڈنگا +
[3] دواتگر - مسگر - تانبا اور پیتل وغیرہ کے ظرف میں جوڑ لگانے والا
یا ریزہ کا کام کرنے والا - کسیرا - ڈھیلہ + [4] پولِ کاغذی - نوٹ +

کرہ ام - با سر قلیاں بستہ کردہ ام +

سنجر شاہ - خیر تو اوّل از ہمہ کارہا مفرّش را تکان بدہ و پُشتی رُویش بگذار کہ نشستہ کتاب را مُطالعہ کُنم +

بازیٔ اطفال

مُلّا فُرقان - نظیر بیگ! برادرِ کوچکِ تو کُجا است؟

نظیر بیگ - توۓ ننو[1] اُفتادہ خواب مے کُند +

مُلّا فُرقان - بیار کہ او را ماچ[2] مے کُنم +

نظیر بیگ - وقتیکہ از خواب بیدار مے شود پیشِ شما مے آرم +

مُلّا فُرقان - برادرِ بُزرگِ تو الحال در چہ کار است؟

نظیر بیگ - بالاۓ بام رفتہ - بادِ بادک[3] را ہوا کرد است +

مُلّا فُرقان - چرا با بچہا تُوبہ[4] بازی نے کُند؟

نظیر بیگ - شب با بچہا سر مامک[5] مے باخت پسرِ عمُوم او را قلوزد او ہم داد[6] طلب گردید - ہر دو باہم دشت و یخہ[7] شُدند و مثل قُوچہاۓ[8] جنگی باہم کلہ مے زدند[9] - آقا دائیٔ ما درمیانِ اُفتادہ

---

[1] ننو - یا ننی - پالنا - پنگوڑا - ہنڈولا + [2] ماچ - بوسہ - چُمّا - چُوما +
[3] باد بادک - کاغذِ باد کنکوّا - پتنگ - تُکل - گُڈّی + [4] توبہ - گیند +
[5] سر مامک - ایک کھیل ہے جس کو ہندی میں آنکھ مچول کہتے ہیں + [6] داد طلب شُدن - حوصلہ کرنا - مُقابلہ کرنا - کسی کی لڑائی پر آمادہ ہونا + [7] دشت و یخہ شُدن - دست و گریبان ہونا - لڑنا + [8] قوچ - مینڈھا + [9] کلہ زدن - ٹکریں لڑنا +

هر دو را از هم سوا[1] کرد۔
پدرم گفت شما بیجا بازی
مکنید - ازیں جهت او تنها
بازی مے کند +
ملّا فرقان - پسرِ عموت
چرا او را قلو زده بود ؟
نظیر بیگ - چونکه او
در بازی خیلے شوخی و شیطانی
مے کرد - ازیں جهت پسرِ عموم
سیلی[2] بر رویش کشید و پشتِ
سرش سرچنگی[3] زد +
ملّا فرقان - چه شیطانی
مے کرد +
نظیر بیگ - گاہے تقلید[4]
کسے را ورمے آورد گاہے

کسے را نشکنجے[5] مے گرفت
و گاہے کسے را تلنگے[6]
مے زد +
ملّا فرقان - بلے - مادرش
خیلے ہار[7] کرد اشت +
نظیر بیگ - الآن او
بگفتۂ پدر و مادر نماندہ است +
ملّا فرقان - ایں گوشہ
چوغہ ات را چه طور سوختہ؟
نظیر بیگ - شب
آتشبازی مے کردم - قلم
زرچک[8] توے دشتم بود -
گلش افتاد - دامنم گرفت +
ملّا فرقان - ترا انگشتت
را ہم آبلہ افتاد است +

[1] از هم سوا کردن - ایک کو دوسرے سے علحدہ کرنا +
[2] سیلی - تهپڑ - سیلی کشیدن - تهپڑ مارنا + [3] سرچنگی -
دهول چپت - پشتِ سر - گدی - پشت سر سرچنگی زدن - گدی
پر دهول یا چپت مارنا + [4] تقلید آوردن - منہ چڑانا -
نقل کرنا + [5] نشکنج گرفتن - چٹکی لینا + [6] تلنگ زدن -
انگلی سے مارنا + [7] ہار کردن - سر چڑانا + [8] قلم زرچک -
مہتابی - آتشبازی کی پهلجهڑی +

نظیر بیگ۔ انار را با مهتاب آتش مے دادم ترقہ[1] توے دستم آتش گرفتہ ترکید و نر انگشت و انگشتِ میانہ و انگشتِ کوچکم را داغ زد[2]+

مُلّا فرقان۔ حالا کہ دستت ہم سوخت و دامنت ہم آتش گرفت[3] از ہیچنیں بازیہا توبہ ہم کردۂ یا نہ؟

نظیر بیگ۔ من خیلے[4] توبہ کردہ ام+

مُلّا فرقان۔ زنہار من بعد در پسِ ایں کارہا نگردی+

نظیر بیگ۔ انشاء اللہ تا زندہ ام دست بہیچ بازی نخواہم زد+

مُلّا فرقان۔ دریں روزہا آقا دائی تو چہ کار میکند؟

نظیر بیگ۔ ہمہ روز در خانہ خوابیدہ[5] اشت+

مُلّا فرقان۔ آخر چیزے کار و بار ہم مے کند یا بیہودہ صرف اوقات مے کند+

نظیر بیگ۔ بلے میکند+

مُلّا فرقان۔ چہ میکند؟

نظیر۔ بودنہ[6] بازی میکند۔ شطرنج مے بازد۔ قمار مے بازد۔ خروسہا را مے جنگاند۔ کوچہارا مے پرورد

---

[1] ترقہ۔ آتشبازی کا پٹاخہ۔ اور بندوق کی ٹوپی کو بھی ترقہ ہی کہتے ہیں+ [2] داغ زدن۔ داغ لگ جانا+ [3] آتش گرفتن۔ آگ لگ جانا+ [4] خیلے۔ آج کل اہلِ ایران لفظِ بسیار کی جگہ بولتے ہیں۔ یعنی بہت+ [5] خوابیدہ۔ اہلِ ایراں کے محاورے میں بیٹھے رہنے کو بھی کہتے ہیں۔ جیسے کہ آں مرغ روے تخم خوابیدہ اشت+ [6] بودنہ۔ بٹیر۔ بودنہ بازی۔ بٹیر بازی+

میموں و خرس را بازی
مے دہد - دیگر از دشتش
چہ بر مے آید +

مُلّا فرقان - گاہے
در زور خانہ ہم مے رود
یا خیر ؟

نظیر بیگ - در خانہ
میل گردانی و شنو میکند +

شکار

طُرّہ باز خاں - بیائید
از سپہ سالار - رُخصت گرفتہ
یک دقیقہ دریں پرکہا شکار
بکُنیم +

سرباز خاں - خیلے خوب
بیائید - یک خردۂ ردل
وا کُنیم ایں طُولہ شکاری را
ہم ہمراہ مے بریم +

طُرّہ باز خاں - تفنگ سوزنی
شما کُجا است ؟

سرباز خاں - آ - ما آں
را در قورخانہ فراموش کردیم -

۱ میموں و خرس بازی مے دہد - یعنی بندر اور ریچھ نچاتا ہے +
۲ زور خانہ - پہلوانوں کا اکھاڑہ - کسرت کرنے کی جگہ +
۳ میل - مُگدر - موگری - میل گردانی - مُگدر ہلانے - موگری پھیرنا +
۴ شنو ڈنڈ نکالنا - ڈنڈ پیلنا + ۵ سپہ سالار - فوج کا جنرل +
۶ پرک - رمنا - شکار گاہ - یہ لفظ انگریزی پارک (Park) سے
مفرس ہے + ۷ طُولہ شکاری - چھوٹی قسم کا کُتا یعنی فاکسونڈ
کُتا جو شکار کی بُو پر جا کر شکار کو تلاش کر لیتا ہے +
۸ تفنگ سوزنی - نیڈل گن - بریچ لوڈر - یعنی پیچھے سے بھرنے
کی بندوق - جس کا گھوڑا باہر نکلا ہُوا نظر نہیں آتا - اور نپل
کی جگہ اُس میں ایک سوئی جیسی ہوتی ہے - لبلبی دبانے سے
گھوڑا اُس سوئی پر پڑتا ہے - اور سوئی کی دوسری نوک کارتوس
کے پٹاخے پر پڑتی ہے + ۹ قورخانہ - اسلحہ خانہ - ہتھیاروں کا میگزین +

این تفنگِ دَنگی و کمانِ گروہہ[۱] را با خود برداشتہ آوردیم +
طُرّہ باز خاں - تفنگِ دنگیِ[۲] تاں کُجا است - شما نشاں بدہید ؟
سرباز خاں - این است بہ بینید +
طُرّہ باز خاں - شاید لولہ[۳] تزک[۴] خوردہ است ؟ این بچہ دردِ[۵] شما بر میخورد +
سرباز خاں - نہ خیر شکستہ نیست +
طُرّہ باز خاں - خیر - قدرے چہار پارہ[۶] بما بدہید کہ آں آہو برہ را بزنیم +
سرباز خاں - او از منزلِ ساچمہ[۷] دور است +
طُرّہ باز خاں - باز بروید از یوزباشی[۸] تفنگ گلولہ زنی را بیارید +
سرباز خاں - بگیرید این تفنگِ گلولہ[۹] زنی ہم حاضر است +
طُرّہ باز خاں - یک

---

[۱] کمانِ گروہہ - غلیل + [۲] تفنگِ دنگی - پتّھر کلا - چقماق دار بندوق + [۳] لولہ تفنگ - بندوق کی نال + [۴] تزک - درز - دڑاڑ - شگاف - تزک خوردن - پھٹ جانا + [۵] بچہ دردِ شما بر میخورد - یہ ایک محاورہ ہے - یعنی تمہارے کس کام آئیگی یا کس مطلب کی ہے + [۶] چہار پارہ - چھرّہ - بندوق کا گراب + [۷] منزلِ ساچمہ - چھرّے کی مار کی جگہ - بندوق سے نکل کر جس مقام پر چھرّہ کام دے سکے + [۸] یوزباشی پلٹن کا صوبیدار - یوز ترکی میں سو کو کہتے ہیں - یعنی سو آدمیوں کا افسر + [۹] تفنگ گلولہ زنی - گولی مارنے کی بندوق +

تفنگ[1] و ترقہ. ہمارا بدہید +

سرباز خاں - سر آہو -
قراول[2] رفتہ تیر ببندازید +

طرہ باز خاں - بندوق
سرمے کند +

سرباز خاں - آ - ہنر
از نشانہ خطا رفت +

طرہ باز خاں - نہ خیر -
در کفلش نشستہ است +

سرباز خاں - بہ بینید -
ما با طپانچہ این قاز را
در روئے ہوا مے زنیم[3] +

طرہ باز خاں - بہ بہ -
خیلے خوب زدید +

سرباز خاں - من
بہوائے[4] دشت طپانچہ
انداختہ. بودم مگر شکر است
خطا نرفت +

طرہ باز خاں - بیائید
بر این مارق[5] - قراول رفتہ
دو سہ تیر ببندازیم +

سرباز خاں - نہ خیر -
از ہرزہ - تفنگ انداختن
چہ فائدہ است من مے روم
ازاں سو شکار را در[6] مے کنم -
شما اینجا تیر مے زنید +

تعمیر مکان

میرزا کامران - سعادت یار
برو بنا را صدا بزن کہ
پلۂ[7] این سردر[8] را درست
کند +

[1] تفنگ - بر وزن فرہنگ - کارتوس - بندوق کا تیر - جس میں گولی بارود بھری ہوئی ہو + [2] قراول رفتہ - نشانہ باندھ کر تاک کر - سیدھ باندھ کر + [3] در روئے ہوا مے زنیم - یعنی اڑتا ہوا مارتا ہوں + [4] بہوائے دشت طپانچہ انداختہ - یعنی میں نے دشت رو طپانچہ مارا تھا - تاک کر یا سیدھ لگا کر نہیں مارا تھا + [5] مارق - نشانہ - یہ لفظ انگریزی مارک سے مفرس ہے + [6] در کردن - باہر نکالنا - ہانکنا + [7] پلہ - زینہ - مرتبہ - درجہ - سیڑھی + [8] سردر - دروازہ کے اوپر کا بالا خانہ +

سعادت یار - ایں اُطاق ہم از صفا اُفتادہ اشت۔ ایں را ہم بفرمائید کہ سفیدکاری[1] بکنند +

میرزا کامران - نجاری عمارت ہم چہ قدر نا دُرُشت اشت +

سعادت یار - بلے از ابنیۂ[2] قدیمہ اشت +

میرزا کامران - آیا جلوخانِ[3] عمارت نیز از ما اشت ؟

سعادت یار - بلے از ما شت - شُما ناو دانش را را نگہ کُنید کہ در وسط حیاط مے اُفتد +

میرزا کامران - ناودانش را چہ مے گوئی - ہمہ آثارش از کہنگی شکستہ و رُوے ہم ریخت اشت +

سعادت یار - بالاخانہ اش زینہ نمے دارد +

میرزا کامران - باز از کُدام راہ بالا مے برآیند +

سعادت یار - از چوب مراتب[4] مے داشت - آں شکستہ شُد اشت اکنُوں ما بجہت بالا برآمدن نردباں[5] دُرُشت کردہ ایم +

میرزا کامران - اگر اُستا بنا[6] بیاید تو او را بگو کہ نُخُست نقشۂ کہ مہندسش[7] دُرُشت کرد اشت بہ بیند تا حالیش شوَد کہ چہ چہ باید ساخت و چگونہ باید ساخت +

---

[1] سفید کاری - چُونہ قلعی کرنا - سفیدی کرنا + [2] ابنیۂ قدیمہ - پُرانی تعمیرات + [3] جلوخان عمارت مکان کے دروازے کے رُوبرُو یا سامنے + [4] مراتب - سیڑھی + [5] نردبان - لکڑی کی سیڑھی + [6] بنا - معمار + [7] مہندس - اِس زمانے میں انجنیئر کو کہتے ہیں +

اُستابنّا - بفرمائید که
آشپز[1] خانه در کجا باشد و
اطاق[2] سفره چگونه باشد ؟
میرزا کامران - درینجا
باید که اُطاق پذیرائی بنا کنند -
و قدرے ازیں پیشترک
غُلام گردش باشد - و پسّتر
ازاں اُطاق[3] سفره - و
آشپز خانه در محاذئے آں
بنا باید کرد +
اُستابنّا - اُطاق[4] خواب
شمال رُویه مے دارید یا خُود
جنُوب رویه +
میرزا کامران - اُطاق
اِستراحتِ ما مشرق رُویه
باید داشت و چهار تا تابدان
دراں بدارند +

اُستابنّا - طُول و عرض
تالار میانه اش را چه قدر
باید داشت +
میرزا کامران - تالارِ
میانه اش مے باید که هفت
در پنج باشد و اطاق پذیرائی
چهار ذرع[5] و دو پاے
انگلیس[6] در طُول و در عرض
سه ذرع بماند +
اُستابنّا - آیا غُلام گردش
را مجرّ[7] بنا کنید ؟
میرزا کامران - نه خیر -
دشت[8] انداز آهنی مے داریم +
اُستابنّا - آیا بالاے سقف
بالاخانه هم بنا میکنید یا خیر؟
میرزا کامران - بلے -
یک بانکون[9] خُوش آیند که

---

[1] آشپز خانه - باورچی خانه + [2] اُطاق پذیرائی - مُلاقات کا کمره +
[3] اُطاق سفره - کھانا کھانے کا کمره + [4] اُطاق خواب - سونے کا کمره +
[5] ذرع - گز + [6] پاء انگلیس - فُٹ - گز کا ثُلث حصه + [7] مجرّ - پردے کی
دیوار - جالیدار دیوار + [8] دشت انداز - کٹہره - جنگله - بازچه +
[9] بانکون - بالاخانه - مہتابی - یه لفظ انگریزی بال کونی (Balcony)
سے مفرس ہے +

مناظرِ[1] مشرف[2] بپائیں باغ
باشد بنا باید کرد +
اُستا بنّا - پس از برائے
منجنیق[3] چوبہائے کلفت و
طنابہائے قطور از بازار
باید آورد +
میرزا کامران - ماچوب
و آہن و سنگ و آجر و
گچ وغیرہ از مصالحۂ عمارت
ہرچہ مے بایست آوردہ ایم +
اُستا بنّا - باز من میروم۔
فعلۂ[4] خود را ہمراہ بیاورم +
میرزا کامران - بلے
تو برو و رشتہ و گونیا و تیشہ
و مالہ وغیرہ اسباب بنّائی خود
را بیاورد دشت بکار باش +
اُستا بنّا - آیا درودگر را
ہم با خود بیاورم +
میرزا کامران - بلے
او را ہم بگو - کہ ارّہ و
تیشہ و رندہ و برمہ و اسباب
درودگری خود را بیاورد +
اُستا بنّا - آیا محاذیٔ
ایں عمارت محوطۂ[5] گچی بنا
مے کنید یا خود گلی +
میرزا کامران - محوطۂ گچی
چہ ضرور است گلی کفایت
مے کند +

---

۱ مناظر جمع منظر واحد - جھروکہ - کھڑکی + ۲ مشرف سامنے -
قریب + ۳ منجنیق - پاڑ - جو مکان کی تعمیر کے لئے لکڑیوں کی باندھتے
ہیں + ۴ فعلہ - مزدور + ۵ محوطہ - احاطہ - گھیرا - چار دیواری +

اِنتخاب از تاریخِ ملکم صاحب

ذِکرِ احوالِ نادِر شاہ

پدرِ نادِر شاہ از قبیلۂ افشار است۔ نام او اِمام قُلی بُود۔ و از اخبارے کہ در دست است۔ معلوم مے شود۔ کہ اِمام قُلی مردے صاحبِ اِعتبار یا منصبے نبُود۔ خُود نادِر قُلی ہم ہرگز از نسبِ بُزرگ لاف نمے زد۔ مُؤرِخ چاپلوسِ وَے میرزا مہدی ہم در وقتے کہ مے گوید۔ پدرِ نادِر شاہ در قبیلۂ خُود مردے مُعتنیٰ بہ بُود۔ حقیقتِ حال را دریں عبارت کہ گوہرِ شاہوار را نازش آب و رنگِ ذاتیِ خُود است نہ بصُلبِ معدن۔ بکِنایہ مے رساند۔ و پستیٔ نسبِ وَے را مے فہماند + در یکے از کُتب منقُول است۔ کہ نادِر شاہ در اوائلِ حال پوستیں دُوزے بُود۔ و ازیں ممر تحصیلِ وجہِ معاش مے کرد۔ و خُود نادِر شاہ از پستیٔ نژادِ خویش مُکدر صُحبت مے داشت + گویند کہ چُوں خواست دُخترے از خانوادۂ سلطنتِ دہلی بجہتِ پسرِ خُود خطبہ کُند۔

صاحبانِ دُختر گُفتند - کہ رسمِ ما چُنیں است - کہ داماد باید-
تا ہفت پُشتِ خود را بر شُمارد و بشناساند + نادر
فرستاده را گُفت - بگو کہ دامادِ شُما پسرِ نادر شاه
است - و نادر شاه پسرِ شمشیر و پسر زادۂ شمشیر
ہمچُنیں تا ہفتاد پُشت بر شُمار + تولّدِ نادر شاه در
سنۂ ہزار و صد ہجری در مملکتِ خُراساں اتّفاق
اُفتاد + مؤرّخانِ ایراں وارداتِ اوائلِ احوالِ او
را ذکر نکرده اند - اوّل چیزے کہ مے نویسند - تولّدِ
رضا قُلی میرزا است - کہ در آں وقت سی و یک سال
از عُمرِ وے گذشتہ بُود - قبل ازآں در مخاطر و مہالکِ
بسیار اُفتاد + و مُقاسات و مُکابده با رنجِ بے شُمار
نمُود + لاکن در جمیعِ مواردِ شجاعت و مردانگی و تہوّر
و حذاقتِ وے بروزے داشت + در ہفده سالگی
بدشتِ اوزبکانے کہ ہر سالہ اطرافِ خُراساں را مے تاختند-
با مادرش اسیر شُد + ایّامِ اسارش چہار سال طُول کشید-
و مادرش ہم در آں صفحات روزش بآخر رسید - بعد ازآں
خود را رہائی داده بمُلکِ خویش شتافت - ازآں بعد
تا زمانے کہ در خدمتِ شاه طہماسب داخل شُد -
ہمیں قدر قابلِ ذکر است - کہ نمُوده شود - کہ طبیعتِ
ایں مرد عجیب ہمیشہ بر یک وتیره و یکساں بُوده است-
وقتے در خدمتِ بابل بیگ یکے از اُمرائے مُملکِ خود
داخل گشت - و بالآخره وے را کُشتہ دُخترش را
بدر بُرد - و بحبالۂ ازدواج در آورده رضا قُلی میرزا

از وَے مُتولّد گشت - بعد ازآں جمعے از قُطّاعُ الطّرِیق را با خُود مع ساختہ - و در آں زمانۂ پُر شور و شر بتاخت و تاز مردُم اطراف تحصِیلِ معاشے مے نمُود - تا رفتہ رفتہ آوازۂ بہادرِیئے او بلند گشتہ - بخدمتِ والیِ خُراساں داخل شُدہ - و چُوں در جنگ با اوزبکاں آثارِ شہامت و جلادت بظُہُور رسانید - بدرجۂ اِمارت و سرداری ترقّی کرد - لاکن بعد از چندے حاکم خُراساں از حرکاتِ ناہنجارِ وَے رنجیدہ او را چوب زد - و نادِر ازیں قضیۃ بغضب رفتہ مشہد را رہا کرد ؛ چُنیں مے نماید - کہ در آں اوقات عمّ او در کلات بر سرِ طائفۂ قلیل از افشار بُود - نادِر از مشہد بکلات رفت - و چُوں قلیلے در آں سر زمیں اِقامت کرد - عمُوے او از کردار و حرکاتِ وَے اندیشناک گشتہ او را بہا کردنِ آں قلعہ مجبُور ساخت ؛ چُنیں مے نماید - کہ بعد ازآں باز بر سرِ کارِ سابِقِ خُود رفتہ بیش از پیش بجمعِ فریق و قطعِ طریق و سرق و نہب پرداخت - و در آں اوقات افغاناں بر اصفہاں مُستولی گشتہ دَولتِ صفوِیّہ را برانداختہ بُودند - لاکن ہنُوز سلطنتِ افاغنہ را قوامے بلکہ نامے نبُود - ہرج و مرج در اُمُور پیدا شُدہ سرہائے گردنکشاں پُر شور و غوغا و از ہر طرف ہزار فتنہ برپا بُود - در چُنیں وقت راہزنے کہ بشجاعت و کیاست ضرب المثلِ افواہ اشت - در اِحتیاجِ مُعاوِن و مُساعِد نخواہد ماند - لہٰذا

رفتنہ. جویانِ آفاق و مُحرِّکانِ موادِ نزاع و نفاق در تحتِ
رایتِ نادِر جمع شُدہ بامارتِ وَے اِتّفاق نمُودند۔ و طُولے
نکشید۔ کہ بر سرِ سہ ہزار مرد برآمدہ خراجے سنگیں بر
اہالیِ خُراساں حمل کرد۔ عمُوے او چُوں دید۔ کہ اِقتدارِ
وَے ہر رُوزہ در اِزدِیاد اَست۔ ہراس بر ضمیرش اِستیلا
یافتہ۔ دم از دوستی و ہوا خواہیِٔ وَے زد و کاغذے باو
نوِشت۔ کہ خدمتِ شاہ طہماسب را قبُول کردہ وَے را در
مُحاربۂ افغاناں مددگار باشد + نادِر اِظہارِ رغبت و خُوشی ازیں
مطلب نمُودہ گُفت۔ کہ اگر سُلطاں از جرائمِ گذشتۂ وَے عفو
کُند۔ در آیندہ تدارُکِ ما مضٰے خواہد شُد + و چُوں ایں
امر بآسانی انجام یافت۔ نادِر بجانبِ کلات رفت از قرارے کہ
معلُوم مے شوَد۔ او ہمیشہ عمِّ خُود والیِٔ کلات را سدِّ راہِ
خُود مے دانست۔ بنابریں دریں وقت فرصتے بدست کردہ او را
گرِفت۔ و بہ دستِ خُود ہلاک ساخت۔ و کلات را مُتصرِّف
شُدہ بعد ازآں بتہیۂ جنگِ افاغنۂ خُراساں پرداخت۔ و
چُوں اِخراجِ ایں طائفہ ازآں بِلاد منظُورِ نظر ہا بُود۔ و
ایں کار بہ نیرُوے بازُوے نادِری صُورت یافت۔ سبب ایں
شُد۔ کہ دوبارہ شاہ طہماسب رقمِ عفو بر سوابقِ زلّاتِ
وَے کشیدہ او را موردِ عنایات ساخت۔ و بواسطۂ
فتُوحاتِ نادِری مہامِ پادشاہی رَونقے تازہ یافت + از
اوائلِ حال شاہ طہماسب بر نادِر بغایت حسد مے برد۔
تا وقتے کہ نادِر در یکے از حرُوب مشغُول بُود۔ و
شاہ طہماسب فرمانے بمراجعتِ وَے ازآں جنگ فرستاد۔

و چوں نادر آں فرماں را اطاعت نکرد - پادشاہِ بے مایہ بر سر جمع او را خائن و یاغی خواند - ایں خبر انتشار یافتہ بہ نادر رسید - او نیز بسمتِ دربارِ پادشاہی لشکر حرکت دادہ پادشاہ را مجبور ساخت - کہ بشرائطے کہ خود اِلقا کرد - راضی شدہ مصالحہ کند - ایں واقعہ قلیلے بعد از فتح مشہد روے داد + و مے تواں گفت - کہ اگر طہماسب در سابق قدرے اختیار داشت - ازیں وقت بکلّی تمام شد - لاکن نادر با وے باحترام سلوک کرد - تا وقتے کہ دید - مادہ بجہتِ غصبِ سلطنت مستعد است - و ہم از اوّل فتحے کہ وے را در خراساں دست داد - بنا کرد - کہ مردم را بجہتِ خیالاتِ آیندۂ خود بیدار کند - مانندِ اژد شیر بابکاں ہر شب خوابے دید - و ہر روز در تعبیرِ آں جوابے شنید - ازآں جملہ شبے در خواب دید - کہ مرغابیے با ماہیے سفیدِ چہار شاخی بنظرِ وے در آمدند - پس آں مرغابی را بہ تیر زد - و کسانیکہ با وے بودند - ہرچہ کردند - کہ ماہیے چہار شاخ را بچنگ آرند + نتوانستند - تا بالآخرہ خود دست یازیدہ بسہولتِ تمام آں را گرفت - و بجہتِ ایں کہ مرغے و ماہیے در خواب دیدہ بود - منجمانِ متملّق گفتند - کہ دلالت بر رسیدن بتختِ سلطنت مے کند - امّا زحمتِ میرزا مہدی مؤرّخ او دریں باب کمتر است - زیرا کہ او از وقائعے کہ بعد روے داد - تعبیرے کند - و میگوید - کہ چہار شاخ ماہی عبارت است از چہار

مملکتِ ایران و خوارزم و ہندوستان و توران کہ
بدستِ او مفتوح شد + بالجملہ بزرگتر کارِ نادر اخراج
افاغنہ از ایران بود - و ہیچ انعام و افضالے در
ازاے خدمتِ کسے کہ مملکت را از تعدّی و تطاولِ
خصمِ ظالم خلاص کردہ بود -- زیادہ نبود - چہار ملکِ معظّمِ
ایران کہ عبارت از خراسان و مازندران و سیستان
و کرمان باشد - و طہماسپ بپاداشِ ایں خدمت بہ نادر
وا گذاشت - یا بعبارتِ اُخرے دست از ہمۂ مملکت
برداشت - فقط حقّ نادر دانستہ شد + منقول است - کہ
در ہماں کاغذے کہ طہماسپ بہ نادر نوشتہ ممالکِ مذکورہ
را بوے وا گذار نمود - ازو درخواست کرد - کہ نامِ
سلطان بر خود گذارد - و بجہتِ ایں مطلب تاجِ
مرصّع بجواہرِ نفیسہ مصحوبِ یکے از امرا باو فرستاد -
نادر جمیعِ عنایاتِ شاہی را قبول کردہ - مگر لقب را کہ
دید بدونِ آنکہ فائدۂ بہ بخشد - سببِ حسدِ دیگراں
خواہد شد - و در ہمیں اوقات مزاوجت مابینِ رضا قلی
پسرِ بزرگِ نادر و یکے از دخترہاے سلطان حسین مرحوم
اتفاق افتاد - و نادر اگرچہ از قبولِ نامِ سلطان ابا
کرد - لاکن فرصت غنیمت دانستہ یکے از امورِ معظّمۂ
مخصوصہ بسلاطین را اختیار نمود - حکم کرد - کہ بولے
کہ بمواجبِ لشکر مے دہند - از ممالکِ خراسان گرفتہ
بنامِ وے سکّہ کنند - و ایں فی الحقیقت مغنیِ سلطنتِ
علی الاستقلالِ آں مملکت است + عساکرِ عثمانی ہنوز

بهترین اطرافِ عراق و جمیع آذربایجان را در تصرّف داشتند۔ هنوز سپاهِ نادری از زحماتِ تعاقبِ افاغنه بیاسوده بودند۔ که بدفعِ اتراک در حرکت آمدند۔ در صحرائے همدان با دو لشکرِ عثمانی مقابلت اتّفاق افتاده ایشان را بر انداخت۔ و همدان و جمیع اطراف و نواحیِ آں بلدۂ معظم را از غنیم مستخلص ساخت۔ بعد از آں بجانبِ آذربایجان عطفِ عناں نمود۔ و تبریز و اردبیل و سائرِ شهرهائے معظم آں مملکت را از چنگِ دشمن بیروں آورده به استقرارِ محاصرۂ ایروان پائے تختِ ارمینیه پرداخت۔ مقارنِ ایں حال از برادرش که در آں وقت از جانبِ وے حکومتِ خراساں داشت۔ خبر رسید۔ که افاغنۂ آں صفحات سرِ عناد و طغیان بر آورده اند۔ بنابریں فسخِ عزیمت کرده بشتاب تمام بصوبِ خراساں نهضت کرد۔ و نائرۂ طغیانِ افغاں را بگرفتنِ فراه و هرات بکلّی فرو نشاند۔ واقعۂ اتّفاق افتاد۔ که از آں مے تواں دانست۔ که وضعِ ایں جنگ چه نوع بوده است۔ مؤرّخ متملّق او میرزا مهدی گوید۔ روزِ دیگر مجلسِ رنیتو مثال آراسته و سرانِ افغاں را که در اردوئے فلک تمثال مے بودند۔ به محفلِ اقدس بار داده هنوز آفتاب یک نیزه بلند نگشته بود + که هزار و سی صد نیزه سر بر سرِ نیزه بلند گردیده سرکردگاں موردِ عطا و نوال و رؤسائے افغاناں سر بزیر افگندۂ خجلت و انفعال شدند۔ خلاصه در اوقاتے که نادر

بہ محاصرۂ ہرات مشغول بود۔ امرائے ایراں طہماسپ تنگ حوصلہ را برآں داشتند۔ کہ لشکر بطرفِ عثمانی کہ در سرحد اجتماع کردہ بودند۔ کشید۔ شکستہائیکہ بایں طائفہ رسیدہ بود۔ سبب شورش اہالیِ قسطنطنیہ گشتہ۔ و ینیچریاں اوّل وزیر را کشتہ۔ و بعد ازآں احمدِ ثالث را از سلطنت خلع و برادر زادۂ او محمودِ خامس را بر جائے او وضع کردہ بودند۔ نادر رضا قلی خاں را بسفارت نزدِ سلطان محمود فرستادہ پیغام کردہ بود کہ عساکرِ عثمانی باید آذربائیجان را خالی کنند۔ و شاہ طہماسپ نیز نامہ در تہنیتِ جلوس بوے فرستاد۔ و پیش ازآنکہ نتیجۂ سفارتِ رضا قلی خاں کہ از طرفِ نادر رفتہ بود۔ معلوم بشود۔ طہماسپ بجہتِ محاصرۂ ایروان در حرکت آمد۔ ولے کارے از پیش نبرد۔ و در مصاف با لشکرِ عثمانی ہزیمت یافتہ آنچہ بحذاقت و شہامتِ نادری در سالِ قبل حاصل شدہ بود۔ در یک ماہ از دست داد۔ و تا خوب ضعفِ عقلِ خود را ظاہر کند۔ با ترک مصالحہ کردہ در آں مصالحہ تمام ممالکِ ماورائے رودِ ارس را باتراک واگذار کرد۔ و پنج محل از محالِ کرمانشاہ را نیز باحمد پاشائے والیِ بغداد کہ بواسطۂ او ایں مصالحت انجام یافتہ بود۔ گذاشت۔ امّا رسوائی و فضیحتِ ایں معاہدہ از آں جہت ازدیاد پذیرفت۔ کہ ذکرے در بابِ استخلاصِ اسرائے ایراں کہ در جنگ بچنگِ عساکرِ عثمانی افتادہ بودند۔

نشدہ بود۔ چوں اخبارِ ایں واقعہ بہ نادر رسید۔ دیدر
کہ بہانۂ خوبیست بجہت اِنجاحِ مقاصدے کہ سالہا در
خاطر داشت۔ ولے رعایتِ حزم را از دست نداده در
اِبتدا فرمانے بنامِ جمیع اہالیِ ایراں صادر کرد۔ و
در آں توبیخات و تفریعاتِ شنیعہ بر معاہدت و معاہدین
نمود۔ و گفت معاہدتے کہ چند مملکتِ بزرگِ ایراں را
تا رودِ ارس آرد۔ عین معاندت است۔ و مصالحتے کہ
خلقے از سکنہ و اہالیِ ایں ملک را در چنگِ اعدا
بہ مجلس بسپارد۔ صرف مکاوحت۔ ایں چنیں معاہدت
بر خلافِ حکمِ خدا و محبتِ علیؑ مرتضےٰ است۔ کہ ملائکہ
حولِ حرمِ او ہمیشہ اِستخلاصِ شیعیانِ او را از دشمنانِ
او از درگاہِ باری مسئلت مے کنند ÷ بعد از اِشتہارِ
رقمِ مزبور مکاتیب بہ جمیع سرانِ سپاہِ مملکت فرستاد۔
از آں جملہ کا غذیست کہ بحاکمِ فارس نوشتہ است۔
پس از اِعلامِ شکستِ افغاں و فتحِ ہرات تعجب میکند
از شنیدنِ اخبارِ معاہدہ با ترک۔ و مے گوید۔ شک نیست۔
کہ چوں بشنوی۔ کہ معاہدہ با ترک بر حسبِ معمول از
التطافِ الٰہی بر قرار نخواہد ماند۔ مسرور خواہی شد۔ در
اِنتظارِ آمدنِ من باش۔ کہ بحولِ اللہ علی الفور با لشکرے
رزم آزمائے۔ قلعہ کشائے۔ در عدد مور و در شجاعت
شیر۔ با نشاط جواں و فکرتِ پیر حرکت خواہم کرد۔ بیت

دشمنِ آتش پرستِ باد پیما را بگوے
خاک بر سر کن کہ آب رفتہ باز آمد بجوے

و ہمچنیں سفیرے باسلامبول فرستادہ مختصراً بسلطان محمود
پیغام فرستاد - کہ با ممالکِ ایراں را مسترد ساز - یا حرب
را مستعد باش - و از جانبِ دیگر خبرِ حرکتِ خویش را
باحمد پاشاے والئے بغداد فرستاد - مصالحتے با دولتِ روسیہ
شدہ بود مشروط بر ایں کہ جمیعِ ولایاتے کہ در سواحلِ
بحرِ خزر در سوابقِ ایّام گرفتہ بودند - رد کنند - دو
نفر صاحبِ منصب بدانجا فرستادہ - تا معلوم کنند - کہ
تعویقے در آں امر واقع نشود + بعد از انجامِ امورِ مزبورہ
بہ اصفہاں رفت و شاہ طہماسب را بسببِ مصالحہ با عثمانی
ملامت کرد - و بعد از آں اظہارِ آرامے کردہ طہماسب را
دعوت نمود + طہماسب نیز قبولِ دعوتِ وے نمودہ مجلسِ
ضیافت بگرفتن و خلعِ او از خلافت ختم شد + بنابر قولِ
میرزا مہدی او را با جمیعِ خواتیں بخراساں فرستادند -
چوں امراے لشکر و امناے کشور تاجِ سلطنت برو
عرضہ کردند - دید - ہنوز وقت مقتضی نیست - ابا کرد - و
پسرِ ہشت ماہۂ طہماسب را کہ عبّاس ثالث خوانند -
تاج گذاشتہ ادارۂ امورِ جمہور و مہامِ نظامِ رعیّت
و سپاہ را بعہدۂ خویش گرفت - ایں واقعہ در سنۂ ہزار
و صد و چہل و پنج ہجری اتّفاق افتاد + بعد از اداے
مراسمِ جلوسِ عبّاس نادر با لشکرے گراں بہ تسخیرِ بغداد
شتافت + اگرچہ احمد پاشاے والئے بغداد در حسنِ ادارۂ
ملک داری و نظم و نسقِ سپاہ کشی از اقراں امتیاز داشت -
و بہ ہمیں سبب نادر نیز تہیّۂ معقولے دیدہ بود - امّا

معلوم بود - که اگر طوپال عثمان با عساکر جرار عثمانی
بمدد وے نے رسید - بر حذاقت و شجاعت او فائده
مترتب نے شد * میرزا مهدی مے نویسد - که عسکر
طوپال عثمان کمابیش صد هزار مرد بودند - نادر بعزم
مقابله با طوپال عثمان در حرکت آمد - بنابر قول میرزا مهدی
دوازده هزار نفر در دور بغداد گذاشته خود با بقیه بطرف
سامره که قریه ایست در کنار دجله - و از آں تا به بغداد
قریب شصت میل است - روے نهاد - اردوے عثمانی
قریب ده مزبور واقع شده بود - جنگے بسیار شدید و
خونخوار اتفاق افتاد - چنانکه تا آں روز بداں نوع حربے
هرگز مابین ایرانی و عثمانی واقع نشده بود - در اول
غلبه ایرانیاں را شد - و سوارهٔ ایرانی بیک حمله خصم
را هزیمت داد - اما پیادهٔ عثمانی پاے جلادت پیش نهاده
دست از حریف برد - و فوجے از اعراب که نادر را از
ایشاں چشم داشت مدد بود - بر یک طرف لشکر وے
حمله بردند - و مردان کار که در تمام روز در آفتاب
تابستان عربستان بگیر و دار اشتغال داشتند - بالآخره
از شدت گرما و حرارت آفتاب و غلبهٔ عطش دست
شاں از کار ماند - خود نادر دو مرتبه درمیان دشمن
اسبش گلوله خورده بر زمیں افتاد - و به ایں سبب
علم دار وے او را کشته پنداشته روے به گریز نهاد -
جمیع ایں اسباب دست بهم داده سبب فتح عثمانی
شد * و بعد از آنکه از هشت ساعت متجاوز از

طرفین کوشیدند- لشکرِ نادر بکُلّی مُتفرّق گشت- و هنوز
این خبر به بغداد نرسیده بُود- که اہلِ شہر بر افواجِ
ایرانی حمله برده ہزیمت دادند- این قضیّه در ہزار و
صد و چہل و شش واقع شُد + اگرچه از قرارِ تقریرِ
اتراک شصت ہزار ایرانی درین جنگ تلف گشتند-
امّا احتمال دارد- که از بیست ہزار مُتجاوز در معرضِ
ہلاک در آمدند- غالباً ہمین قدر ہم از اتراک کُشته شُد-
لاکن فتحِ نمایانے کردند- بسببِ اینکه نادر نتوانست لشکرِ
شکسته و پراگنده را جمع کُند- تا اینکه به صحارے ہمدان
رسید- که از آنجا تا معرکۂ جنگ از دوِیست میل مُتجاوز
است + تدبیر و ہمّتِ نادر چُنانچه بعد ازین شکست
بروز کرد- ہیچ وقت ظُہُور نیافته بُود- به عوضِ اینکه
لشکریان را ملامت کُند- تحسین کرد- و بجاے آنکه تشنیع
زند- تشریف داد- آنچه از نقد و جنس و دواب بایشان
ضرر رسیده بُود- ہمه را با مُضاعف از احسانِ خویش
بہره ور ساخت- و ایشان را از کشیدنِ انتقام از دُشمنِ
غدّار تحریص و ترغیب نمُود- این حرکت سببِ ازدیادِ
شُہرتِ وے شُده از جمیعِ اطرافِ ایران لشکر بمددِ وے
شتافت- چُنانکه ہنوز سه ماه نگُذشته بُود- که مُجدّداً با
سپاہے بیش از پیش در حوالئ بغداد وارد شُد + دُشمنان
طوپال عُثمان در قُسطنطنیّه چُون خبرِ فیروزئ وے را
شنیدند- ذخیلۂ مدد و ذخیره حتّےٰ وجهِ مواجبِ عساکرِ وے
را به تعویق انداختند و او باوجُودِ این حال کوششِ

بلیغ در دفع نادر نمود۔ فوجے از سوارہ معیّن کردہ به استقبالِ ایرانیاں فرستاد۔ لاکن بیک حملۂ ایشاں از پاے در آمدند۔ و چوں ایں خبر به طوپال عثماں رسید۔ ہر قدر مے توانست۔ جمع آوریِ سپاہ نمودہ به ملاقاتِ غنیم شتافت۔ امّا عساکرِ عثمانی به نقد از شکستِ سوارہ پاے صبر و ثباتِ شاں از جاے رفتہ بود۔ و ہر چند سر عسکر خواست۔ تحریکِ نائرۂ غیرتِ ایشاں کند۔ ممکن نشد۔ در اوّلِ وہلہ پراگندہ شدند۔ و جمع آوریِ ایشاں از حیّزِ قدرت خارج بود۔ طوپال عثماں خود نیز بسببِ ضعفِ مزاج در تختِ رواں حرکت مے کرد۔ چوں شکست بر اتراک افتاد۔ او را بر اسپے نشاندند۔ به امیدِ اینکه جانے بدر برد۔ لاکن یکے از سپاہیانِ ایرانی را چشم بر لباسِ گرانبہاے وے افتادہ۔ او را شناخت۔ با نیزۂ که در دست داشت۔ کارِ او را ساخت۔ و سرِ او را جدا کردہ نزدِ نادر برد؛ نادر بر گشتۂ وے احترام کرد۔ و حکم کرد۔ تا جسد با سرِ وے را به لشکر گاہ عثمانی رسانیدہ تا بر حسبِ معمول نعشِ وے را مدفون سازند؛ بعد از قتلِ طوپال عثماں و پراگندہ شدنِ سپاہِ وے نادر بجہتِ محاصرۂ بغداد حرکت کرد۔ مقارنِ ایں حال خبرِ باغی گریِ محمّد خاں بلوچ در فارس رسید۔ نادر بر حسبِ عجالۂ وقت مصالحه با والیِ بغداد کردہ۔ به ایں نوع که ولایاتے که در عہدِ سلطان حسین قبل از

فتنۂ افغان در تصرّفِ دولتین ایران و عثمانی بوده -
بر قرارِ سابق باشد - بجانبِ فارس حرکت کرد - و
ہنوز نائرۂ طغیانِ فارس انطفا نیافته بود - شنید - که
رجالِ دولتِ عثمانی از قبولِ مصالحۂ والیِ بغداد سر
باز زده - و عبد اللہ پاشائے والیِ مصر را با سپاہے
فراواں مامور باں سمت کرده اند - و اختیارِ صلح و
جنگ را باو گذاشته که بہر قسم که مصلحت و اقتضائے
وقت داند - معمول دارد - نادر باستخلاصِ بلادِ ارمنیه
و گرجستاں که از متعلقاتِ ممالکِ متنازع فیہا بود -
شتافت - و پل بر رودِ ارس انداخته تفلیس و گنجه و
ایرواں را در وقتِ واحد محاصره کرد - و چوں عبد اللہ
پاشا نزدیکیئ قارص را لشکر گاه و اطرافِ اردو را
بسقناق و خندق و مطریس و مورچل مستحکم ساخته بود -
نادر بخیالِ ایں که چوں خبرِ محاصرۂ شہرہائے مزبور را
بشنود - از مامن بیروں خواہد تاخت - و در میداں
طرح جنگ خواہد انداخت - ممالکِ مزبوره را محاصره
نمود - و چنانکه معمولِ وے بود - سر عسکرِ عثمانی مغرور
بزیادتیئ عددِ خود شده در صحرائے بغاوند از اعمالِ
ایرواں با خصم مصاف داد - میرزا مہدی مے گوید - که
سوارۂ ترک شصت ہزار و پیاده پنجاه ہزار بود - و
چوں نادر عسکرِ غنیم را دید - سرانِ سپاه را جمع نموده
ایشاں را مخاطب ساخت - و گفت - لشکرِ دشمن بالنسبه
بمردانِ ما بنسبتِ ہشت بیک و یک به ثمن است - ولے

دریں صورت باید سبب ازدیادِ کوششِ مردانِ ما شود ÷
پس از آں گفت - کہ شب گذشتہ در خواب دید - کہ
جانورے قوی در خیمۂ او تاختہ قصدِ وے کرد - و او
بعد از زد و خوردے بسیار آں جانور را ہلاک ساخت -
و ہمیں فالے است نیکو - و علامتے خیر - بل دلیلے واضح
بر ظفرِ ما - و ہمچنیں گفت - کہ دشمن در پیشِ رُو نشستہ
و دو طرفِ اُردُو نیز بہ قلعۂ ایروان و زنگی جاے پیوستہ -
اگر فتورے در عزم و قصورے در رزم واقع شود راہِ
نجات از ہمہ جہت بستہ خواہد بود - اگرچہ ایں کلمات
مورثِ جرأتِ لشکریاں شد - حرکاتِ او بیشتر سببِ جلادتِ
ایشاں گشت ÷ بعد از آں کہ نظمِ سپاہ را بہ بہتریں
وضعے مقرر کرد - خود با جمعے از بہادراں بر دشمن
تاخت - و بہر طرف روے آورد - مانندِ اجلِ محتوم و
قضاے مبرم کس را با وے یاراے مدافعت و نیروے
مقاومت نبود - و در یکے ازیں حملات رستم نام یکے از
سپاہیاں عبد اللہ پاشا را کشتہ سرِ او را برِ نادر برد -
و چوں ہنوز تنورِ حرب گرم بود - نادر فرمود - تا سر را
بہ نیزہ و در جائے کہ ہمہ لشکریانِ عثمانی توانند دید -
بر پا کنند ÷ ترکاں را نظر بر سرِ سر عسکر افتادہ
پراگندہ شدند - و صحرا از کشتگانِ ایشاں مالا مال شد - و
بعد ازیں فتح گنجہ و تفلیس مسخر گشت ÷ چوں رجالِ
دولتِ عثمانی حال بدیں منوال دیدند - طالبِ مصالحہ گشتہ
بر ہماں عہود و شروطے کہ سابق مابینِ نادر و پاشاے

بغداد مُقرّر شُده بُود۔ راضی نشدند + و فارس و ایروال با جمیعِ ممالکے کہ در ازمنۂ سابقہ دریں صفحات مُتعلّق بدولتِ ایران بُود۔ وا گُذار کردند + دریں اوقات نادر ردید۔ وقت آنشست ۔ کہ پردہ از روے کار برگیرد۔ خبرِ فوتِ عباس بن طہماسب طفلے کہ بسلطنت برداشتہ بُود۔ ہم دریں اوقات رسید۔ و چُوں رسمِ متداولۂ سلاطینِ ایران اشت + کہ ہر سال در ہنگامے کہ خورشید بنقطۂ تقاطعِ ربیعی رسد + آں روز را عید کنند۔ و بجہتِ اجراے مراسم ہمہ اعیان و صنادیدِ مُلک در دربار حاضر گردند + نادر فرمانے باحضارِ جمیع صاحب منصبانِ مُلکی و لشکری از اقاصی و ادانی صادر کردہ فرماں داد + تا در روزِ مذکور بجہتِ اجراے مراسم در عید جونکاے مُغاں جمع شدند۔ و ہمچنیں فرمود۔ تا عماراتِ عدیدہ بجہتِ عجالۂ وقت کہ اُمرا منزل کنند۔ بر پا نمایند۔ و آنچہ اسباب لوازمِ رفاہ و عیش و عشرت اشت۔ ابوضعِ مُلوکانہ مُہیّا دارند + آوردہ اند۔ کہ جمعیّت از صد ہزار متجاوز بُود۔ اگر لشکریاں نیز داخلِ ایں عدد باشند۔ شاید اغراق نباشد + چُوں مردم جمع شدند۔ در روزِ صُبحِ عید باحضارِ رؤسا فرماں دادہ۔ چُنانکہ میرزا مہدی گوید۔ ایشاں را مخاطب ساخت۔ و گُفت۔ شاہ طہماسب و شاہ عبّاس ہر دو پادشاہ و پادشاہزادہ در ہند و سریر موجود اند۔ ایشاں را یا ہرکس کہ بر آرندۂ افسرِ سروری دانید۔ بریاست و سلطنت بردارید۔ من آنچہ حق کوشش

بُود ـ بجا آوردم ـ و مملکتِ خُود را از دستِ افغان و رُوم و رُوس خلاص کردم + مردُم همہ باتفاق گفتند ـ کہ پادشاہی حق کسے است کہ مملکت را از دستِ اعدا خلاص کردہ ـ و فقط ہم او مے تُواند حِفظ کُند ـ نادر اِبا کردہ سوگند یاد کرد ـ کہ ہرگز اندیشۂ سلطنتِ ایران در خاطرش خطُور نکردہ است ـ و تا یک ماہ ہر رُوزہ این مطلب درمیاں بُودہ اِصرار و اِمتناع طرفین صُورتِ اِزدیاد مے گرفت + تا اِینکہ بِالآخرہ نادر مسئُول مردُم را باجابت مقرُوں داشت ـ و در وقتے کہ علی الظاہر سِر رضا جُنبانید ـ گُفت ـ کہ از زمانِ رِحلتِ حضرتِ رِسالت پناہی چہار خلیفہ بعد از یکدیگر مُتکفل امرِ خلافت شُدہ اند + شاہ اِسمٰعیل صفوی این مذہب را متروک و مذہبِ تشیع را شائع و مسلوک داشت ـ و از وقتے کہ مذہبِ شیعہ شائع شُدہ است ـ در ایراں ہمیشہ فتنہ بُودہ است ـ ہرگاہ اہالیئ ایراں بہ سلطنتِ ما راغب و آسائشِ خُود را طالب باشند ـ باید این مذہب را تارک و بہ مذہبِ اہلِ سُنت سالک شوند ـ ولے چُوں امام جعفر از ذُریۂ رسُول و عِند النّاس ممدُوح و مقبُول است ـ او را سر مذہبِ خُود سازند + مردُم ہمہ باین تغیر راضی شُدند ـ و فرماں صادر شُد ـ کہ این مطلب را گوش زدِ جمیع ناس نمایند + پس نادر گُفت ـ کہ صُورتِ واقعہ را بہ سُلطانِ اِسلامبول اِنہا کردہ ازو خواہم خواست ـ تا بحقیقتِ مذہبِ جعفری اِذعاں کردہ آں را خامس

مذاہب شمارد۔ و چنانکہ چہار رکن در حرم بجہت نمازِ چہار مذہب
معین است۔ رکنے ہم بجہتِ رایں شیعۂ جدید از مذہب حق
مقرر شود + اقوالِ عدیدہ و اختلاف آراست دریں کہ سبب
چہ بود کہ نادر قبل از جلوس وابستگی بملت بلکہ تعصب در
مذہبِ شیعہ اظہار میکرد و در جوانکاے مغاں اظہارِ میل و
رغبت بطریقۂ اہلِ سنت نمود لاکن حق ایں است۔ کہ نادر
ہمیشہ یک مذہب داشت۔ و آں خود پرستی بود۔ تا وقتے
کہ خود را یکے از بندگانِ دولتِ صفویہ مے نمود۔ و
مقصود بیروں کردنِ افغاں و عثمانی از ایراں بود۔
دید۔ کہ مذہب شیعہ آلتِ خوبیست بجہتِ اجراے مرام +
و در وقتے کہ بر مراد ظفر یافتہ۔ ہمت بر استیصالِ
خانوادۂ شاہ اسمٰعیل گماشت۔ و عروج بر معارجِ
سلطنت او را بہ فکرِ تسخیرِ جبالِ قندھار و صحارےِ
ہندوستاں و بغداد و موصل و سائرِ بلادِ آں صفحات
انداخت۔ مصلحت در انہدامِ بنیانِ مذہبِ اہلِ تشیع
دید۔ زیرا کہ از یک جہت محبتِ خاندانِ صفویہ بہ اصلِ
ایں مذہب آمیختہ بود۔ و از جہتِ دیگر عداوتے کہ اہالیِ
سنت با متشیعہ دارند۔ عائق بزرگے بود بجہتِ انجام
فتوحاتے کہ در خاطر داشت + میرزا مہدی گوید۔ کہ در
روزِ بست و ششم فروردی مطابق سنۂ ہزار و صد
و چہل و نہ ہجری ہشت ساعت و بیست دقیقہ از
روز گذشتہ باختیارِ رصد بندانِ دقیقہ یاب و اختر شناسانِ
بطلیموس انتساب تاجِ شاہی بر سرِ وے گذاشتند +

اِجراے مراسمِ جلوس چنانکہ در چنیں اوقات ماموُل است۔ معمُول داشتند۔ و تختے مُرصّع نہادہ نادر را براں نشانّدند۔ و علے الفور سکّہ بنامِ وَے زدند۔ در یک طرف ایں شعر را کہ بیت

سکّہ بر زر کرد نامِ سلطنت را در جہاں
نادرِ ایراں زمین و خسروِ گیتی ستاں

و بر طرفِ دیگر الخیرُ فیما وقع نقش کردند۔ و ہم از مؤرّخِ تاریخ وَے منقُول است۔ کہ نُکتہ سنجاں لاخیر فیما وقع خواندند + بالجملہ بعد از جلُوس بر تختِ سلطنت نادر بجانبِ اصفہاں در حرکت آمد۔ و چندے در آنجا بتہیّہ و تدارکِ لشکر پرداختہ تسخیرِ قندھار را وجہِ ہمّت ساخت + حُسین علی خاں برادرِ محمُود غلجائی در آں اوقات در قندھار والی بُود۔ و نادر قبل از آں کہ بداں صوب توجُّہ کُند۔ آنچہ لازمۂ اہتمام بُود۔ در بارۂ آرایشِ ایراں در ایّامِ غیابِ خُود بجاے آورد۔ در ہمیں سال جزیرۂ بحرین بدستِ محمّد تقی حاکمِ فارس مفتُوح شُد۔ و چُوں ایلِ بختیاری اطرافِ اصفہاں را در معرضِ تاخت و تاراج آوردہ بُودند۔ ابتداءً استیصالِ ایشاں را پیش نہادِ خاطر ساختہ بہ دفعِ آں طائفہ در حرکت آمد۔ از کوہستانِ اصفہاں کہ تا نزدیکیِ شُوشتر مے رود۔ تمام منزل و ملاذِ ایلاتِ بختیاری است۔ و چُوں کوہستانِ مزبور مشحُون است بر غارہاے بسیار و مغاکہاے بے شُمار۔ و ایں طائفہ

همیشه در ایّامِ مخاطره بآں غارہا پناه مے بُردند - و
در نظرہا چُناں جلوه مے نمُود - که ایشاں را در قیدِ
اطاعت آوردن از حیزِ امکاں خارج است - امّا نادِر
بر مرْدُم معلُوم کرد - که رایِں محض توہُّم است - بہادُرانِ
خُود را بر قُللِ جبال و مُخلل و فُرُوجِ شعاب کشیده
یکے آں طائفه را بجنگ آورد + و در عرضِ مُدّتِ یک
ماه جمیع ایلِ بختیاری را مُنقاد و فرماں بردار نمُود -
امیرِ ایشاں علی مُراد خاں را اسیر کرده به قتل
رسانید - و بقیّه که از تیغِ قہرِ نادری رسته بُودند -
مَوردِ عنایاتِ وَے گشته جمعے از ایشاں در جرگهٔ
عساکرِ پادشاہی انتظام یافتند - و به جہتِ جلادتِ
فوقُ العادة که در فتحِ قندہار از ایشاں بظہُور رسید -
کاشفِ حکمت و مَوردِ رافتِ نادر شُدند - و سائر
را از کوہستانے که در سابق مسکنے داشتند - کوچانیده
محلّے بہتر و به ادارہ نزدیک تر از براے ایشاں
مُقرّر کرد + بعد ازآں با ہشتاد ہزار لشکر از راهِ
خُراساں و سیستاں رُو به قندہار نہاد - در عرضِ راه
عائقے که قابلِ ذکر باشد - رُوے نداد - ولے چُوں
به قندہار رسید - دید استحکاماتِ شہر بنوعے است
که فتحِ آں بزودی در حیزِ امکاں نیست + اوّل خیالے
که کرد - ایں بُود - که اطرافِ شہر را گرفته راهِ آمد
و شُدِ اہالی را به آمکنهٔ اطراف و حوالی مُنقطع کُند -
و حُکم کرد - تا طرحِ شہرے در مقابلِ آں ریخته

به بنایِ آں برداختند۔ و آں را به نادِر آباد موسُوم کردند - بعد از فتحِ قندهار غالباً جمیعِ سکنۂ آں مُلک به نادِر آباد نقل کردند - و بعد از فوتِ نادِر همانجا مشهُور به قندهار شُد - و همچنیں حُکم کرد - تا در اطرافِ شهر بُرجها بر پا کردند - و مابینِ بُرجهایِ مزبُور را با سقفناهایِ کوچک وصل کردند - بنوعے که راهِ مُراودۂ محصُورِین با اطرافِ بیرُونِ شهر بکُلّی مسدُود گشت - امّا چُوں نادِر دید - که همه ایں کارها اثرے در خاطرِ افغاناں نکرد - و یک سال تمام بیهُوده صرف شُد - و افغاناں را هنُوز ذخیرۂ بسیار در شهر باقی است - به فکرِ دیگر اُفتاده - شهرِ قندهار در مُقابلِ کوهے اِتّفاق اُفتاده بُود - و حصارے بر دورِ آں کشیده - و بُرجهایِ کوچک بجهتِ مُحافظتِ آں ساخته بُودند - ایرانیاں بعضے از بلندیها که سرکوبِ قلعه بُود - به تصرّف آورده توپها و خمپارهها را ببالایِ آنها کشیدند - و بر بُرُوجِ قلعه حمله بُردند - و بعضے از آنها را نیز بحیطۂ تصرّف آوردند۔ فوجِ بختیاری یکے از بُرجهایِ مُعظم را گرفته ارک را مُتصرّف شُدند - و بدیں واسطه همه شهر به چنگِ بهادُراں اُفتاد - والیِ شهر با جمعے از مُستحفظانِ قلعه در یکے از قلاعِ خارجِ شهر پایِ ثبات فشُرد - امّا چُوں دید - که مُقاومت بیهُوده است - از درِ اِستیماں در آمد ؛ و نادِر علے الفور بوعدۂ عفوِ زلّاتِ وے

او را اماں داد - چنیں مے نماید - کہ در آں اوقات
تدبیرِ نادری اقتضاے مراعاتِ خاطر و جلبِ قلوبِ
افاغنہ مے کردہ است - بسببِ اشتہار نامۂ کہ در
وقتِ جلوس در بابِ اختیارِ مذہبِ اہلِ سنّت و ردِّ
طریقۂ شیعہ بہ اطراف فرستادہ بود - نیمۂ کینۂ افغاناں
را کم کردہ بود * و دریں اوقات دید - کہ فرصتے
بدست است - کہ یکبارہ جذبِ خاطر ہاے ایں طائفہ
کردہ ایشاں را بوجود و حکومتِ خود متعلق سازد - و
ایں مطلب را بخوبی انجام داد - بعضے ازیں طائفہ
تادامِ حیاتِ نادر از شجاع ترین مردانِ وے محسوب
و در مقابلۂ سیلِ شورش و طغیانِ اہالیِ ایراں سدّے
منیع بودند * در ہنگامے کہ نادر بہ محاصرۂ قندھار
اشتغال داشت - سردارانِ او تسخیرِ قلاع اطراف
مے کردند - و ہم دریں ایّام بود - کہ پسرِ بزرگش
رضا قلی میرزا بشہامت و جلادتے اقصی الغایہ بلند
آوازہ گشت - تبیینِ ایں مقال ایں کہ والیِ قندھار
از امیرِ بلخ مدد طلبیدہ و او بجانبِ قندھار در حرکت
بود - چوں ایں خبر گوش زدِ نادر گشت - رضا قلی
میرزا را با دوازدہ ہزار سوار بہ دفعِ وے نامزد کرد *
شاہزادہ لشکرِ وے را شکستہ و بلخ را گرفتہ از
رودِ جیحوں عبور و بہ عزمِ فتحِ بخارا رواں شد *
پادشاہِ اوزبک با جمعے کثیر بہ مقابلت شتافت - و
مصاف دادہ ہزیمتے فاحش یافت - امّا در ہماں آواں

فرمانِ نادر رسیده که پسر را بمراجعت امر فرموده بود۔
و همچنیں کاغذے به پادشاهِ اوزبک و سائرِ سرانِ آں
صفحات نوشت۔ که فرزندِ خود را امر نمودم ۔ که
به حدودِ ایراں مراجعت کند۔ و ممالکِ موروثئِ اعقاب
و انسالِ چنگیز خاں و بزرگانِ قبائلِ ترکماں را زحمت
نه رساند÷ بعضے ایں حرکتِ نادر را که فی الحقیقة
نتیجۂ حزم کافی است۔ نسبت به حسدِ نادر بالنسبة
به رضا قلی میرزا مے دهند۔ لاکن باید ملاحظه شود۔ که
در مراجعتِ رضا قلی میرزا نادر وے را غایتِ اعزاز
و احترام و با او کمال ملاطفت و احساں نمود ۔ و
چندے نگذشت۔ که حکومتِ ایراں را بدو مفوّض نموده
خود بجانبِ هندوستاں رفت۔ و همیں دلالت مے کند۔
که ایں نسبت بیجا ست ÷ در ایّامِ محاربۂ افغاں
نادر شاه سفیرے بدهلی فرستاده از پادشاهِ هندوستاں
خواهش کرد۔ که بنابر اتحادِ مابینِ دولتین مامول و متوقّع
آں است۔ که احکام به حکّامِ اضلاعِ شمالیه صادر شود۔
که فراریانِ افاغنه را که دشمنانِ ایں دولت اند۔
و از شمشیرِ غازیانِ ایں حضرت گریزاں گشته۔ در آں
بلاد راه و پناه نه دهند۔ بر حسبِ مرضی جوابے نرسید۔
افاغنه همه روزه بداں صفحات فراری شده ملاذ و ملجا
مے یافتند۔ و در دربارِ دهلی نیز هر روز علائقے بجهتِ
معاودتِ ایلچئ ایراں پیدا مے کردند ۔ نادر را ازیں
حرکت نائرۂ غضب اشتعال یافته ۔ فراریاں را تعاقب

کردہ تا کابل عناں نکشید۔ و کابل و حوالی و حواشیٔ
آں را بقیدِ تسخیر در آورد۔ بعد ازیں واقعہ کاغذے
دیگر بہ پادشاہِ ہندوستاں، فرستادہ او را بر حرکاتِ
سابق ملامتے سخت کرد۔ لاکن باز گفت بعد از ہمہ
نقصانے در دوستی واقع نشدہ۔ و منظور آن است۔
کہ در آیندہ نیز بر قرار باشد + فرستادۂ او بدستِ
ولدِ عباس نام یکے از امرائے افغاں کہ حاکم جلال آباد
بود۔ بہ قتل رسید + و نادر کہ احتمال دارد۔ ہمچنیں
بہانہ را مے جست۔ فرصت غنیمت دانستہ بہ تسخیرِ
ہندوستاں نہضتِ رایات فرمود + قبل از تحریرِ وقائعِ
ایں جنگ چند کلمہ در بابِ وضعِ سلطنتِ ہندوستاں
در آں اوقات بے مناسبت نخواہد بود۔ ممالکِ ہندوستاں
غالب در معرضِ تاخت و تاز و حملاتِ بہادرانِ صفحاتِ
شمالیہ بودہ است۔ از زمانِ محمودِ غزنوی سلطنت از
خانوادۂ سلاطینِ ہنود بیروں رفتہ۔ ازآں بعد سلسلہائے
مختلفہ از اہالیِ اسلام برآں مملکت استیلا یافتند۔
و ہر سلسلہ بنوبت مغلوبِ دیگرے شدہ از ہماں دست
کہ گرفتہ بودند۔ دادند۔ تا اینکہ شمشیرِ تیمور دیارے دراں
دیار نگذاشت۔ و بعد ازآں بسببِ تغیراتِ غریبہ و اتفاقاتِ
عجیبہ نسلِ او در آں سر زمیں سالہائے دراز فرماں روا
گشتند + چوں بابر بسببِ غلبۂ اوزبک مجبور شد۔ کہ
ملکِ موروثِ خود دشتِ فرغانہ را رہا کردہ از سواحلِ
رودِ سیحوں چشم بپوشد۔ روے بہ ہندوستاں نہادہ

اوّل کابُل را مُسخّر ساخت - و بعد از آں سلطنتِ دہلی را مُتصرّف شُد + و ہندوستاں در زمانِ نبیرۂ او اکبر کمالِ اِحتِشام و اِقتدار یافت - مے تواں تاریخ زوالِ دولتِ تیموری از فوتِ ایں پادشاہ کہ در حقیقت پادشاہے بُزرگ بُود - نہاد - بلے در زمانِ اَورنگ زیب دوبارہ آبے بر رُوے کارِ دولتِ ہندوستاں آمد - و بسببِ تدبیر و حکمت و شجاعتِ اَورنگ زیب اگرچہ در حقیقت مُملکت قوامے نداشت - اِلّا اینکہ علے الظّاہر مانندِ زمانِ اکبر مے نمُود + اَورنگ زیب آخر پادشاہے است از نسلِ تیمور کہ در واقع در ہندوستاں اِختیار و اِقتدارے داشت - بسببِ اینکہ ہم در عہدِ او بعلاوۂ اُمراے سرکش کہ از ہر طرف آثارِ عناد و طُغیاں بظہُور مے رسانیدند - طائفہ از ہنُود کہ ایشاں را مراٹا خوانند - در اضلاعِ جنُوبیۂ ہندوستاں کہ بہ دکن معرُوف است - سر برآوردہ و علے الاتّصال در اطراف و حوالیِٔ مُلک از سرق و حرق و اسر و نہب و قتل و غارت دقیقہ فرو گذاشت نمے کردند + نامِ مراٹا ماخُوذ است از مہاراشٹر کہ مُلکِ ایشاں است و حال بہ دکن اِشتہار دارد - اِبتِدا در عہدِ شاہ جہاں ایں طائفہ قُوّت گرفتند - و در عرضِ سی سال کہ اَورنگ زیب در بلادِ جنُوبیۂ مُملکتِ خُود مے زیست - غالبِ اوقاتش مصرُوفِ تادیب و تسخیرِ مراٹیاں بُود - لاکن دید - کہ تادیب و مُنقاد ساختنِ ایں طائفہ مُحال است - زیرا کہ ایشاں با وَے مُقابلت نمے ایستادند - بلکہ ہمیشہ در خرابیِٔ مُلک میکوشیدند -

هر جا زراعتے بود - مے چاربیدند - یا مے سوختند - و هر جا قریه بعد از چپاول چوں صحرا مے ساختند - هر لشکر که در عقب ایشاں مے رفت - بجنگ و گریز و قزاقی و دزدی و قتل و غارتِ اطرافِ لشکر بالآخره کار بر ایشاں تنگ مے نمودند - و بجهتِ بدنهاے سبک و خفیف و عادت بر سختی و تعب نه بر اسپ بار بودند - نه بر خود - بنابریں از هر راهے فرار و در هر جائے قرار مے توانستند کرد - و بعلاوه اگرچه مراٹیاں بدونِ جلادت و بهادری نیستند - هنر را در بیروں رفتن از جنگِ دشمن مے دانند - نه حمله بر خصم - دریں صورت محال مے نمود - که اورنگ زیب بتواند - که دشمنے را که هنر در گریز هے پنداشت - به جنگ یا به چنگ آرد ÷ بعد از فوتِ اورنگ زیب امراے اسلام هر یک در طرفے دم از استبداد و استقلال زده در هم افتادند ÷ به خلافِ مراٹیاں که بر قرارِ سابق اتفاق کرده در اندک مدتے ترقیِ غریبے کردند - و بعلاوهٔ ممالکے که در تصرف داشتند - پادشاهِ هندوستاں و غالباً جمیع حکامِ اضلاع و اطرافِ ممالک را مجبور کردند - که مبلغے از محصولِ مملکت هر ساله به ایشاں بدهند - تا منازل و مزارعِ مردم در اماں باشد + در سیرِ متاخرین مسطور است - که در سالے که نادر عزمِ تسخیرِ هندوستاں نمود - حتّٰی خود شهرِ دهلی به رایں نوع خراج گذار بود - محمّد شاه که در آں وقت صاحب سریر بود - پادشاهے بود سخیف الرّاے - و تن آساں و همواره

بہ عیش و عشرت روزگار گذرانیدے ÷ صاحب نادر نامہ گوید۔ کہ ہرگز دستش بے جام و کنارش بے دلارام نبودے۔ و بالمرہ از کار اعراض کردہ سررشتۂ امور را بہ دست دیگراں نہادہ بود۔ وزیر اعظم او خان دوراں خاں نیز اگرچہ مردے جاہ طلب بود۔ لاکن غالب اوقات خود را بہ لہو و لعب مصروف داشتے۔ و با نظام الملک صوبہ دار پرگنۂ دکن عداوت ورزیدے۔ و بہ ہمیں سبب او را بہ دہلی طلبیدہ بود۔ تا بہانہ جستہ خللے در کار وے کند ÷ و محمد شاہ بہ رائے و رویت و عقل و تجربت نظام الملک اعتنا نکرد۔ تا ایں کہ خطر بزرگ شدہ کار از چارہ گذشت ÷ بعضے بر آنند۔ کہ نظام الملک نادر را بہ تسخیر ہندوستاں ترغیب و دعوت کرد۔ لاکن دلیلے بر ایں مطلب نیست۔ و نے تواں ہم موافق قاعدہ سببے بجہت ایں حرکت معین کرد۔ کہ امیرے کہ در غایت اقتدار و از اشخاص اولیۂ مملکت است۔ دشمن بملک خود بطلبد۔ لاکن ہمیشہ عجز و جبن بعد از خرابی نسبت خیانت بہ دیگراں مے دہد ÷ حق ایں است۔ کہ در خانہ خراب دہلی چوں خبر از ضعف و عجز خود داشتند۔ بہ امید ایں کہ نادر بجانب ہندوستاں نخواہد رفت۔ خود را تسلی مے دادند۔ اول اعتمادے بیجا باستحکام قندہار و شجاعت افغاں کردند۔ و بعد ازاں کہ خبر فتح قندہار را شنیدند۔ چنیں مے پنداشتند۔ کہ نادر بہ ایران

مُراجعت خواہد کرد۔ حتےٰ رایں رکہ وقتے شنیدند۔ رکہ نادر در کابُل است۔ رخیال کردند۔ شاید واقعہ رُوے دادہ سببِ مُراجعتِ وَے شوَد۔ تا وقتے رکہ شنیدند۔ رکہ لشکرِ ایراں از آبِ رسند گُذشت۔ آں وقت بُود۔ رکہ از خوابِ غفلت چشمے باز کردند۔ مُحمّد شاہ چُوں بالمُشافہہ صُورتِ مُخاطرہ را جلوہ گر دید۔ ہر قدر لشکر تُوانست۔ جمع آوری کردہ با اعیانِ مملکت بصحراے کرنال رکہ دہے است در طرفِ یمینِ رودِ جمنا و قریبِ یک درجہ مسافت از دہلی شتافتہ اُردُوے خودِ را بر سر پا کردہ حکم داد۔ تا اطرافِ اُردُو را سنگر و شفناق بستہ۔ و قطارے از توپہاے سنگین بیفائدہ بر بالاے آنہا کشیدند + بالجُملہ حرکتِ نادر از کابُل بہ ہندوستاں سریع بُود۔ حکّامِ ممالکِ عرض راہ ہمہ اظہارِ اطاعت و انقیاد کردند + در کاغذے رکہ بہ رضا قُلی پسرش رنوشتہ است۔ اخبار از رُوزِ خرُوجِ او از لاہور تا دو بارہ مُحمّد شاہ را بر تخت رنشاندن بہ تفصیل مُندرج است۔ اوّل خبرے از جنگِ فوجے از سپاہِ ایراں با مُقدّمۂ لشکرِ ہند و غلبۂ ایرانیاں مے دہد۔ و بعد از کوششے رکہ براے منع مُلحق شُدنِ لشکرِ سعادت خاں بہ لشکرِ مُحمّد شاہ نمود۔ و فائدہ بر آں مترتّب نشدہ بُود۔ مے نویسد۔ و بعد ازآں مے گوید۔ بدیں مضمُوں رکہ چُوں رایں مدد بہ مُحمّد شاہ رسید۔ مُستظہر گشت۔ و سنگرِ خُود را رہا نمُودہ در

میداں صفِ محاربت آراست - و ما کہ در آرزوے چنیں روزے بودیم - قراوُل بجہتِ صیانتِ اُردو گذاشتہ و از قادرِ متعال استعانت جستہ - بر دشمن حملہ بُردیم - تا دو ساعت تمام تنورِ حرب گرم بود - و آتشِ توپ و تفنگ خرمن سوزِ عمرِ اعدا - بعد ازآں بعونِ الٰہی بہادرانِ شیر شکار صفِ خصم را برہم زدہ ایشاں را متفرق کردند - دریں مقام تفصیلِ نامہاے اعاظمِ اُمرا کہ کشتہ و زخمی و اسیر شدند - مے نویسد - از جملۂ مقتولیں خان دوراں - و از ماسورین سعادت خاں را ذکر مے کند ÷ و بعد میگوید - کہ ایں جنگ دو ساعت طول کشید - و در دو ساعت و نیم عساکرِ ما غنیم را تعاقب کردند - ہنوز یک ساعت از روز باقی بود - کہ معرکۂ حرب بکلّی از دشمن پاک شد - و چوں استحکاماتِ اُردوے ایشاں مستحکم و مضبوط بود - فرماں دادیم - کہ از یورش دست بدارند ÷ خزانۂ بسیار و چند فیل و قدرے از توپخانۂ پادشاہِ ہندوستاں و نفائسِ غنائم از ہر قسم بسبب ایں فتح بدست افتاد - و از بیست ہزار متجاوز از دشمن بر خاکِ ہلاک افتادند - و خیلے بیش ازیں نیز در قیدِ اسار در آمد ÷ بعد ازیں جنگ فی الفور لشکرِ محمّد شاہ را احاطہ کردہ راہِ مراودت بہ اطراف و حوالی را بر ایشاں مسدود ساختیم - و تدبیرہا و تمہیدہا را بجہتِ با خاک یکساں کردنِ

اِستحکامات مُہیّا نمُودیم - چُوں اِختلال و اِغتشاشِ عظیمے در اُردُوے ہندیاں راہ یافتہ بہیچ وجہ اِدارہ پذیر نبُودند - محمّد شاہ از رُوے اِضطرار لابُد شُدہ بعد از یک رُوز در پنجشنبۂ ہفدہم ذی القعدہ نِظام المُلک را بأردُوے ما فرستادہ - رُوزِ دیگر خُود با اعیانِ مُلک بہ حضُور رسید + در وقتے کہ محمّد شاہ رُو بہ اُردُو مے آمد - بہ مُلاحظۂ ایں کہ ما تُرکمانیم - و او نیز از سِلسلۂ تُرکمانیہ و خانوادۂ گورگانیہ است - فرزندِ عزیز نصر اللہ میرزا را تا بیرُونِ اُردُو باستِقبال فرستادیم - و چُوں واردِ خیمۂ پادشاہیِ ما گشت - نظر بہ مُلاحظۂ قرابتِ اصلی آنچہ لازمۂ اِحترام پادشاہیِ وَے بُود - معمُول داشتیم - و او مُہرِ سلطنتِ خُود را بہ ما سپُردہ - و ما حُکم کردیم - کہ کسے مُتعرّض سرا پردۂ شاہی و مُتعلّقانِ سرائے سلطنت و اُمرا و اعیانِ مملکت نشوَد + دریں وقت پادشاہ و حرم پادشاہی و جمیع اکابر و اعاظمِ ہندوستاں کہ از اُردُو حرکت کردہ اند - بہ دِہلی رسیدہ اند - و ما نیز در بیست و نہمِ ذِی القعدہ بجانبِ دِہلی حرکت خواہیم کرد - اِرادہ اِین است - کہ نظر بمُلاحظۂ نِسبتِ محمّد شاہ و قرابتِ اصلی کہ فیمابَین است - او را دو بارہ بر پادشاہیِ ہندوستاں مُقرّر نمُودہ تاجِ سلطنت بر سرِ وَے نہیم + حمد خُدائے را کہ بانجامِ چنیں کار ما را قُدرت داد + + وقائعے کہ دریں مکتُوب نقل است - ہیچیک از مؤرّخانِ

ایراں و ہندوستاں انکار نہ کردہ اند - ہندیاں نسبتِ شکستے کہ در کرنال یافتند۔ بتہوّر بعضے از اُمرا و احتیاطِ بعضے دیگر مے دہند - و مے گویند - کہ بعد ازیں فتح باز نادر را خیال مراجعت بہ ایراں بود بہ ایں معنی کہ راضی شد دو ملین اشترلینگ گرفتہ از سرِ ملک بر خیزد - امّا چوں سعادت خاں کہ در اردوے نادر از جملۂ اُسرا بود - واسطۂ ایں امر بود - و بہ ایں واسطہ توقّع داشت - کہ وزارت را بہ او بدہند - شنید - کہ ایں منصب را بنظام المُلک دادہ اند - نادر شاہ را گفت بدہلی برود - لاکن ایں محض افسانہ است - ہیچ سببے از براے شکستِ کرنال بہتر از بے دلی و ہراس لشکر نیست - چناں ہراس بر ہندیاں راہ یافتہ بود - کہ ہم در حملۂ نخست پُشت کردند - و قریبِ بیست ہزار نفر از ایشاں بہ قتل رسید بدونِ ایں کہ بخصم ضربے برسد - بعلّتِ ایں کہ از لشکرِ نادر نوشتہ اند فقط پانصد نفر کشتہ شدند - ایں عدد ہم احتمال دارد - کمتر است از آنچہ در حقیقت تلف شدہ اند - امّا ہیچ مناسبتے بہ عددِ قتلاے ہندوستاں ندارد - و از طبیعتِ نادر ہم بقدرے کہ مے دانیم مستبعد داشت - کہ نتیجۂ چنیں فتحِ بزرگ را خود نہ فہمیدہ و موقوف بر حسد و حیلۂ چند نفرِ اُمراے اسیر کردہ باشد + اسبابے کہ نادر را بر تسخیرِ ہندوستاں مجبور کرد - مرقوم گشت -

علے التحقیق رجالِ دولتِ دہلی بر خلافِ مودّتِ مقرّرۂ
مابینِ مملکتین عمل کردند۔ افاغنہ را کہ از شمشیرِ
نادر گریختہ بودند۔ پناہ دادند۔ و در ایں پناہ دادن
احتمال مے رفت۔ کہ روزے ایں طائفہ قوّت گرفتہ
باز مملکتِ از دست دادہ را متصرّف و مجدِداً سببِ
حربِ ایراں شوند۔ سفرائے کہ نادر در ایں باب
بداں صوب فرستاد۔ نہ جواب و نہ اِذنِ مراجعت
یافتند۔ باوجود ایں کہ نادر مکرّر کاغذ نوشت۔
اگرچہ گویند۔ کہ ایں عمل نہ از باب عداوت بلکہ
بجہتِ تعویق در کارہا و عدمِ فیصلۂ امور در خانہ
بود۔ لاکن ہرچہ بود۔ بہانۂ درشتے و خوبے بود
برائے ایں کہ نادر بداں سمت حرکت کند۔ امّا
امرِ دیگرے کہ سببِ اغوائے او بہ تسخیرِ ہندوستاں
شدہ باشد۔ نمے تواں یافت۔ مگر خواہشِ زیادے
بجہتِ تاخت و تاراج و مشغول داشتنِ لشکر۔ و
مملکتِ ہندوستاں را از توابعِ دولتِ ایراں ساختن۔
امّا ایں مطلبِ آخر را اگر ہم گاہے در خاطرش
خطور کردہ باشد۔ باید بمجرّد دیدنِ آں مملکت دانشتہ
باشد۔ کہ بہ ہیچ وجہ صورت پذیر نیشت۔ و بناءً علیہ
خیالش را از سر بیروں کردہ باشد۔ و ما مجبوریم
بہ احترام کردنِ چنیں علوّ ہمّتے کہ در ہماں آنے
کہ مطلوبے بہ ایں بزرگی فائز اشت۔ ہمّت بر ترکِ
آں گماشتہ بکلّی قطعِ نظر از آں مے کند بسببِ

ایں کہ نہ تنہا یکبارہ چشم از مملکتے بدیں وسعت و
سلطنتے بایں عظمت و مکنت پوشید - بلکہ بندوبستِ
کارے ہم کہ فائدۂ آں بخودِ او راجع شود - ننمود -
مگر حرکتِ مردانہ و فتوّت و مروّتے کہ در حقّ محمّد شاہ
نمود - بلے نہ ایں بود - کہ ہیچ ملکِ ہندوستاں را
صاحب نشد - لاکن ممالکے کہ متصرّفِ او شد - در
ازمنۂ سابقہ ہمہ متعلّق بہ ایراں بودند - در عہد نامۂ
کہ در آں اوقات نوشتہ شدہ اشت - ممالکے کہ در
ایں اطرافِ آبِ سند اشت - بہ ایراں واگذار شدہ
حدِّ دو مملکت مقرّر شد ٭ تفصیلِ ممالکِ مشطورہ در
عہد نامہ ازیں قرار اشت - کہ جمیع ولایاتے کہ در مغرب
رودِ اٹک و آبِ سند و نالاے سنگرا کہ شعبۂ از
آبِ سند اشت - واقع اشت - یعنی پیشاور و مضافاتِ
آں و اضلاعِ کابل و غزنیں و کوہستانِ افغاں و
ہزارہ و قلعۂ بکر و سنگر و خدا داد و سائرِ بلاد -
و راہہا و مساکنِ جوکیا و بلوچستاں وغیرہا یا ضلعۂ
تتہ و قلعۂ رام و قریۂ ترہبیں و قصبۂ چن و سمولی
و کترا وغیرہا از اعمالِ تتہ و جمیع مزارع و قرے و
قلاع و قصبات و سواحل از سر چشمۂ رودِ اٹک با
جمیع راہہا و سکنہ کہ آبِ مزبور با شعبہاے آں
بداں محیط اشت - تا بالاے سنگرا کہ مصبِّ رود اشت
بدریا - مفوّض بدولتِ ایراں باشد ٭ القصّہ تمام جواہرات
و خزائنے کہ در سالہاے دراز سلاطینِ گورگانیہ در

ہندوستاں جمع کردہ بودند - محمد شاہ بہ نادر داد
و اُمرا و اعیاں نیز متابعتِ وے کردہ آنچہ از نقد
و اجناسِ نفیسہ مالک بودند - بمالکِ علے الاِطلاق
سپردند - بعد از اخذِ ایں ہدایا بقیۂ مالیہ از بلاد
و ممالکِ دُور دست طلبیدند + در تاریخ بنگالہ مشطور
است - کہ ہنوز اندکے از حکومتِ سرفراز خاں در
بنگالہ نگذشتہ و دُرست استقرار نیافتہ بود - کہ شخصے
از جانبِ قمر الدین خانِ وزیر رسیدہ خبرِ وُرودِ
نادر شاہ را بہ دہلی رسانید - و مالیۂ سہ سالِ گذشتہ
را طلب کرد - سرفراز خاں بصوابدیدِ حاجی احمد و سائرِ ایں
کہ اہلِ مشورتِ او بودند - نہ تنہا ادائے مبلغ کرد -
بلکہ حکم کرد - تا خطبہ و سکہ بنامِ نادر شاہ خواندند -
و زدند + بالجملہ مبلغے سنگیں بر متمولینِ اہالیِ دہلی
نیز حمل شد + امّا دادنِ وجہ بر مردم چنداں صعب
نبود - کہ طریقۂ اخذِ آں + و چوں محصلینِ وجہِ مزبور
از اہالیِ خودِ ہندوستاں بودند - فرصت غنیمت دانستہ
بنائے اخذ و جلب گذاشتند - و بجہتِ ہر دہ ہزار
روپیہ کہ بہ خزانۂ نادر رسانند - چہل یا پنجاہ ہزار
برائے خود مے گرفتند - و بدیں سبب مردم را اذیت
و آزار مے کردند - تا آنچہ دارند - بروز دہند - بنوعے
کہ جمعے کثیر از مردم از فرطِ شکنجہ و عقوبت ہلاک
شدند - و بسیارے از معتبریں ہنود یا بجہتِ ایں کہ
در معرضِ استخفاف و استحقار در نیایند یا بسبب

ایں کہ مال را عزیز تر از جاں مے داشتند - خود
خود را تباہ کردند - در اعالیِ طبقاتِ ہنود خود کشتن
و متحمّلِ رسوائی و فضیحت نشدن عمومے دارد -
ہیچ طائفہ در عالم نیست - کہ در وضعِ زندگی مثلِ
ہنود کم احتیاج بہ پول داشتہ باشد یا بہ مثلِ
ایں طائفہ پول دوست باشد + در وقتے کہ نادر
بجانبِ دہلی در حرکت بود - رعب و ہراسے عظیم بر
مردم مستولی شد - ولے بعد از ورودِ او نظم و نسقے
کہ در لشکرِ وے بود - سببِ اعتمادِ عمومِ اہالی شد +
نادر خود در یکے از سراہاے سلطنت در شہر فرود
آمد - و بعضے از سپاہیاں را بمحلّات فرستاد - تا سببِ
آرامے و حمایتِ رعایا شوند + در تاریخِ فریزر صاحب
مسطور است - کہ حکم کرد - تا ہر کس از لشکریانِ
وے بالنّسبہ بہ اہالیِ ملک حرکتے خلاف کنند - فی الفور
گوش و دماغش بریدہ او را مثلہ کنند - تا سہ روز
ہمہ بآرامے گذشت - امّا در شبِ چہارم بعضے از اشرار
خبرِ فوتِ نادر را در افواہ انداختند - و خبر فی الفور
شائع شدہ عوام کالانعام از جاے برآمدہ بر ایرانیانے
کہ در اطرافِ شہر بجہتِ محافظت مقرّر بودند - حملہ
بردہ بے خبر بر سرِ ایشاں تاختند + و ایرانیاں چوں
دستہ دستہ متفرّق و بے خبر بودند - تا رفتند - بدانند -
چہ خبر است - ہمہ را عرضۂ شمشیر ساختند - و چیزے
کہ بیشتر سببِ نفرت از دنایتِ طبعِ امراے دہلی

اشت - راین اشت - کہ چوں ایں خبر بدیشاں رسید - عساکرِ ایرانی را کہ بجہتِ حفظ و حمایتِ ایشاں مقرر شدہ بود - بعوام سپردند - بلکہ بعضے از ایشاں باتلافِ آں بیچارگاں مدد کردند ÷ نادر چوں ایں قضیّہ را شنید - چند نفر فرستاد - تا بمردم بفہمانند - کہ خبر بے پا و خطر در دشت اشت - امّا کسانے را فرستادہ بود - ریز کشتہ شدند ÷ نادر با کسانے کہ در دورِ او بودند - آں شب را در سرائے خود گذرانید - و در طلوعِ فجر سوار شدہ درمیانِ شہر رفت و خواشت - تا شورشِ مردم را فرو نشاند - امّا ایں معنی سبب ازیادِ شورش عوام شدہ سفاہت آغاز کردند ÷ ہمہ مؤرّخانے کہ تاریخ نادر را نوشتہ اند - اتّفاق دارند بریں کہ نادر نمے خواشت - بہ خلق اذیّتے برسد - یا برساند ÷ فریزر صاحب کہ خود معاصر اشت - و دریں واقعہ حضور داشتہ اشت - مے نویسد - کہ تفنگے بہ نادر انداختند - لاکن خطا کردہ بہ یکے از اُمرا کہ نزدیکِ وے بودند - رسیدہ از پا در آورد ÷ چوں نادر حال بریں منوال یافت - و لشکر ہم دریں وقت از اُردو بشہر رسیدہ بودند - حکم بہ قتلِ عام داد ÷ ہمیں کہ دستِ لشکریاں بہ شمشیر رفت - دستِ عوامُ النّاس از حرکت افتاد - از طلوعِ آفتاب تا وصولِ شمس بوسطِ سما کشتہ بود - کہ بالائے ہم مے ریخت - گویا تادیبِ ایں مردم را شعلۂ شمشیر کفایت نبود - کہ آتشے در

یکے از محلّات زبانہ کشید- و بہ جمیعِ اطرافِ شہر سرایت کردہ خرمن سوزِ جان و مالِ تیرہ روزاں گشت ÷
نادر بعد از آں کہ حکم بہ قتلِ عام داد- بہ مسجد روشنُ الدّولہ کہ در وسطِ شہر بود- رفتہ قرار گرفت- و ہیچکس را یارائے آنکہ لبے بشفاعت بکشاید- نبود- تا ایں کہ بالآخرہ محمّد شاہ با دو نفر از وزرا پیش رفتہ اِبقائے مردم را درخواست نمود ÷ نادر گفت- پادشاہِ ہندوستاں نباید- ہرگز سخنش بہدر برود- و علے الفور حکم داد- تا دست از کشتار بدارند- و چنانکہ جمیع مؤرّخین نوشتہ اند- فے الفور اطاعت شد- و ہمیں دلالتِ قوی است بر نظم و نسقے کہ در لشکرِ وے بودہ است ÷ عددِ قتلےٰ بہ اختلاف ذکر شدہ است- و از وضعے کہ ایں کشتار واقع شد- مشکل است- کہ تحقیقاً بتواں معیّن کرد ÷ فریزر صاحب صد و بیست ہزار مے نویسد- و یکے دیگر از محرّرانِ فرنگستاں قریب ضعفِ ایں عدد مے گوید- یکے از معتبرینِ مؤرّخانِ ہندوستاں ہشت ہزار ذکر مے کند- ایں قول بہ صواب اقرب مے نماید ÷ دو نفر از اُمرا کہ گمانِ برانگیختنِ ایں فتنہ بر ایشاں مے رفت- چوں صورتِ واقعہ بدیں نوع انجام یافت- گریختہ بہ قلعۂ کوچکے کہ قریبِ دہلی بود- پناہ بردند- عساکرِ نادری ایشاں را تعاقب کردہ بجنگ آوردند- و با ہر کس کہ گماں مے رفت- با ایشاں در آں کار دستے

داشتہ اند - بہ قتل رسانیدند - قریب چہار صد نفر از
اِیناں عرضۂ تلف گشتند -- چند روز بعد ازیں داعیۂ
عروسیِ پسرِ دوم نادر با یکے از شاہزادگانِ خانوادۂ
تیمور واقع شد - محافلِ سوگ و سوز بہ مجالسِ سور و
شور مبدّل گشت + غالب اہالیِ دہلی مردم بے مایہ و
لہو و لعب دوست اند + یکے از مصنّفینِ ہندوستاں
گوید - کہ بسیارے بر رفتنِ ایرانیاں افسوس میخوردند-
و ہنوز لشکرِ ایراں دہلی را رہا نکردہ بود - کہ مقلّدہا
و بازیگرہا بنائے تقلید را گذاشتہ ہماں رسوائیہائے کہ
در آں ایّام کشیدہ بودند - در مجالس سبب عیش و
سرور شد + القصّہ ایّامِ اقامتِ نادر در دہلی پنجاہ و
ہشت روز بود - قبل از آں کہ دہلی را رہا کند - با
محمّد شاہ خلوت کردہ تا مدّتے در صحبت مشغول بود-
ظنِّ بعضے این است - کہ نصائح کہ در بابِ قوامِ
دولت و دوامِ حکمتِ وے در کار بود - بوے نمود-
بعد از آں امرا و اعیاں را طلبیدہ ایشاں را باطاعت
و دولتخواہیِ محمّد شاہ سفارش نمودہ - و در آں باب
تاکیدِ بلیغ فرمود - و ہمچنیں کاغذے بدیں مضمون بحکّام
اطراف فرستاد - بعد از ترغیبِ ایشاں بہ سلوک در
جادۂ مستقیم متابعت و انقیاد نوشت - کہ من و
محمّد شاہ یکروحیم در دو بدن - اگر خدا نخواستہ خبرِ
طغیانِ شما بالنّسبہ بہ پادشاہ گوش زدِ من شود - نامِ
شما را از صفحۂ خلقت محو خواہم کرد + بالجملہ اگرچہ با

اُمرای دهلی بنوعِ خوشی سلوک کرد - امّا ازین حکایت
معلوم می شود - که چه نوع ایشان را شناخته است +
روزی از قمرالدین که در آن اوقات وزیر بود -
پرسید - چند زن در سرای داری ؟ گفت - هشت
صد و پنجاه + نادر روی به خدام کرده گفت - صد
و پنجاه زنِ دیگر از اُسرا بخانهٔ وزیر بفرستند - تا
منصبِ مین باشیگری داشته باشد + مقدارِ غنیمتی را که
از هندوستان برد - مختلف ذکر کرده اند - بعضی گویند -
که متجاوز از هفتاد ملین استرلینگ نقد و جنس بود -
از همه کمتر تخمینی که کرده اند - خیلی بیش از سی ملین
است - و بیشترِ آن جواهرِ نفیسه بود + در عرض راه
شنید - که بعضی از جواهرهای شاهی را لشکریان مخفی
کرده اند - بنا برین حکم کرد - تا اسبابِ جمیع لشکر را
جستجو کرده هر جا جواهری یافتند - جزء خزانه کردند -
اگرچه لشکر این معنی را مکروه داشتند - لاکن جز اطاعت
براهِ دیگر نیافتند - و همین دلالتِ قوی است بر
کمالِ نظم و نسقی که در عساکرِ وی بوده است - با
جمعی اُمرای ایران که در این باب صحبت داشتم -
این حرکتِ نادر را حمل بر تدبیر می کردند - نه بر
بخل و حرص - بلکه می گفتند - که نادر می دانست -
که سگِ سیر به شکار و عسکرِ مستغنی به کارزار نمی رود -
امّا با این همه با قاطبه لشکریان بمروّت و مهربانی سلوک
می کردند + در تاریخِ میرزا مهدی مسطور است - که

در فتح قندهار سه ماهه مواجب لشکریان را به انعام
ایشان داد - و ضعف این مبلغ بعد از فتح کرنال -
و باز هم بیشتر قبل از اینکه از دهلی حرکت کند -
در حقّ عساکر بذل احسان کرد * در مراجعت از
هندوستان رنج و کلفتے بے نهایت بسبب اشتداد
گرما و حرارت هوا عائد حال لشکریان وے گشت -
و عبور از رود پنجاب و اتک نیز بجهت حادثهٔ که
بر آنها رسید - در عهدهٔ تعویق افتاد - و همچنین وقتے
معلوم شد - که کوهستانیهاے کابل به عزم چپاول
اردوے او کمر بسته اند - بنا برین نادر کسان فرستاد -
تا آن طائفه را مبلغے خطیر داده از آن اراده باز
داشتند - و این صورت نیز سبب تعویق حرکت لشکر
شد * چون وضع ملکے که این لشکر از میان آن
باید عبور کند - و اسباب و اثاثه و اموال عظیمے که
همراه داشتند - و خطرے که بر اندک اغتشاش اردو
مترتّب مے شد - ملاحظه شود - نمے توان بر پیش بینی
و عاقبت اندیشی که درین مقام بکار برد - نادر را
ملامت کرد * و چون بعد از مراجعت از هندوستان
سه ساله خراج ایران را به رعایا بخشید - و جمعے کثیر
از ارباب صنائع و مطرب و مغنّی از هندوستان آورده
بود - مردم را گمان این شد - که دولتے بے نهایت
بچنگ شاه و لشکر افتاده - بعد ازین به عیش و
عشرت صرف اوقات خواهند کرد - و همچنین از

قرنہائے دراز اہالیٔ ایران فیل ندیدہ بودند - مگر
تصویرِ آں جانور را در تماثیل و آثارِ قدیمہ - و چوں
نادر فیلہائے بسیار از ہندوستاں بہ ایراں آورد - اہالیِ
آں مملکت وَے را ثانیِ شاپور و ثالثِ انوشیرواں بلکہ
از ہر دو بزرگتر خواندند ٭ منقول است - کہ بعد از
فتح ہندوستاں عساکرِ نادری مائلِ آرام بودند - لیکن
نادر خوب مے دانست - کہ انجام آرامیٔ لشکر بد نامیٔ
کشور است - لہٰذا بعد از عبور از رودِ اٹک جنگِ یکے
از امرا را کہ در آں وقت بر بلادِ سندھ حکومت داشت -
پیشِ نہادِ خاطر ساختہ در حرکت آمد - در اوّل نہضتِ
نادر شاہ بجانبِ ہندوستاں امیرِ مذکور اظہارِ ہوا خواہی
کردہ بود - بجہتِ ایں کہ ایں معنی را محمّدِ استقلالِ
خود مے دانست - امّا چوں بنابر معاہدتے کہ مابینِ
محمّد شاہ و نادر شاہ وقوع یافت - ممالکِ وَے ضمیمۂ
دولتِ ایراں گشت - تغییرِ تدبیر دادہ خزائنِ خود را
در قلعۂ امرکوٹ نہادہ خود حرکتِ مذبوحی نمود - لیکن
چوں مستقرِّ حکومتِ او را گرفتہ ببادِ تاراج و غارت
دادند - از درِ انقیاد پیش آمدہ خود را بحمایتِ نادری
سپرد ٭ نادر آنچہ داشت - از وَے گرفتہ حکومتِ سندھ
را کمافی السّابق بہ او گذاشت بایں شرط کہ خراجگذارِ
دولتِ ایراں باشد ٭ یکے از اہالیِ انگلند کہ دریں
اواخر از جانبِ حکومتِ ہندوستاں بہ سفارتِ سندھ
مامور شد - کتابے نوشتہ - در آں مسطور است - کہ در

عہدِ محمّد شاہ کہ خبرِ نہضتِ نادر شاہ منتشر شدہ رعب
در ضمائرِ خلائق انداختہ بود - میر نور محمّد عباسی کالوری
کہ بر حسبِ وراثت در ضلعِ سیوی کہ سیبی نیز خوانند -
و اضلاعِ دیگر فرمانروا بود - و بعلاوۂ حکومتِ ظاہر
بعضے از امرا نسبت بہ خانوادۂ او اعتقادِ باطنی داشتند -
چوں ہراسِ صادق علی خاں را کہ در آں وقت از جانبِ
محمّد شاہ صوبہ دار شدہ بود - مشاہدہ کرد - فرصت یافتہ
با او قرار داد - کہ سہ لک روپیہ گرفتہ حکومتِ سند را
با او واگذار کند * صادق علی خاں نیز راضی شد - قدرے
از مبلغ مزبور دادہ شد - و باقی ہنوز باقی است - ایں معاملہ
در سنۂ ہزار و صد و پنجاہ ہجری صورت گرفت - و در
ہزار و صد و پنجاہ و دو نادر شاہ لشکرِ کالوری را شکست -
امرائے ایں طائفہ بہ قلعۂ امر کوٹ کہ در بیابانے بائر واقع
است - پناہ بردند - لاکن بالآخرہ امر بریں قرار یافت -
کہ سلسلۂ کالوری نسلاً بعد نسلٍ بحکومتِ سند مقرّر
باشد مشروط بر ایں کہ ہر سالہ خراجے معیّن بسلاطینِ
ایران بفرستند * و چنیں مے نماید - کہ حکّامِ اوائلِ ایں
سلسلہ خراج مزبور را سالیانہ میدادہ اند * میر نور محمّد
در سنۂ ہزار و صد و ہشتاد و پنج ہجری فوت کرد -
و ہشت نفر بعد ازو از سلسلۂ کالوری در سند حکومت
کردند - تا در سنۂ ہزار و صد و نود و ہفت کہ میر
فتح علی تالپر عبد النبی را کہ آخرِ سلسلۂ کالوری است -
بیروں کردہ سند را مالک شد - و حکّامِ حال از نسلِ

او ہشتند۔ اِنتہا ۔ قلعۂ امرکوٹ از صوبۂ سِندھ محسوب۔ و در بیست و شش درجہ و بیست و سہ دقیقہ عرضِ شمالی و صد و شانزدہ درجہ و بیست و پنج دقیقہ طولِ شرقی واقع است۔ و دریں اوقات از توابعِ راجۂ جود پور است۔ در وقتیکہ ہمایوں از ہندوستان گریخت۔ اول براجۂ امرکوٹ پناہ بُرد۔ و تولّدِ پسرش اکبر کہ از غایتِ اِشتہار از تعریف مستغنی است۔ در آں قلعہ شد۔

اَلقصّہ بعد از فتحِ سِندھ نادر شاہ بہ ہرات رفت۔ و درآنجا جواہرات و غنائمے کہ از ہند آوردہ بود۔ بنظرِ خلائق جلوہ گر ساخت۔ و بر تختِ طاؤسِ محمّد شاہ کہ مرصّع بود باقسام و انواعِ جواہرِ نفیسہ۔ نشستہ صلائے عیش در داد۔ و تا چند روز وجوہِ مملکت و قوّادِ سپاہ و سائرِ طبقاتِ ناس بِبساطِ نشاط گسترُدہ اوقات بہ لہو و لعب مصروف داشتند۔ لٰکن نادر چنیں مے نماید۔ کہ ہمیشہ از بیکاری و تعطیلِ لشکر اندیشناک بود۔ لہٰذا بعد از اِنقضائے ایّامِ عیش از ہرات در حرکت آمدہ با پسرش رِضا قُلی مِیرزا ملاقات نمود۔ و او و سائرِ شاہزادگاں را بہ ہدایائے ملوکانہ و عواطفِ پدرانہ خرسند ساختہ بجانبِ بلخ عطفِ عِنانِ عزیمت نمود۔ و در آنجا بہ تہیّۂ اسبابِ مرور از رودِ جیحوں پرداختہ تادیبِ پادشاہِ بخارا را کہ در ایّامِ غیابِ او بہ ہندوستان بر خلافِ معاہدتِ مابین فرصت غنیمت دانستہ اطرافِ خراساں را در معرضِ تاخت و تاز آوردہ بود۔ وجہِ ہمّت ساخت۔

سببِ حرکتِ نادِر بداں صفحات ہم از اوّل برہمہ معلوم شُد۔ او را ارادۂ اِیں کہ بشطِ ثغورِ مُملکت ازیں سمت دہد۔ نبُود۔ زیرا کہ میدالنشت اِدارہ و نگاہدارئے ممالکِ مفتوحہ در آں اطراف از حیّزِ اِمکاں خارِج بُود۔ ولے میخواشت۔ از ہماں زہرے کہ آں طائفہ ہرسالہ بارہائے سرحدّاتِ اِیراں چشانندہ اند۔ بایشاں بچشاند ٭ ابُوالفیض خاں کہ در آں اوقات سرِدارِ اوزبک بُود۔ و خود را از نسلِ چنگیز میدالنشت۔ چُوں خبرِ حرکتِ نادِر را شنید۔ ہراس بر وَے مُستولی گشت۔ وزیرِ خود را فرِستاد۔ مگر بہ اِظہارِ اِنقیاد آبے بر آتشِ قہرِ پادشاہ زند ٭ نادر وزیرِ وَے را باعزاز مُلاقات کردہ با او گفت۔ کہ اگر ابُوالفیض خاں خواہد۔ کہ خود را از ہلاک و مملکتِ خود را از خرابی ایمن دارد۔ باید بدُونِ تہاوُن بقدمِ فرمانبرداری پیش آید۔ و ہم در آں وقت کہ اِیں گفتگُو درمیاں بُود۔ لشکرِ اِیرانی بجانبِ بُخارا کُوچ کردہ پنج رُوز بعد از عبُور از جیحُوں در دُوازدہ میلے بُخارا فرود آمدند ٭ شہرِ بُخارا از جیحُوں بیش از پنجاہ میل مسافت ندارد ٭ لاکن نادِر از بالائے رود خانہ عبُور کردہ بُود ٭ بالآخرہ قضیّہ باینجا ختم شُد۔ کہ ابُوالفیض خاں خُود با تمام اُمرائے مُلک بسرا پردۂ نادر شاہ رفتہ دَیہیمِ سلطنت را بر پائے وَے نہاد ٭ نادِر او را مُحترم داشتہ محلّے شایستہ در مجلس بجہت او مُعیّن ساخت۔ و چند رُوز بعد ممالکِ او را باو واگذار نمُودہ او را دوبارہ بہ اِیالتِ خویش مُقرّر نمُود۔ مشرُوط بر اِیں کہ کماکان السّابق

جیحوں حدِّ مابینِ مملکتین باشد۔ و این معاہدت بمزاوجتِ مابینِ دخترِ ابوالفیض خاں و برادر زادۂ نادر استحکام یافت ٭ جمعے کثیر از ایلاتِ ترکمانیّہ و اوزبکیّہ برضاے ابوالفیض خاں در سلکِ سپاہِ نادری انتظام یافتند۔ بعد از آں متوجّہِ خوارزم گشت ٭ ممالکِ خوارزم کہ در سمتِ مغربِ بخارا واقع است۔ از دو طرفِ رودِ جیحوں گرفتہ تا سواحلِ بحرِ خزر میرود ٭ البرز امیرِ آں مملکت مکرّر اطرافِ بلادِ ایراں را عرضۂ نہب و غارت ساختہ بود۔ و چوں خبرِ توجّہِ نادر را بداں صوب شنید۔ بہ حصانتِ قلعہ و حصافتِ عقلِ خود معتمد و مغرور گشتہ پاے مقاومت بر زمینِ مخالفت افشرد ٭ پادشاہِ بخارا چند کس بدو فرستادہ او را بہ اطاعت و انقیادِ نادر نصیحت کرد۔ و آں تبہ روزگار نہ تنہا پندِ دوستانۂ او را خوار شمرد۔ بلکہ فرستادگانِ او را بہ قتل رسانید۔ ایں حرکت کہ بر خلافِ جمیع قوانین است۔ موجبِ اشتعالِ نائرۂ غضبِ پادشاہِ ایراں گشتہ۔ بعد از آں کہ لشکرِ وے را شکست۔ وے را اسیر کردہ با بیست نفر از امراے بزرگِ او بقتل رسانید۔ و ممالکِ او را بہ طاہر خاں کہ بنا بر قولِ میرزا مہدی نوادۂ ولی محمّد خاں چنگیزی و با سلاطینِ توراں بنی عم بود۔ بخشید ٭ و در زمستانِ ہمیں سال کہ ہزار و صد و پنجاہ و سہ ہجری بود۔ بجانبِ کلات رفت۔ ہم از اوائلِ عمر نادر را بہ کلات تعلّقے تام بود۔ و بخیالِ ایں کہ آخرِ عمر را در آنجا بسر برد۔

حکم کردہ بود - کہ استحکامات آں را تعمیر و اصلاح کنند - و سرائے بجہت مقام خود در آں بسازند - و آب انبارہا و برکہا و تالابہا بجہت فائدۂ زراعت بنا کنند - و ہمچنیں فرماں داد - تا جمیع خزائن را بدانجا برند * در کتاب لینز صاحب مسطور است - کہ کلات قریب یک درجہ در شمال مشہد در راہ مرد شاہ جہاں در جائے واقع است - کہ آں را اژدر کوہ گویند - و اطراف آں ہمہ کوہستان است - و آں کوہیست بسیار بلند و فقط دو راہ تنگ دارد - بعد از آں کہ بقدر ہفت میل بالا مے روند - سطحۂ نمودار مے شود - کہ قریب دوازدہ میل محوطۂ آں است - و چشمہائے خرد بسیار دارد - و غلّہ و برنج در آنجا بفراوانی حاصل مے شود - سکنۂ آنجا در چادر زندگی مے کنند - فقط عمارتیکہ درین سطحۂ نیکو آئین بنظر مے آید - دو برج و عمارت کوچکے از مرمر است - کہ نادر بنا کردہ است - برجہا را بجہت محافظت راہ و خانہ را بجہت مقام خود نادر ساختہ اند - و چوں سطحۂ مذکور را رہا کردہ بقدر پانزدہ میل دیگر بالا روند - بقلۂ کوہ مے رسند - در آنجا سطحۂ دیگر بہ نظر مے آید - کہ اگرچہ بہ بزرگئے قطعۂ اوّل نیست - امّا در حاصل خیزی باں برابری میکند - دریں جا نیز دو برج کوچک ساختہ اند - کہ سرکوب راہ است و فقط بنائیست - کہ بجہت استحکام قلعۂ کلات ساختہ شدہ است - ہماں اشکالے کہ در گرفتن کلات و قلعۂ سفید است - ہماں

صعوبتِ راہ اشت - و چوں بر قلۂ کوہ واقع اند - اگر
سنگے از کوہ بغلطد - اگر سبب تباہی نشود - سدِّ راہِ
دشمن خواہد شد + القصّہ بعد از اقامتِ قلیلے در کلات
بسمتِ مشہد کہ پایۂ تختِ مملکت قرار دادہ بود -
رفت - و در مدّتِ سہ ماہ اقامت در مشہد دادِ عیش
دادہ علی الاتّصال + بشطِ بساطِ نشاط و انبساط
اشتغال ورزید + در مدّتِ پنج سال پنج پادشاہ مغلوب
شدہ بود - اشرف و حسین دو امیرِ افغان - محمّد شاہ
پادشاہِ ہندوستان - ابوالفیض خاں پادشاہِ بخارا -
و البرز والئے خوارزم - و ایراں از چنگِ ملل اجانب
استخلاص یافتہ + حدودِ ملک از طرفِ شمال تا رودِ جیحوں -
و از جانبِ مشرق تا نہرِ اٹک رفتہ بود - و رعایا بوعدۂ
نادر منتظر بودند - کہ عسکرِ عثمانی را از سواحلِ دجلہ و
فرات براند - امّا رعایتِ نام و ننگ اقتضاے آں میکرد -
کہ ابتدا بانتقامِ خونِ برادرش ابراہیم خاں کہ در جنگِ
لزگی کشتہ شدہ بود - پردازد + ابراہیم خاں مردے
رشید و بہادر بود - و نادر بوے اعتمادے تمام داشت -
و بعد از فوتِ وے پسرِ او را چوں فرزندانِ خود رعایت
میکرد - در وقتیکہ لشکر بجہتِ تنبیہ و تادیب لزگیہ
بجانبِ داغستاں در حرکت بود - قضیۂ روے داد -
کہ سنگ بر شیشۂ امیدِ جمیع اہالئے ایراں زد - و
بخوبی واضح کرد - کہ انجامِ مملکتے کہ ادارۂ آں موقوف
بہ راے و رویّت و خواہشِ یک نفر حاکم بالاستقلال

اشت - چه خواهد بود - فوجے که اغلبِ آں افاغنه بودند - پیش رفته - و بجلادتے فوق العادة کار بر لزگیه تنگ کرده بودند - نادر به تعجیل از راهِ مازندراں بمددِ ایشاں مے شتافت * وقتے در یکے از جنگلهاے مازندراں از پشتِ درختے گلوله به وے انداختند - که دستِ وے را زخم کرده انبشش را سقط نمود - رضا قلی میرزا که در آنجا حضور داشت - فی الفور به طلبِ آں شخص مرکب بر انگیخت و جمعے دیگر نیز متابعتِ وے کردند - امّا بسببِ درختهاے زیاد نتوانستند کسے را پیدا کنند * حریف خود را درمیانِ درختاں زده بدر رفت - ولے بعد از چندے گرفتار شد * میرزا مهدی گوید - که نیک قدم نام غلامِ دلاور تایمنی باغواے آقا میرزا ولدِ دلاور مصدرِ ایں حرکت شده بود - آقا میرزا در ازاے صدورِ ایں خیانت به معرضِ سیاست در آمده - چوں با نیک قدم اقرارِ جاں بخشی شده بود - او را از هر دو چشم کور کردند - ایں واقعه اگرچه اثرے غریب در خاطرِ نادر کرد - لاکن باعثِ نسخِ عزیمتِ وے نشد - و چوں به داغستاں رسید - طوائفِ لزگیه دست از جاں شسته به مقابلتِ وے پاے مقاومت فشردند - کوهستانِ آں صفحات نیز ممدِّ بهادریِ ایں طائفه گشته - چنانکه غلبه بر ایشاں متعذر مے نمود - شجعانِ لشکرِ ایرانی از جنگ به تنگ آمدند - و دولتِ روس از بیمِ آں که مبادا چوں نادر لزگیه را مغلوب

ساختہ بہ بلادِ روسیہ پرداز د - در ہشتدر خاں باستعداد و تہیۂ اسباب محاربت مشغول شدند - و ایں عمل سبب اطمینانِ ترکیہ گشت - بیشتر از پیشتر ثبات ورزیدند - تا بالآخرہ نادر بعد از سودِ تقلیل و زیانِ زیاد مجبور بمراجعت شد * از روزیکہ در جنگل مانندراں بہ وے تیر انداختند - از پسرش رضا قلی بدگماں شدہ بعد از مراجعت باحضارِ او فرماں داد - و بمجرد ورودِ او حکم کرد - تا او را گرفتہ از حلیۂ بصر عاری ساختند - یکے از محررین معتبرِ فرنگستاں کہ دو سال بعد ازیں مقدمہ بایراں رفت - مینویسد - کہ شخصے کہ در جنگل بہ نادر تیر انداخت - بہ تحریکِ رضا قلی میرزا مصدرِ آں امر شد - و رضا قلی میرزا اگرچہ رشادت و قابلیت داشت - امّا شدیدُ العمل و ظالم بود - و مے گوید - کہ در ایّامے کہ نادر بہ ہندوستاں رفتہ بود - خبرِ فوتِ او بایراں رسید - و چوں رضا قلی میرزا ایں خبر را شنید - نامِ پادشاہی بر خود نہادہ شاہ طہماسپ بیچارہ را کہ در سبزوار مقیّد بود - بقتل رسانید - اگرچہ قتلِ طہماسب بر ہمیں نہج واقع شد - کہ محررِ مذکور میگوید - لاکن بعضے را عقیدہ آن است - کہ ایں کار بحکمِ نادر بود * و ہم او گوید - کہ چوں نادر از کارِ پسر آگاہ و بجُرمِ او متیقّن گشت - در کمالِ نرمی و عطوفت با وے گفت - کہ اگر بخطاے خویش اقرار نمودہ از کردہ نادم شود - ترکِ ما مضے گفتہ از گناہِ او خواہد گذشت -

پسر ازیں معنی ابا کردہ سخنانِ درشت گفتن آغاز
نہاد - و گفت - فخرِ من اینست - کہ عالمے را از چنگِ
ظالمے رہائی دہم - لاجرم سقطِ گفتنِ پسر مورثِ سخط
کردنِ پدر گشتہ بکندنِ چشمش فرمان داد + احتمال
دارد - کہ محررِ مشارٌ الیہ ایں خبر را از بعضے از متملقین
نادر شنیدہ باشد - و الّا ہیچ وجہ نمے تواں ایں قول
را قبول کرد + میرزا مہدی صریح مے گوید - کہ نادر
باغواے بدگوہراں فریب خوردہ بایں عملِ شنیع اقدام
کرد + و یکے از اطبّاے فرنگستان کہ در اواخرِ ایّامِ
حیاتِ نادر با وے بود - بیگناہیِ رضا قلی میرزا را
ثابت میکند - و بعد میگوید - کہ نادر از کردہ چناں
پشیماں گشت - کہ پنجاہ نفر از امرا را کہ در آں واقعہ
حضور داشتند - بہ بہانۂ اینکہ چرا شفاعت نکردند -
بقتل رسانید + از روزے کہ در مازندراں تیر باد
انداختند - روز بروز خشونتِ طبعش بروزے داشت -
و فائز نشدن بمقصود در جنگِ لزگی نیز ممدِّ ایں
معنی گشتہ گوش بقولِ دشمنانِ رضا قلی میرزا کردہ
در حالتِ غضب او را کور کردہ + گویند - کہ چوں
چشمِ قرّۃ العینِ خود را کند - گفت - فضائحِ اعمالِ
تو سببِ ایں امر شد + رضا قلی گفت - تو چشمِ
مرا نکندی - بلکہ چشم و چراغِ ایراں را کور کردی +
میرزا مہدی گوید - کہ بعد ازیں واقعہ نادر نہ بر خود
آرام و نہ بر دیگراں روا داشت - بعد ازیں قضیّۂ

آنچه از وے منقول است - قبائحِ افعالِ وے است - مگر جنگے کہ در عرضِ سہ سال با عثمانی کرد - و دریں حرب نیز ہیچ یک از بہادریہا و دلیریہا کہ در حروبِ سابقہ از وے دیدہ شدہ بود - مشاہدہ نشد - لشکرِ ایرانی کوششہا برائے تسخیرِ بصرہ و بغداد و موصل کردند - ولے کارے از پیش نبردند * در اوّلِ سالِ دیگر نادر بجہتِ مقابلۂ عسکرِ عثمانی کہ تا قریبِ ایروان رفتہ بودند - حرکت کرد - و گویند - کہ میخواست در ہماں صحرا کہ دہ سال پیش با دشمن جنگیدہ بود - بارِ دیگر با خصم دست در کمر زند - امّا سردارِ عثمانی ترسیدہ روے بگریز نہاد - و در دستِ سپاہیانِ خود بقتل رسید - و بعد از قتلِ سر عسکر ہرج و مرج بحالِ لشکریاں راہ یافتہ بآسانی ہزیمت یافتند * ایں آخریں فتحے است کہ نادر کرد - و در ہمیں اوقات پسرش نصر اللہ عسکرے از عثمانی را در دیارِ بکر ہزیمت داد - امّا نادر چوں از حالِ خود مستحضر بود - در مصالحۂ با ترک تعجیل کرد * دریں مصالحہ ازینکہ مذہبِ جعفری را پنجم مذاہب قرار دادہ رکنے مخصوص بجہتِ ایشاں در مکّہ بنا کنند - ذکرے نشد - قرار بریں شد - کہ اسرائے طرفین رہائی یابند - و از حاجِ ایرانی در عرضِ راہِ مکّہ و مدینہ حمایت و رعایت شود - و تمام ممالکِ عراق و آذربائیجان متعلّق بایراں باشد - مگر بعضے جاہا کہ در زمانِ شاہ اسمٰعیل بدولتِ عثمانی تعلّق داشتہ است *

اِتّفاقِ کلمۂ کسانے است - کہ تاریخ نادر را نوشتہ اند۔ کہ در پنج سالِ آخرِ ایّامِ سلطنت ظلمے کہ او بر رعیّت کرد - در ہیچ تاریخے نقل نشدہ است ٭ چوں دولتِ ہندوستاں بدستش اُفتاد - عرقِ سخاوتش در حرکت آمدہ خراجِ سہ سالہ را بہ رعایا بخشید - لاکن دولت اثرِ خود را کرد - خواہشِ زیادہ کردن پیدا شد - آنچہ داشت - بہ کلات فرستادہ علی الاتّصال باستحکامِ آں کوشید - و خراجِ سہ سالہ کہ بخشیدہ بود - استرداد کردہ نہ تنہا مواجبِ لشکر را ازآں میداد - بلکہ روز بروز بر خزانہ علاوہ مے کرد - و طریقِ اخذِ ایں وجوہ بوجوہِ بسیار از ظلم و اذیّت و آزار بود ٭ نادر مے دانست - کہ بہ جہتِ رجحانے کہ بہ مذہبِ اہلِ سُنّت دادہ بود - دلِ مردم باو مائل نبود - و ازیں جہت کہ علمائے ملّت را منشاے ایں امرے دانست - بیشتر تعدّی مے کرد - و ہم بدیں سبب بہ کسانے کہ ہنوز معتقدِ مذہبِ شیعہ بودند - اعتماد نداشت - یا بعبارتِ اُخرٰی از جمیع اہالئ ایران ایمن نبود - زیادہ اعتمادے کہ داشت - بہ افاغنہ و تراکمہ بود - کہ در لشکرِ وے بودند - اُمراے ایں دو طائفہ در نزدِ وے کمالِ احترام داشتند - و ہر یک از اُمراے ایراں کہ صاحبِ اقتدار بودند - یا در مزاجِ مردم رسوخے داشتند - بہ بہانہ از پاے در آورد - ایں کارہا بالطبع سببِ تنفرِ طباع و انزجارِ قلوب گشتہ - در اطرافِ مملکت ہر جا سرے بود - گردن کشید - چنانچہ

فارس و شیرواں و مازندراں ہر سہ در یک وقت باغی شُدند۔ و ایں اخبار زیادہ مُوجبِ اِشتِعالِ مُشتعلۂ غضبش گشتہ۔ از بس پیش اگر یک یک کُشتے۔ از آں پس شہر بہ شہر کُشتہ سیر نگشتے۔ چنانچہ میرزا مہدی گوید۔ مردُم منازلِ خُود را رہا کردہ از ظُلمِ او بہ غارہا و بیابانہا ماوا گزیدندے۔ مشغُول اشت۔ کہ در وقتیکہ بہ تادیب یا از پئے تعذیب برادر زادۂ خُود علی قُلی خاں کہ در سیستان باغی شُدہ بُود۔ در حرکت آمد۔ ارادہ کرد۔ کہ تمام ایرانیانے کہ در لشکرِ وَے بُودند۔ بہ قتل رساند۔ و شک نیست۔ کہ دریں وقت تغیُّرِ مزاجش بہ حدّے بُود۔ کہ قریب بہ جنُوں رسیدہ بُود۔ لہٰذا بعضے از اُمرائے مُعتبر کہ شنیدند۔ نامِ ایشاں نیز در فہرستِ کسانے است۔ کہ نادر عزمِ قتلِ ایشاں را دارد۔ اِستخلاصِ خُود را در اِستہلاکِ وَے دیدند۔ و چہار نفر بہ ایں عزم قدم جلادت پیش نہادند۔ از آنجملہ مُحمّد علی خاں افشار و صالح بیگ سرترتیبِ فوجِ خاصہ بُود۔ در شب بہ بہانۂ کارِ ضرور بہ خیمۂ او تاختند۔ و چُوں مردُمِ مُعتبر بُودند۔ قراولاں ایشاں را مانع نشدہ بدرُونِ خیمہ رفتند۔ صدا نادر را از خواب بر انگیخت۔ و خُونِ دو نفر از ایشاں را ریخت۔ لیکن صالح بیگ شمشیرے بر او زدہ از پاے در آمد۔ طبیعتِ ایں مردِ غریب از مُلاحظۂ وقائعِ مُعظمۂ ایّامِ حیاتِ او بہتر فہمیدہ مے شوَد۔ چُوں نسبے شایستہ نداشت۔

چنیں مے نماید - کہ در اوائلِ حال قوّتِ بدنی و عزمِ
ثابت و ذکا و کیاستِ طبیعیِ او سببِ اِمتیازِ بَینِ
اَمثال و اقران گشت - و حدّتِ طبع و فراستِ
ذاتیِ او اگرچہ بمرور و تجربت زیاد شد - لاکن ہرگز
تربیت تہذیب نیافت - ویرانی و ہرج و مرجِ
مملکتِ او را بہ خیالاتِ بزرگ انداخت + و چوں
کوششہائے کہ در بابِ اِخراجِ افاغنہ کرد - و فیروزیئے
وے دریں باب ملاحظہ شود - مے تواں گفت - کہ غصبِ
نامِ سلطنت بے جا نبود - بسببِ اینکہ مدّتہا بود -
کہ در حقیقت ایں امر با او بود - اگر بعد از آں
اِستغفا مے کرد - خطرِ عظیم ہم بجہتِ خود و ہم بجہتِ
ملتے کہ بشجاعت و کاروائیِ او از جنگِ اعدا خلاصی
یافتہ بود - داشت + بعد از آنکہ افغاناں را از ایراں
راند - و در محاربات با عثمانی فتوحاتِ نمایاں کرد - و
قندھار و کابل را بہ حیطۂ تصرّف آورد - بہ تدبیر
و حکمت دشمنانِ مملکت را درشت ساخت + اسباب
تسخیرِ ہندوستاں مرقوم شد - اگرچہ سببِ خرابیئے
ہزارہا خلائق شد - لاکن شاید ہیچیک از سلاطینِ
آسیا فتحے بدیں عظیمی با کمتر گناہ نکردہ اند +
دولتے کہ از ہندوستاں بہ چنگ آورد - باعثِ
ایں شد - کہ تجمّل و احتشامِ قدیمِ ایراں را تازہ
و مردم آں مملکت را بلند آوازہ کرد - و تاخت
و تارے کہ بہ بلادِ بخارا نمودند - فقط بہتریں

وجہے بود بہ جہتِ آرامے - بلکہ بر قوت و شہرتِ ملک و ملت افزود - و از حرکتِ مردانہ کہ بالنسبہ بپادشاہِ بخارا و سلطانِ ہندوستان کرد - معلوم مے شود - کہ استحکامِ بنیانِ اقتدارِ خود را در شہرتِ شمشیر و قوتِ تدبیر مے دانست نہ در وسعتِ مملکت و بسطتِ سلطنت - بنا بریں اعم ازیں کہ ملاحظۂ کارہائے کہ در اوائل برائے ایران کرد - بشود - یا نظر بر شجاعت و شہامت و کاردانی کہ در ایامِ حیات از وے ظاہر شد - کنیم - یا مروت و مداراتے کہ در ہر یک از فتوحات آشکار کرد - یا کارہائے بزرگیے کہ از وے صادر گشت - بہر ملاحظہ ایں پادشاہ مستحق و سزاوارِ کمال ستایش و تحسین و شایستہ و مستوجب نہایتِ تکریم و تمجید است - لاکن تغیرے کہ در اواخرِ عمر در مزاجش پیدا شد - و حرص و بد گمانی کہ بر طبیعتش غلبہ کرد - او را از بے رحم تریں ظلمہ ساخت - گویا مقدر شدہ بود - کہ ایران از ہماں دستے کہ شربتِ حیات یافت - ضربتِ ممات یابد + در ہماں اوقات کہ مزاج نادر مبتلا بہ ایں اختلالِ عظیم بود - ہنوز خیالِ ترقی و تقویتِ ایران را در خاطر داشت + ہشیار مائل بود - کہ بازارِ تجارتِ ملک رواج یابد - و چنیں مے دانست - کہ اگر جہازہائے تجارتی ترتیب یابد - باعثِ ازدیادِ دولت و اقتدارِ ملت و مملکت خواہد بود - لہذا بہ استعانتِ یکے از انگریزاں در دریائے

گیلاں شروع بہ ایں کار کرد۔ لاکن ایں عمل فائدہ
بہ حالِ ایراں نہ بخشید۔ و تحریکِ حسدِ روسیہ گشتہ
سببِ خرابیٔ کارخانۂ تجّارِ انگلیز کہ تازہ در آں
صفحات بنائے کار گذاشتہ بودند۔ شد ٭ و ہمچنیں
حکم کرد تا سفائنِ تجارتی در خلیجِ عجم ترتیب دہند۔
و چنانکہ عادتِ ظلمۂ بے باک است۔ حکم کرد۔ تا
چوبیکہ بجہتِ بنائے مراکب ضرور است۔ از مازندراں
آرند۔ کہ مسافتِ آں زیادہ بر شش صد میل است۔
و نہ رود و نہ گاریٔ باری در عرضِ ایں مسافت یافت
مے شود ٭ رعایائے دہاتِ مابین مجبور بودند۔ کہ بایں
کار کہ ہرگز صورت نگرفت۔ مدد کنند۔ تا دہ سال قبل
ازیں چوب ہائے نا تراشیدہ و بیکار افتادہ در کنارِ
دریائے بوشہر دیدہ میشد ٭ و ہمچنیں حکم کرد۔ کہ
سنگِ مرمر از آذربائیجان بہ جہتِ تزئینِ سراہائے
کلات و مشہد ببرند۔ کہ حمل و نقلِ آں کمتر از
چوب ہائے کشتی سببِ زحمتِ مردم نشد۔ در ہزار و
ہشت صد و دہ عیسوی مؤلّفِ اوراق جائے را کہ
مرمر از آنجا مے بردہ اند۔ دید۔ و ہنوز قطعہ ہائے
بزرگِ رخامِ ناتمام در آنجا بسیار است۔ کہ بعد
از فوتِ نادر کسے ملتفت نشدہ است ٭ معدنِ ایں
سنگ ہا در کنارِ بحیرۂ ارومیہ است۔ و تا مراغہ
بقدرِ ہشتاد میل مسافت دارد ٭ باجملہ یکے از دلائلِ
قوی کہ نادر مائل بہ ترقّیٔ تجارت بود۔ اینست

کہ یکے از تُجّارِ مُعتبرِ انگریز سہ سال قبل از فوتِ او
در وقتے کہ ایراں از جَور و اِجحاف و ظُلم و بیدادِ او
ویراں بُود۔ بارُدوے او رفتہ گُفت۔ کہ مبلغے از
مالِ او را در شورشِ اِستر آباد بہ غارت بُردہ اند +
نادِر حُکم کرد۔ تا آنچہ از وَے بُردہ اند۔ یا بعینہٖ
مُسترد سازند۔ یا اموالِ کسانے را کہ در غارت دستے
داشتہ اند۔ فروختہ بہاے آں را در عوض بدہند +

اِنتخاب از اخلاقِ جلالی

لامعِ دُوم در تدبیرِ منزل

لمعۂ چہارُم در سیاستِ اَولاد

اوّلاً باید - کہ دایۂ لائق - مُعتدِلُ المزاج براے او تعیین کنند - چہ کیفیّتِ مزاجی و نفسانی در مولُود سرایت کُند - و چُوں در شریعتِ حقّہ وارِد اشت - کہ تعیینِ اِسم در روزِ ہفتُم کردن اَولےٰ اشت - مُتابعتِ آں باید نمُود - و ہمانا حِکمت در تاخیر آں باشد - کہ بعد از تاُمّل ناے لائق تعیین نمایند - چہ اگر ناے نا مُلائم تعیین کُنند - ہمہ عُمر ازآں در کُدُورت باشد - و ازیں جہت رعایتِ نام کردن از حُقُوقِ فرزندان اشت بر پدر + و چُوں رِضاع تمام شود - بتادیب او مشغُول باید شُد - تا کسبِ اخلاقِ ذمیمہ نکُنند - چہ قابلیّتِ ایشاں

بر کمال است۔ و میلِ طبیعت برذائل در نفوس مرکوز است۔ چنانچہ سابقاً بیاں رفت۔ و در تہذیبِ اخلاقِ او بر وجہے کہ گفتہ شد۔ تأسّی بہ طبیعت نمودہ ترتیب نگہدارد۔ و چوں اوّلِ آثارِ قوّتِ تمیز حیا شت۔ چنانچہ گذشت۔ غلبۂ حیا دلیلِ نجابت و فضیلت باشد۔ پس چوں ایں خصلت ازو مشاہدہ رود۔ در تادیبش اہتمامِ زیاد باید نمود۔ اوّلِ تادیبات آنکہ او را از مخالطت باضداد کہ بہ رذائل موسوم باشند۔ منع کلّی نمایند۔ چہ نفوسِ صبیان بمنزلۂ لوحِ سادہ باشد۔ و قبولِ صورت بسہولت نماید + بعد ازآں او را شرائعِ دیں و آدابِ سنن بیاموزانند۔ و بمواظبت برآں دارند۔ و بر امتناع ازآں زجر و تادیب نمایند بقدرِ طاقت و مقدارِ قوّتِ او چنانچہ در احکامِ شریعت مقرر شدہ۔ در سنِ ہفت سالگی او را بنماز امر کنند۔ و اگر در سنِ دہ سالگی ترک کند۔ او را بضرب تادیب کنند۔ و او را بمدحتِ اخیار و بمذمتِ اشرار بخیرات تحریص دہند۔ و از شرور تنفیر نمایند۔ و اگر بہ جمیلے ایشاں نماید۔ مِحمدت کنند۔ و اگر بہ قبیحے مبادرت نماید۔ بمذمت تخویف کنند۔ و تا میسّر باشد۔ سرزنشِ صریح نکنند۔ بلکہ حمل بر سہو کنند۔ تا موجبِ جرأتِ او نشود۔ و اگر پوشیدہ دارد۔ ہتکِ سترِ او نکنند۔ و اگر بتکرار انجامد۔ در خلوت او را توبیخِ بلیغ کنند۔ و در قبحِ آں رفعل مبالغہ نمایند۔ و از معاودت بترسانند۔ و از تکرارِ توبیخ و

مُکاشفت اِحتراز نمایند - کہ مبادا بملامت عادت کُند - و وقاحت در او راسخ شوَد - بمُقتضاے اَلنَّاسُ حَرِیصٌ عَلےٰ مَا مُنِعَ بر مُعاودت حرِیص گردد - بلکہ محُسنِ حِیَل بکار دارند - و باید - کہ در نظرِ او لذّاتِ اکل و شرب و لباسِ فاخرہ را مُستخِف گردانند - و در خاطرش قرار دِہند - کہ جامہاے مُنقّش و مُلوّن شیوۂ زنان است - و مرداں باید - کہ خُود را ازیں مُرتفع دارند - و مطمحِ نظر آب و علف ساختن عادتِ بہائم است - و اوّل آدابِ طعام خُوردن چُنانچہ خواہد آمد - او را بیاموزند - و تفہیمش کُنند - کہ غرض از خُوردن صحّت است نہ لذّت - و اغذیہ و اشرِبہ بمنزلۂ ادوِیَہ است - کہ باں دفعِ جُوع و عطش کُنند - و ہمچُنانکہ ادوِیَہ را بقدرِ ضرورت و مصلحتِ دفعِ مرض تناوُل باید کرد - اغذِیَہ و اشربہ نیز بمقدارِ سدِّ جُوع و دفعِ عطش باید - و او را از تفنّن در طعام منع کُنند - و باِقتِصار بر یک طعام مائل سازند - و اِشتِہاے او را ضبط کُنند - تا بہ ہر طعام اِقتِصار تُواند کرد - و بلذائذ مشغُوف نباشد - و گاہ گاہ او را نانِ تہی دِہند - تا بوقتِ ضرورت باں تُواند ساخت - و ایں آداب از غیرِ اغنِیا شت - و از اغنِیا نیکو تر باشد - و شام را از چاشت بیشتر دِہند - تا رُوز خواب و کسالت برو غلبہ نکُند - و گوشت بہ اِعتِدال دِہند - تا موجِبِ ثِقل و بلادت نشوَد - و از حلوا و میوہ و اطعِمۂ سرِیعۃُ الاِستِحالہ او را منع کُنند - و از

آب در میانِ طعام خوردن منع کنند - و ہر چند ہمہ کس را از مُسکرات اِحتراز واجب است - در کودکاں بحسبِ عقل مبالغہ بیشتر است - چہ بہ نفس و بدنِ ایشاں مضر است - و بر غضب و تہوّر و وقاحت و کلیش باعث شود - و ایں ملکاتِ ردیّہ در او مستحکم گردد - بلکہ او را از مجالسِ ایں طائفہ بے مصلحتے منع باید کرد - و از سخنانِ قبیح شنیدن مانع باید شد - و تا از وظائفِ آداب فارغ نشود - و تعبے تمام نکشد - طعامش ندہند - و از کارہائے پوشیدہ او را منع کنند - تا بر قبائح دلیر نشود - چہ ہر آئینہ باعث بر پوشیدنِ قبح تواند بود - کہ در آں فعل تصوّر کردہ باشد - و از خوابِ روز و خوابِ بسیار در شب منع کنند - و از جامۂ نرم و اسبابِ تنعّم مثلِ خیش و سردابہ در تابستان - و آتش و پوستیں در زمستاں اجتناب دہند - و بہ حرکت و پیادہ رفتن و سواری کردن و ریاضاتِ مناسبہ او را عادت دہند - و آدابِ برخاستن و نشستن و سخن گفتن چنانچہ خواہد آمد بیاموزانند - و بہ ترتیبِ موے و تزیین و ملابسِ زناں او را زینت نکنند - و انگشتری تا وقتِ حاجت نرسد - باو ندہند - و از مفاخرت بر اقراں بہ پدراں و اسبابِ دنیوی او را منع کنند - و از دروغ گفتن باز دارند - و بکلّی از سوگند خواہ راست و خواہ دروغ نہے کنند - چہ سوگند از ہمہ کس قبیح است - و بحسبِ شرع اگرچہ راست باشد - مکروہ است - مگر آنکہ متضمنِ مصلحتِ دینی

باشد - و اگر مرداں را بسوگند احتیاج باشد - کودکاں را
ہیچ احتیاج نیست - و بخاموشی و اقتصار بر جواب و
در پیشِ بزرگاں مستمع بودن و سخن نیکو عادت کردن
مائل گردانند - و بزرگ زادگاں را احتیاج بایں آداب
بیشتر باشد - و باید کہ معلم دیندار و عاقل باشد - و بر
ریاضتِ اخلاق واقف - و بطہارتِ ذیل و وقار و
ہیبت و مروت مشہور - و از اخلاقِ ملوک و آدابِ
مجالست و مواکلت با ایشاں و محاورت با ہر طائفہ از
طوائفِ مردم با خبر - و باید کہ دیگر ابنائے جنس بلکہ
بزرگ زادگاں کہ بآدابِ کریمہ متحلی باشند - با او در
مکتب باشند - تا ملول نشود - و آداب از ایشاں فرا گیرد -
و بواسطۂ مشاہدۂ ایشاں در تعلم سعے بیشتر کند - و چوں
معلم او را بضرب تادیب کند - از فریاد و شفاعت منع
کنند - چہ آں شیمۂ ممالیک و ضعفا ست - و معلم باید -
کہ تا تقصیرے ظاہر ازو مشاہدہ نکند - بضرب اقدام
ننماید - و چوں بضرب حاجت افتد - در اول باید - کہ
بہ شمار اندک و الم بسیار باشد - تا عبرت گیرد - و بر
معاودت جرأت نکند - و او را بر سخاوت ترغیب کنند -
و حطامِ دنیوی را در چشمِ او خوار و حقیر سازند - چہ
آفتِ محبتِ زر و سیم از آفتِ سموم و افاعی بیشتر است -
و امامِ غزالی (رح) در تفسیرِ کریمہ وَ اجْنُبْنِی وَ بَنِیَّ
اَنْ نَّعْبُدَ الْاَصْنَامَ مے فرماید - کہ مراد بہ اصنام زر و
سیم است - و ابراہیم علیہ السلام دعا فرمودہ - کہ مراد

فرزندان مرا از عبادتِ زر و سیم و دلبستگی باں دوری
دہ - چہ منشاے جمیع مفاسد محبتِ آنست - و در اوقاتِ
عُطلہ ایشاں را رخصتِ بازی کردن دہند - بشرطِ آنکہ
مشتمل بر تعبِ زیادہ و ارتکابِ قبیحے نباشد - و ایں
آداب از ہمہ کس مستحسن باشد - و از جواناں نیکو تر -
و چوں قوتِ تمیز در او غالب شود - او را تفہیم کنند -
کہ غرضِ اصلی از اسبابِ دُنیوی حفظِ صحت است - تا
بدن چندانکہ نفس استعدادِ دار البقا حاصل کند - بماند
پس اگر اہلِ علم باشند - بہ ترتیبے کہ مذکور شد - او را
تعلیم علوم نمایند - و اگر اہلِ صناعت باشند - بعد ازآنکہ
از آدابِ واجبہٴ شرعیہ فارغ شدہ باشد - بہ تعلیم آں
مشغول سازند - و اولے آن است - کہ در طبیعتِ کودک
نظر کنند - و از احوالِ او تفرس جویند - کہ استعدادِ
کدام علم و صناعت بیشتر دارد - او را باں مشغول
دارند - چہ بمقتضاے کُلٌّ مُیَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَہٗ ہر کس را
استعدادِ ہر صناعت نیست - بلکہ ہر یک را استعدادِ
صناعتے خاص است - و در تحتِ ایں سرّے است
غامض - کہ سببِ قوامِ عالم و انتظامِ احوالِ بنی آدم
است - و حکماے سابق در طالعِ مولود نظر میکردہ اند -
و او را بہ ہر صناعت کہ بحسبِ اوضاعِ نجومی لائقِ
حال مے دیدہ اند - مشغول مے ساختہ اند - چہ ہر کس
کہ مستعدِ صناعتے باشد - باندک سعٔے تکمیل آں تواند
کرد - و چوں غیر مستعد باشد - سعٔے او در آں تعطیلِ

روزگار و تضییعِ اعمار باشد - و اگر طبعش ملائمِ صناعتے
نباشد - و آلات و ادوات مساعد نه - او را برآں
مکلّف ندارند - و به صناعتے دیگر نقل کنند بشرطِ آنکه
از تشبّث برآں یاسِ کلّی شده باشد - تا موجبِ اضطراب
نشود - و در اثنائے هر فن ریاضتے لائق که تحریکِ
حرارتِ غریزی کند - و بدو حفظِ صحّت و نفیِ کسل و
بلادت باشد - عادت نماید - و چوں صناعتے بیاموزد -
بکسب و جبرِ معیشت ازآں امرش کنند - تا چوں حلاوتِ
آں دریابد - در تکمیلِ آں کوشد - و در دقائقِ آں صنعت
سبقت گیرد - و نیز بر تعیّش از کسبِ جمیل که شیمهٔ
اخیار است - عادت کند - و به رزقے که از پدر و
مادر باو رسد - اعتماد ننماید - چه اکثر اولادِ اغنیا که
به ثروتِ پدراں مغرور بودند - از تعلیمِ صناعات محروم
شدند - و بعد از تقلّبِ روزگار در عرضهٔ ضیاع افتادند -
و چوں در اکتساب و تعیّش بآں مستقل شود - اولیٰ
آنست - که او را متأهّل سازند - و حاصلِ او را جدا کنند - و ملوک
فرس فرزنداں را درمیانِ خدم و حشم تربیت نکردندے - بلکه
باثقات بطرفے فرستادندے - تا بخشونتِ عیش عادت کردندے - و
عادتِ رؤسائے دیلم همیں بوده - و کسے که بضدِّ ایں
طریق نشو و نما یافته باشد - اصلاحِ او مشکل بود -
خصوصاً که بسِن درآمده باشد - چوں چوبِ خشک که
راست ساختنِ آں دشوار است - سقراط حکیم را
چوں پرسیدند - که چرا مخالطتِ تو با جواناں بیشتر

است؟ ہمیں جواب گفت + و در تربیتِ دختراں
بآنچہ لائقِ ایشاں باشد - از ملازمتِ خانہ و مبالغت در
حجاب و عفت و حیا و خصال کہ در زناں بیاں رفت۔
ترغیب باید نمود - و ہنرہائے لائق آموخت - و چوں بحدِ
شوہر رسند - در تزویجِ ایشاں با کفوے تعجیل باید نمود +
این است طریقِ تربیتِ اولاد + و چوں در اثنائے ایں
مباحث وعدۂ شرح بعضے آداب واقع شدہ - انجاز
ضروری است - و آں آداب اگرچہ مخصوصِ کودکاں نیست۔
دریں باب مذکور شد - چہ وثوق بر قابلیتِ ایشاں بیشتر است +

آدابِ سخن گفتن

باید - کہ بسیار نگوید - چہ بسیار گفتن نشانۂ خفتِ
دماغ و سخافتِ عقل و موجبِ سقوطِ مہابت و قلتِ
وقع باشد + حضرتِ عائشۂ صدیقہ رضی اللہ عنہا مے فرماید۔
کہ حضرتِ مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم - کہ طوطئ خوش الحانِ
وَ مَا یَنْطِقُ عَنِ الْھَوٰی بود - عَلَیْہِ اَفْضَلُ الصَّلوٰۃِ وَ اَکْمَلُ
التَّحِیَّاتِ - سخن باعتدال فرمودے - بمرتبۂ کہ در مجلسے کہ
متمادی شدے - کلماتے کہ بزبانِ حقائق ترجمانِ آں حضرت
جاری شدے - توانستے شمرد + ابو ذرجمہر گفتہ - چوں کسے
را بینی - کہ بے حاجت سخن بسیار مے گوید - یقیں داں۔
کہ دیوانہ است + و تا آنچہ خواہد گفت - در خاطر مقرر
نکند - بتلفظ نیاورد - و حکما گفتہ اند - فکر مرارًا ثُمَّ قُل۔
و سخن مکرر نگوید - مگر آنکہ احتیاجے باں واقع شود - و

آں ہنگام باید - کہ از تکرار بہ تنگ نیاید - و ہر کس کہ
حکایتے کند - اگرچہ بر آں واقف باشد - باید کہ وقوفِ خود
بر آں اظہار نکند - تا آں کس سخن تمام کند - و سخن کہ
از غیرِ او پرسند - جواب نگوید - و اگر از جماعتے پرسند -
کہ او داخلِ ایشاں باشد - بر دیگراں سبقت نگیرد - و
اگر کسے بجواب مشغول شود - و او بر بہتر ازآں قادر
باشد - صبر کند - تا آں کس سخن تمام کند - پس جواب
خود بگوید بر وجہے کہ طعن در متقدم نباشد - و تا سخن
کہ باو گویند - تمام نشود - بجواب اشتغال ننماید - و در
محاورہ و مباحثۂ کہ در حضورِ او گذرد - چوں باو دخلے
نہ داشتہ باشد - دخل ننماید - و اگر سخن ازو پوشیدہ دارند -
استراقِ سمع نکند - و با بزرگترانِ مجلس سخن بکنایت
نگوید - و آواز باعتدال بر کشد - نہ پست نہ بلند - و
اگر سخن مشکل افتد - بہ تمثیل روشن گرداند - و بے مصلحتے
بہ اطناب نکوشد - بلکہ طریقۂ ایجاز سپرد - و الفاظِ غریبہ
و کنایاتِ بعیدہ استعمال نکند - و از فحش و شتم احتراز
نماید - و اگر احتیاج بہ تعبیر از امرے فاحش افتد - بہ تعریض
و کنایت اکتفا کند - و از مزاحِ شنیع کہ موجبِ سقوطِ
مروت و حدوثِ استہانت و جالبِ حقد و عداوت باشد -
اجتناب واجب داند - و در ہر مقامے کلام بر وفقِ
مقتضاے حال راند - و در مکالمہ بدست و چشم و ابرو
اشارت نکند - مگر اشارتے لطیف کہ مقتضاے مقام باشد -
و خواہ بحق خواہ بباطل اصلاً با اہلِ مجلس خاصۃً با بزرگاں

و سفیہاں لجاج و خلاف نورزد۔ و با کسے کہ مبالغہ یا دے مفید نباشد۔ الحاح نکند۔ و در مناظرہ شرطِ انصاف نگاہ دارد۔ و سخنِ دقیق با کسے کہ فہمِ او بآں نرسد۔ نگوید۔ و با ہر کسے بقدرِ عقلِ او سخن کند۔ چنانچہ حضرتِ رسالت پناہ صلے اللہ علیہ و سلم فرمود۔ نَحْنُ مَعَاشِرُ الْاَنْبِیَاءِ اُمِرْنَا اَنْ نُکَلِّمَ النَّاسَ عَلٰی قَدْرِ عُقُوْلِھِمْ + و عیسٰے علیہ السلام فرمود۔ وَلَا تُضِیْعُوا الْحِکْمَۃَ عِنْدَ غَیْرِ اَھْلِھَا تَظْلِمُوْھُمْ + و در محاورت طریقِ ملاطفت مرعی دارد۔ و حرکات و افعال و اقوالِ ہیچ کس را محاکات نکند۔ و سخنِ موحش نگوید۔ و چوں پیشِ بزرگے سخن گوید۔ ابتدا بچیزے کند۔ کہ بفال مبارک باشد۔ چوں بقاے دولت و دوامِ سعادت و نظائرِ آں۔ و از غیبت و نمامی و بہتان و دروغ گفتن و شنودن بکلی احتراز واجب داند۔ و با اہلِ آں مداخلت نکند۔ و باید۔ کہ شنیدنِ او از گفتن بیشتر باشد۔ و از حکیمے پرسیدند۔ کہ چرا شنفتنِ تو از گفتن بیش است۔ گفت۔ زیرا کہ مرا دو گوش دادہ اند۔ و یک زباں۔ مصرعہ

یعنی کہ دو بشنو و یکے بیش مگو

آدابِ حرکت و سکون

در رفتن تعجیل نکند۔ کہ نشانۂ طیش است۔ و تأنی زیادہ از حد نکند۔ کہ علامتِ کسل است۔ و چوں متکبراں نخرامد۔ و بہ شیوۂ زناں و مخنثاں خود را

نجنباند - و طریقۂ اعتدال نگاہ دارد - و ہشیار باز پس نہ نگرد - کہ آں شیوۂ ابلہاں است - و پیوستہ سر در پیش ندارد - کہ آں دلیلِ غلبۂ حزن و فکر است - و در رکوب نیز اعتدال نگاہ دارد - و در نشستن پاے دراز نکند - و یک پاے بر دیگر ننہد - و بر زانو نہ نشیند - الّا در خدمتِ پادشاہ و استاد و پدر و کسے کہ بمثابۂ ایشاں باشد - و سر بر زانو و دست ننہد - کہ علامتِ حزن و کسالت باشد - و گردن کج نکند - و از حرکاتِ عبث مثلِ بازی با ریش و دیگر اعضا احتراز کند - و انگشت در بینی و دہن نکند - و از مفاصلِ انگشت وغیرہ بانگ بیروں نیاورد - و از تثاؤب و تمطّی اجتناب کند - و آبِ دہن و بینی چناں نیندازد - کہ حاضراں مشاہدہ کنند - یا آوازِ آں بشنوند - و رو بقبلہ نیندازد - و بدست و سرِ آستیں و دامن پاک نکند - و چوں بہ مجلسے رود - فرو تر از جایگاہِ خود و بلند تر از آں ننشیند - و اگر بزرگِ مجلس او باشد - ہر جا کہ نشیند جائز بود - چہ صدر آنجا خواہد بود - و اگر بے وقوف نہ بر جاے خود نشیند - چوں واقف شود - باز بجاے خود آید - و اگر جاے خود خالی نیابد - باز گردد - بے آنکہ اضطرابے و کراہتے بخود راہ دہد - و پیشِ غیرِ حرم و خدم جز روے و دست برہنہ نکند - و از زانو تا ناف بہ ہیچ حال برہنہ نسازد - نہ در خلا و نہ در ملا - مگر عند الاحتیاج - مثلِ قضاے حاجت و غسل و نظائرِ آں - و در پیشِ مردم نخسپد - و اصلاً

بہ پُشت باز نیُفتد۔ خاصتہً کہ در خواب غطیط کُند۔ چہ
باریں ہیئت خُفتن سببِ زیادتیٔ آں شوَد۔ و اگر درمیانِ
مجلس خواب بر او غلبہ کُند۔ اگر تُواند برخیزد۔ و اِلّا
خواب را بہ حکایتے یا فکرے یا غیرِ آں از خوُد دفع
کُند۔ و اگر با جماعتے باشد۔ و ایشاں خواب کُنند۔ یا
مُوافقت کُند۔ یا بیرُوں آید۔ و حاصل آنکہ بر وجہے
سُلوک کُند۔ کہ مرُدم را ازو نفرتے و زحمتے نباشد۔ و
اگر بعضے ایں عادات بر او ثقیل نماید۔ تامُّل کُند۔ کہ
ملامت کہ بر اضدادِ آں مُترتّب شوَد۔ شنیع تر و ثقیل تر
از تحمُّلِ مشقّت اشت در کسبِ آں +

لمعۂ پنجم در رعایتِ حُقُوقِ پدراں و مادراں

چوُں بمُقتضاے عقل و نقل شکرِ منعم واجب اشت۔
و بعد از نعمِ اِلٰہی ہیچ نعمت در حقِ فرزنداں چوں
نعمتِ پدر و مادر نیشت۔ چہ پدر سبب صورئِ وُجود
اوشت۔ و بعد ازآں وسیلۂ تربیتِ او بہ تہیۂ اغذیہ
و البسہ و ضروریات۔ کہ سبب بقاے او و بلوُغ بکمالِ
نشو و نما شت۔ و باز واسطۂ حصُولِ کمالاتِ نفسانئ او
چوُں آداب و ہنرہا و صناعات۔ و بانواعِ مشقّت و تعب
جمعِ اسبابِ دُنیوی مے نماید۔ و براے او ذخیرہ مے سازد۔
و آں را باو ارزانی مے دارد۔ بلکہ بایثارِ او بر خوُد

ے نماید - و مادر در سببیّتِ وُجُود شریکِ پدر است -
بآنکہ تحمّلِ مشقّتِ حمل و مُفاساتِ خطرِ ولادت و اوجاعِ
طلق کردہ - و اوّل قُوتے کہ سببِ حیاتِ فرزند شُدہ -
خُونِ بدنِ اوست - و مُدّتے مدید حفظ و سیاست و تربیّت
او نمُودہ - و از فرطِ شفقت خُود را فداے او دانستہ -
و ازیں جہت کہ محبّتِ والدین فرزند را محبّتِ طبعی است -
و ایشاں را در رعایتِ حُقُوقِ فرزنداں احتیاج بہ تکلّفے
نیست - بخلافِ محبّتِ فرزنداں ایشاں را - در شرائعِ امرِ
اولاد بہ احساں بر والدین بیشتر از عکس است - پس
مُقتضاے عدالت آں باشد - کہ برِّ والدین را تالیٔ طاعتِ
خالق داند - چُنانچہ در آیاتِ اعجاز غایات و احادیثِ
ہدایت سمات بواسطہ از عقب آں مذکُور شُدہ - و چُوں
استغناے ساحتِ الٰہی از آں مُتعالی است - کہ مُفلسانِ
کُوے نیستی در مُقابلۂ نعیمِ نا مُتناہیۂ او باداے شُکرے
یا مُکافاتے تُوانند در آمد - و نہایتِ اقدامِ سالکاں دریں
راہ اعتراف بعجز و قصُور است - بخلافِ پدر و مادر -
کہ وُجُودِ احتیاج ایشاں ظاہر - پس ازیں وجہ حقُوقِ
ایشاں برعایت اولےٰ باشد - و بحسبِ قواعدِ شریعت نیز
مُبالغہ در حقُّ النّاس بیشتر از حقُّ اللہ است - چہ حضرتِ
حق سُبحانہٗ و تعالےٰ جوّادِ مُطلق است - وَ اِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ
عَنِ الْعٰلَمِیْنَ + قضیّۂ مُحقّق در رعایتِ حقُوقِ والدین بسہ
چیز تُواند بُود - اوّل دوستیٔ خالص بجاں - و تعظیمِ بالغ
بزبان و ارکان - و امتثالِ اوامر و نواہیٔ ایشاں بقدرِ

اِمکاں - مادام کہ مُؤدّی بمعصیتے یا فوتِ مصلحت کُلّی نباشد۔ و اگر مُؤدّی بہ یکے ازیںہا شود - بر سبیلِ مُجاملت مُخالفت باید کرد - نہ بر سبیلِ مُجادلۃ - اِلّا در صورتے کہ شرعاً واجب باشد - اِمامِ غزالی رحمۃُ اللہ علیہ از اکثر علما نقل فرمُودہ - کہ در شبہات اِطاعتِ والدین واجب است - چہ جاے مُباحات + دُوم مُساعدت با ایشاں در مصالح معاش پیش از طلب بے منّت و توقّعِ عِوض - مادام کہ مُؤدّی بمحذُورے نشود + سوم اِظہارِ خیر خواہیٔ ایشاں در سِرّ و علانیۃ - و مُحافظت بر وصایاے ایشاں - خواہ در حیاتِ ایشاں و خواہ بعد از وفات - و چُوں حُقُوقِ پدر را طرفِ رُوحانیّت غالب است - و حُقُوقِ مادر را طرفِ جسمانیّت - و لہٰذا تنبیہ در حقِّ پدراں و محبّتِ ایشاں بعد از قُوّتِ تمیز حاصل شود - و حقِّ مادراں در مبادیِ حال معلُوم گردد - و بایں سبب میلِ اطفال بایشاں زیادہ است - پس اداے حقِّ پدراں بہ اُمُورے کہ رُوحانیّت بر آں غالب باشد - مثلِ اِطاعت و دُعا و ثنا انسب باشد - و قضاے حقِّ مادراں بجسمانیات مثلِ بذلِ مال و ترتیب اسباب معاش - و چُوں عُقُوق رذیلتے است مُقابلِ ایں فضیلت - پس او را سہ نوع ہم باشد در مُقابلِ انواعِ ثلٰثہ - و کسانے کہ بمنزلۂ والدین باشند - چُوں اجداد و اعمام و اخوال و برادرانِ بُزُرگ و دوستانِ حقیقی - ہم بمشابۂ ایشاں باید داشت - بقدرِ اِمکاں مُواسات با ایشاں باید کرد - و در حدیثِ صحیح است - کہ بہترینِ نیکو کاریہا آنست -

که شخص دوستانِ پدرِ خود را رعایت نماید۔ و بموجبے که سابقاً ذکر نموده شد۔ که قرابتِ روحانی نیز معتبر است۔ با معلم که پدرِ نفسانی است۔ ہمیں طریق بلکه زیاده سلوک باید داشت ٭

لمعۂ ششم در سیاستِ خدم

بحکمِ عقل خدم بمنزلۂ دست و پاے و دیگر جوارح شخص باشند۔ چه ایشاں بکارہا اقدام نمایند۔ که اگر نه ایشاں باشند۔ شخص را به نفسِ خود متوجه آنها باید شد البته عضوے از اعضاے خود درآں استعمال باید کرد۔ و اگر نه ایں طائفه باشند۔ اسباب راحت منقطع گردد۔ و از حرکات و ترددات متوالی به ہیچ صناعت و فضیلت اقدام نتواند نمود۔ با آنکه اسبابِ سقوطِ وقار و مہابت شود۔ و انواع تعب و مشقت به شخص عائد گردد ٭ پس باید۔ که ایشاں را ودائعِ الٰہی دانسته شکرِ وجودِ ایشاں واجب داند۔ و با ایشاں طریقۂ رفق و مدارات مسلوک دارد۔ و زیاده از حدِ اعتدال ایشاں را کار نفرماید۔ و اوقاتِ راحت براے ایشاں تعیین کند۔ چه ہر آئینه ایشاں را نیز ملال و کلال و ضعف باشد۔ و دواعئ طبیعت در جبلت مرکوز۔ و ملاحظه باید کرد۔ که در جوہرِ فطرت میانِ او و ایشاں اشتراک است۔ و شکرِ آنکه حق تعالےٰ ایشاں را مامورِ او داشته بجا باید آورد۔ و بر ایشاں جور نباید کرد۔ چنانچه حضرتِ متممِ مکارمِ اخلاق علیه الصلوٰۃ والتحیاتُ

مِن المَلِکِ الخَلّاقِ فرمود۔ در ماکول و ملبوس ایشاں را با خود برابر باید داشت ۔ و چوں کسے را برائے خدمتے قبول کند۔ باید۔ کہ اوّلاً بہ اِمعانِ نظر ملاحظۂ حالِ او بکند۔ و اگر تجربۂ دریں باب میسّر نشود ۔ بفراست و کیاست اِستِحانت نماید۔ و اصحابِ صُوَرِ متخالفہ و تخطیطاتِ متفاوتہ را اختیار نکند۔ چہ غالباً خُلق تابع خلق است۔ و خلافِ آں نادر۔ و حکماے فرس گفتہ اند۔ نیکو ترین چیزے از زشت صورتِ اوست۔ و در حدیثِ نبوی است اُطلُبُوا الحَوائِجَ عِندَ حِسانِ الوُجُوہِ ÷ فرمودہ۔ کہ چوں رسول بجائے فرستند۔ باید۔ کہ نیکو نام و خوبصورت باشد چہ حُسنِ صورت اوّل نعمتے است۔ کہ از شخص رسد۔ و در حدیثِ دیگر است۔ کہ ہمہ پیغمبراں خوبصورت و خوش آواز بودہ اند۔ و باید۔ کہ از معلولاں چوں اعور و اعرج و اقرع و ابرص و نظائرِ آں اِجتناب نماید۔ و چوں اماراتِ کیاست از خادم مشاہدہ نماید۔ باو باحتیاط باشد۔ چہ در اکثر حال حیلت و مکر باین خصلت باشد۔ و حیاے بسیار باندک عقل دریں باب بہتر از عقلِ بسیار با وقاحت است۔ چہ حیا بہترینِ خصلتہا ست۔ و خادم را بکاریکہ اثرِ قابلیّتِ آں در او مشاہدہ و آلاتِ آں او را مساعد و طبع او باں ملائم باشد۔ مشغول باید کرد۔ چہ ہر کس را قابلیّتِ کاریست۔ و ہمچنانکہ از اسپ حراثت نیاید۔ و گاو کرّ و فرّ را نشاید۔ از ہر کس غیر از آنچہ قابلیّتِ آں داشتہ باشد۔ چشم نتواں داشت۔ و چوں بخادم کارے

رُجُوع کُنند۔ بظہورِ اندک خللے او را از آں کار معزُول نباید کرد۔ چہ ایں فعلِ مُنہتّکاں و کوتاہ بیناں اشت۔ و ہرآئینہ بعد از عزلِ او بدلے باید۔ و نتواں دانِشت۔ کہ بدل بہتر ازو باشد یا بد تر ÷ و در دلِ خدم مُقرّر باید داشت۔ کہ ایشاں را جُدائی ازو بہ ہیچ وجہ در حساب نیشت۔ تا ہم بہ مُروّت نزدیکتر باشد و بوفا و کرم لائق تر۔ و ہم مُوجبِ مزیدِ رغبتِ ایشاں۔ تا شرطِ ہوا داری و جانسپاری بتقدیم رسانند۔ چہ ہرگاہ کہ دوامِ اختلاطِ خُود با مخدُوم تصوّر نماید۔ خُود را در مال و اسباب شریکِ او داند۔ و نعمت و مُکنتِ او را نعمت و مُکنتِ خُود شناسد۔ و چُوں داند۔ کہ علاقۂ ایشاں مُستحکم نیشت۔ و باندک چیزے قابلِ زوال۔ خدمتِ او را عاریتے شُمارد۔ و شرطِ اشفاق بجا نیاورد۔ بلکہ از برائے رُوزِ مُفارقت زخیرہ جمع کُند۔ و اصل در خدمت آنکہ باعث برآں محبّت باشد۔ نہ ضرورت۔ تا خدمت عاشقانہ کُند۔ نہ مزدُورانہ۔ و بعد ازآں باعثِ رجا باشد۔ نہ خوف۔ تا چُوں مُحبّانہ نباشد۔ بارے مزدُورانہ باشد نہ مظلُومانہ۔ چہ ہرگاہ کسے را بہ تخویف بر کارے دارند۔ البتّہ او را ذوقِ باطنی بآں کار نباشد۔ و بقدرِ دفعِ ضرر بر آں اقدام نماید۔ و باید۔ کہ مصالحِ خدم را بر مصالحِ خُود مُقدّم دارد۔ و نوعے سازد۔ کہ کارہا کہ بایشاں مُتعلّق اشت۔ از سرِ نشاط کُنند۔ نہ از رُوئے ملالت و کُرہ۔ و در اصلاحِ حالِ ایشاں مراتب نگاہ باید داشت۔ و ایشاں را بلُطف اُمّیدوار

و از قہر خائف باید ساخت۔ و اگر یکے از ایشاں بعد از توبۂ گناہ مراجعت نماید۔ بعقوباتِ لائقہ او را گوشمالی باید داد۔ و بمجرد ایں ازو نومید نباید شد۔ و اگر بتکرارِ تجارب معلوم شود۔ کہ قابلِ اصلاح نیست۔ او را بزودی طرح باید کرد۔ تا بمجاورتِ او دیگر خدم فاسد نشوند۔ و بندہ از آزاد بخدمت اولے است۔ چہ میلِ بندہ بانقیاد و اطاعت و تادب باخلاق و آداب سید بیشتر است۔ و وہم انقطاع کمتر ✣ و از طبقاتِ خدم و عبید آنکہ در او عقل و نطق و حیا و جلادت بیشتر باشد۔ برائے خدمتِ نفس تعین کنند۔ و آنکہ عفت و کفایت و کسب در او بیشتر باشد۔ برائے تجارت۔ و آنکہ قوی تر و بر اعمالِ شاقہ صبور تر۔ برائے عمارت۔ و آنکہ بیدار تر و بلند آواز تر۔ برائے حراست ✣ اصنافِ بندگاں سہ اند۔ یکے حر بہ طبع۔ و دیگر عبد بہ طبع۔ و سوم عبد بہ شہوت۔ و اول را بمنزلۂ اولاد تربیت باید کرد۔ و دوم را بمنزلۂ دواب و مواشی۔ و سوم را بقدرِ ضرورت بہ دام مشتہیات نگاہ باید داشت۔ و بحسب مصلحت کارہا فرمود ✣ و از اصنافِ امم عرب بہ نطق و فصاحت و دہا ممتاز باشد۔ و اما بہ جفائے طبع و قوتِ شہوت موسوم۔ و از ایشاں حبشہ بہ وفا و ثباتِ قدم معروف اند۔ اما بہ کبر و عدمِ تحملِ ہواں موصوف۔ و عجم بہ عقل و سیاست و لطافت و کیاست ممتاز۔ اما بخیلت و حرص و نفاق منجاز۔ و روم بوفا و امانت و کفایت موسوم۔ اما بہ بخل و لوم ملوم۔ و ہند

بقوّتِ حدْس و وہم و چُستی و چالاکی مَوسُوم اند- امّا بسببِ عُجب و حِقْد و مکْر مذمُوم - و تُرک بشجاعت و جودتِ خدمت و حُسنِ منظر مذکُور- امّا بغدْر و فساد و قساوت و بے حِفاظی مشہُور +

مغرِب در بعضے لواحِق

سِمْتِ اُولےٰ در وصایاۓِ افلاطُوں

مے گوید- خُداے را بشناس و حقّ او نگاہ دار + و ہمیشہ ہمّتِ خُود را بر تعلیم و تعلُّم مقصُور دار و اہلِ علم را بکثرتِ علم اِمتحاں مکُن - بلکہ باِجتِناب از شرُور و فساد اِختیار کُن + و از حق تعالےٰ چیزے مخواہ کہ زوال را بمنفعتِ آں راہ باشد - بلکہ ازو باقیاتِ صالحات طلب کُن + ہمیشہ بیدار باش -کہ شرُور را اسباب بسیار است + آنچہ نباید کرد - بآرزُو مخواہ + و بدانکہ اِنتقامِ الٰہی از بندہ نہ بر طریقِ غضب است -بلکہ بطریقِ تادیب و تہذیب است + بہ تمنّاۓِ حیاتے بایستہ قانع مباش- تا مَوتے شایستہ باں مُنضم نباشد -و حیات را شایستہ مشُمر- مگر آنکہ وسیلۂ اِکتساب خَیر باشد- بخواب و آسایش مَیل مکُن - اِلّا بعد از آنکہ در سہ چیز محاسبۂ نفس کردہ باشی- یکے آنکہ تامُّل کُنی -کہ در آں رُوز ہیچ خطا

از تو واقع شده یا نہ - دوم آنکہ اندیشہ کُنی - تا در آں روز ہیچ خیر اکتساب نمودۂ یا نہ - سوم ہیچ عمل بہ تقصیر فوت کردۂ یا نہ + یاد کُن کہ پیش از حیات چہ بُودی - و بعد ازآں چہ خواہی شُد + ہیچکس را ایذا مکُن - کہ کارہاے عالم در معرضِ تغیُّر و زوال است + بد بخت آنکس بُود - کہ از تذکّرِ عاقبت غافل بُود - و از گناہ باز نایستد + سرمایۂ خُود را از چیزے کہ از ذاتِ تو خارج باشد - مساز + در ایصالِ خیر بمُستحقّاں موقُوفِ سوالِ ایشاں مباش + حکیم مشمُر کسے را کہ بہ لذّتے از لذّاتِ دُنیوی شاد شوَد - یا از مُصیبتے جزع کُند + ہمیشہ یادِ مرگ کُن - و بمُردگاں عبرت گیر + خساستِ مردُم از بِسیارئے سخُنِ بے فائدۂ او بُود - و از اِخبارِ چیزیکہ ازو بنُہ رسیدہ باشد - بِشناس - و بدانکہ کسے کہ شر بر کسے خواہد - نفسِ او قبُولِ شر کردہ باشد + بارہا اندیشہ کُن - آنگاہ بگو - آنگاہ بعمل آور + دوستِ ہمہ کس باش - زُود بخشم مرو - تا غضب عادتِ تو نگردد + حاجتِ مُحتاج بفردا میفگن + ع چہ دانی کہ فردا چہ حادث شوَد؟ گرفتاراں را مُعاونت کُن - مگر آنکہ بخُوے بد گرفتار باشد + تا سخُنِ ہر دو خصم فہم نکُنی - حکم میانِ ایشاں مکُن + بقولِ تنہا حکیم مباش - بلکہ بقول و عمل ہر دو باش - کہ حکمتِ قولی دریں جہاں بماند - و حکمتِ عملی بداں جہاں رسد و آنجا بماند + اگر در نیکی رنجے بری - رنج نماند و نیکی بماند - و اگر از بدی

لذتے یابی - لذّت نماند - و بدی بماند + ازآں روز یاد کُن کہ تُرا آواز دہند - و از آلتِ اِستماع و نُطق محروم باشی - نشنوی - و نگوئی - و نتوانی یاد کرد - یقین داں کہ متوجہ بجائے شدہ کہ آنجا نہ دوست شناسی نہ دشمن - پس اینجا کسے را بنقصان موسوم مدار - و جائے خواہی شد کہ خداوندگار و بندہ یکساں باشد - پس اینجا تکبّر مکُن - توشہ مُہیّا کُن - کہ چہ دانی کہ رحیل کَے خواہد شُد؟ بدانکہ از عطایاے اِلٰہی ہیچ چیز بہتر از حکمت نیست - و حکیم کسے است - کہ فکر و قول و عمل او متوافق باشند + نیکی را مکافات کُن - و بدی را درگذار + در ہیچ کار از کارہاے بزرگِ آں عالم ملالت منماے - و در ہیچ وقت تہاون مکُن - و از خیرات تجاوز جائز مدار + ہیچ سیّئہ را در اکتسابِ حسنہ وسیلہ مساز - و ترکِ اَولےٰ بجہتِ سرورے زائل مکُن - کہ از سرورے دائم اعراض کردہ باشی + حکمت را دوست دار - و سخنِ حکما بشنو + ہواے دُنیا از خُود دور کُن - و از آدابِ ستودہ امتناع مکُن + در ہیچ کار پیش از وقت شروع مکُن - و چوں بکارے مشغول شوی - از روے فہم و بصیرت اشتغال کُن - بتوانگری مُعجب مباش - و از مصائبِ شکستگی و خواری بخود راہ مدہ + با دوست معاملہ چناں مکُن - کہ بحاکم محتاج شوی + با دشمن معاملہ چناں کُن - کہ اگر بحاکم عرض رود - ظفر تُرا باشد + با ہیچ کس سفاہت مکُن - و با ہمہ کس تواضع کُن +

ہیچ متواضع را حقیر مشمر + در آنچہ خود را معذور داری - برادرِ خود را ملامت مکن + بہ بطالت شادماں مباش - و بر بخت اعتماد مکن - و از فعلِ نیک پشیماں مشو - با ہیچکس جدال مکن - ہمیشہ ملازمِ سیرتِ عدل و مواظبِ خیرات باش +

سمتِ دوم در وصایاے ارسطاطالیس

مترجمِ کتابِ سرّ الاسرار کہ بامرِ مامون خلیفہ کتابِ مذکور را از لغتِ یونانی بعربی نقل کردہ - در صدرِ ترجمہ مے گوید کہ چوں ارسطاطالیس کہ وزیرِ اسکندر و استادِ او بود - بواسطۂ پیری و ضعف از ملازمتِ او تخلف نمود - و اسکندر بر بلادِ عجم استیلا یافت - و درمیانِ ایشاں اربابِ عقل و کیاست و اصحابِ نجدت و شجاعت بسیار بودند - و در ابقاے ایشاں خوف و خللِ ملک بود - و استیصالِ ایشاں از قانونِ عدالت و مروت دور مے نمود - در امرِ ایشاں متحیر شد - و کتابتے بارسطاطالیس نوشت مشحون بفنونِ تلطف و تعطف و در آں اثنا ایں معنی درج کرد - کہ بواسطۂ بعد از دولتِ محاورہ بے حیرت در امور بخاطر راہ مے یابد - از جملہ دریں صورت در ظلماتِ مضائق بے نورِ تدبیرِ خاطرِ مشرقِ حکیم بیروں شدن متعذر است - بہر وجہ کہ میسّر باشد - کہ سعے در نظمِ اسبابِ ملاقات فرمایند + ارسطاطالیس در جواب نوشت - کہ ہمانا راے فرزندِ جلیل و سلطانِ نبیل را

معلوم باشد - کہ تخلّف از خدمت نہ بنا بر عدمِ رغبت بصحبت است - بلکہ بنا بر پیری و ضعفِ بنیہ و فتورِ قوٰے است - و چوں مصاحبت میسّر نیست - دریں رسالہ دستورے بیاں کنم کہ در جزویات باں رجوع کنی - و باں از صحبتِ من مستغنی شوی + امّا امرائے عجم و فضلائے ایشاں - بدانکہ اگر توانی کہ ایشاں را ہلاک کنی - تغیّرِ آب و ہوائے ایشاں نمیتواں کرد - و ہر آئینہ شبیہ بایشاں پیدا شود - پس جہد کن - کہ ایشاں را باحساں بندۂ خود سازی - تا ہمہ مخلص شوند - و از ہمہ بندگانِ تو مطیع تر باشند - بعد ازآں مے گوید - پادشاہاں چہار صنف اند - یکے آنکہ با خود و رعیّت ہر دو سخی باشد - دوم آنکہ با خود سخی باشد - و با رعیّت لئیم - سوم آنکہ با رعیّت سخی باشد - و با خود لئیم - چہارم آنکہ با خود و رعیّت ہر دو لئیم باشد - و قسمِ اوّل باتّفاق محمود است - و قسمِ دوم و چہارم باتّفاق مذموم - و در قسمِ سوم خلاف است - حکمائے ہند بر آنند - کہ محمود است - و حکمائے فرس بر آنند - کہ محمود نیست - بلکہ مذموم است - و سخاوت آنست - کہ بقدرِ حاجتِ اہلِ استحقاق برسانی - و ہر کہ ازیں مرتبہ تجاوز نماید - و بحدِّ افراط گراید - از سخا باسراف انحراف یافتہ باشد - و ہر پادشاہے کہ بزیادت از آنچہ مکنتِ او باشد بخشندگی نماید - البتّہ سبب فسادِ مُلکِ او شود + اَے اسکندر! با تو بارہا گفتہ ام کہ اصل در سخا و کرم و بقائے ملک آنست - کہ طمع در مالِ مردم نکنی - و از جملۂ سخا و

کرم آنکہ ستم جائز نداری - و از غیبِ پوشیدۂ مردم
تفتیش نکنی - و از انعامے کہ با کسے دہی - یاد نکنی - و
تمامۂ فضل و احسان بآن است - کہ نیکاں را گرامی داری -
و با مردم کشادہ رو باشی - و جواب بحسبِ مردم بگوئی -
و از خطاے جاہلاں در گذری ؛ اے اسکندر ! عقل مدارِ
تدبیرات و آئینۂ کمالات و نقائص است - و اصلِ ہمہ
فضائل و اوّل آلۂ عقل محبّتِ نامِ نیک است - چہ از
سلطنت و ریاست لذّتہا مقصود نیست - بلکہ مقصود ازآں
نامِ نیک است - چہ ہر پادشاہے کہ دیں را تابعِ خود دارد -
و استخفافِ ناموسِ الٰہی کند - ناموسِ الٰہی او را بکشد -
اے اسکندر ! باید - کہ پادشاہ بلند ہمّت و صاحب راے
و فصیح و شیریں زباں و بلند آواز باشد - و سخن کم
گوید - و بہ اراذل نہ نشیند - و چوں بیروں آید - زینت
لائقِ منصبِ سلطنت بکار دارد چنانکہ از دیگراں ممتاز
باشد - و رعایتِ بازرگاناں کہ از بلادِ بعیدہ بمملکتِ او
آیند - واجب داند - تا موجبِ انتشارِ صیتِ جمیل و میلِ
قلوب و کثرتِ تردّدِ تجّار شود - و بآں سبب مملکت معمور
گردد - و باندک مسامحت کہ بایشاں کند - نفعِ بسیار یابد -
و خندہ بسیار نکند - چہ کثرتِ خندہ ہیبت و وقار را از
دلہا ببرد - و ممدِّ پیری و ضعفِ حرارتِ غریزی شود -
اے اسکندر ! در شہوت حریص مباش - کہ آں از خواصِ
خنازیر است - چہ فخر باشد در چیزے کہ حیواناتِ خسیسہ
در آں بر تو راجح باشند ؟ و افراط در آں مؤدّی

بضُعفِ بدن و نُقصانِ عُمر اشت ـ و سببِ کسبِ اخلاقِ زناں * از احوالِ مسکیناں و ضعیفاں غافل مباش ـ و تفقّدِ احوالِ ایشاں واجب داں ـ کہ موجبِ رضاے خالق و جذبِ قلوبِ خلائق اشت * حُبوب و غلّات ذخیرہ کُن ـ تا در خُشک سال بہ وُصلہ نشیند * چُناں کُن کہ اہلِ صلاح از تو ایمن باشند ـ و اہلِ فساد خائف * اے اِسکندر! تُرا بارہا وصیّت کردہ ام ـ باز تاکید میکنم ـ کہ در خُوں ریختن دلیر مباش ـ کہ اِہلاکِ حیوانات مخصُوص بحق اشت ـ و حقیقتِ حال جُز علّامُ الغیُوب کسے را معلُوم نیشت ـ و شاید کہ بسببِ تُہمتے کہ شخصے ازآں بری باشد ـ یا او را در اِقدام بداں جریمہ عُذرے باشد ـ قتلِ او روا داری ـ و چہ جرمیہ اصعب ازیں باشد؟ و از ہرمسِ اکبر یعنی اِدریس علیہِ السّلام بمن رسیدہ ـ کہ چُوں مخلُوق قتلِ دیگرے کُند ـ ملائکِ آسماں در حضرتِ باری زاری کُنند ـ کہ فُلاں بندۂ تو در قتلِ بندۂ دیگر بتو تشبّہُ کرد ـ اگر آں قتل بقصاص باشد ـ حضرتِ حق فرماید ـ کہ او را بحُکمِ من بحقِ قصاص کُشتہ ـ و اگر بظُلم باشد ـ فرماید ـ بعزّت و جلالِ من کہ خُونِ کُشندہ را مُباح کردم ـ پس ملائکہ در ہر تسبیح و اِستغفار دُعاے بد بر او کُنند ـ تا زمانے کہ بقصاص رسد ـ و ایں بہتریں حالِ او باشد ـ و اگر خُود نرسد ـ نِشانۂ غضبِ خُداے تعالےٰ باشد ـ چہ بعذابِ مدید و عقابِ شدید واصِل شوَد * نکثِ عہد مکُن ـ و سوگند اصلاً یاد مکُن و چُوں یاد کردی ـ بہیچ وجہ ازآں بر مگرد ـ

کہ مملکتِ بسے از سلاطینِ یُوناں باشامتِ سوگندِ دُروغ و نقضِ عہد بفساد انجامید + بر چیزے کہ از تو فوت شوَد۔ تاسُف منماے ۔ کہ شیمۂ صبیاں و ناقصان است + اہلِ مملکتِ خُود را بکسبِ فنُونِ عُلوم امر کُن ۔ و کسے را کہ در علم فائق شُدہ ۔۔ مزید عنایت و تربیت مخصُوص دار۔ کہ ایں خصلت سبب زیادتیٔ محبّتِ تو در دِلہا شوَد۔ و مُوجبِ رونقِ مُلک و بقاے ذکرِ جمیل ۔ و پادشاہیٔ یُونانیاں بمیامنِ ہمیں دو خصلت دوام داشت ۔ چہ ایشاں رعایا را بہ تحصیلِ عُلُوم امر مے فرمُودند ۔ بمرتبۂ کہ دُختراں در خانۂ پدراں فرائض و آدابِ نوامیس و جُملۂ اُصُولِ طب و نُجُوم مے دانستند + از دستِ کسے کہ مُعتمدِ تو نباشد۔ چیزے مخوُر ۔۔ و از مُحافظتِ خُود غافل مباش و آں قصّہ را فراموش مَکُن ۔ کہ پادشاہِ ہند تُحف از براے تو فرستاد۔ و از جُملۂ آں کنیزکے بُود ۔ کہ او را از طفولیّت بزہر پروَردہ بُودند ۔ تا طبیعتِ او قریب با فاعی شُدہ بُود۔۔ و غرضِ ایشاں از آں قصدِ تو بُود ۔ و من ایں حال را بفراست دریافتم ۔ و ترا تنبیہ کردم + اے اسکندر! بیک دلیل حُکم مکُن ۔۔ و چُوں دلائل مُتعارض شوَند میل بطرفِ اقوے کُن + اے اسکندر! عدل صفتے از صفاتِ الٰہی است۔ و بعدل آسماں و زمیں قائم شُدہ ۔ و بعدل پیغمبراں مبعُوث شُدہ اند ۔ و عدل صُورتِ عقل است و بعدل مالکِ قلُوب و رقاب تواں شُد۔ و اہلِ ہند گُفتہ اند ۔ عدلِ سُلطاں بہتر از خصبِ زمان است ۔ و سُلطانِ عادل انفع است

از مظرِ دابل ۔ و در بعضے اشجار بسُریانی نوشتہ بود ۔ کہ ملک و عدل دو برادر اند ۔ کہ ہیچ کدام را ازآں دیگر استغنا نیست ✤ بعد ازآں مے گوید ۔ کہ کیفیتِ ارتباطِ اسبابِ نظامِ عالم بہمدیگر در صورتِ دائرۂ شریفہ وضع مے کنم ۔ تا صورتِ توالی و تشابکِ ایشاں محسوس و مشاہدہ گردد ۔ و زبدۂ ایں کتاب و خلاصۂ مطالب آں ایں دائرہ است ۔ و اگر بغیرِ آں بتو فرستادمے ۔ کافی مے بود ✤ صورتِ دائرہ این است ✤
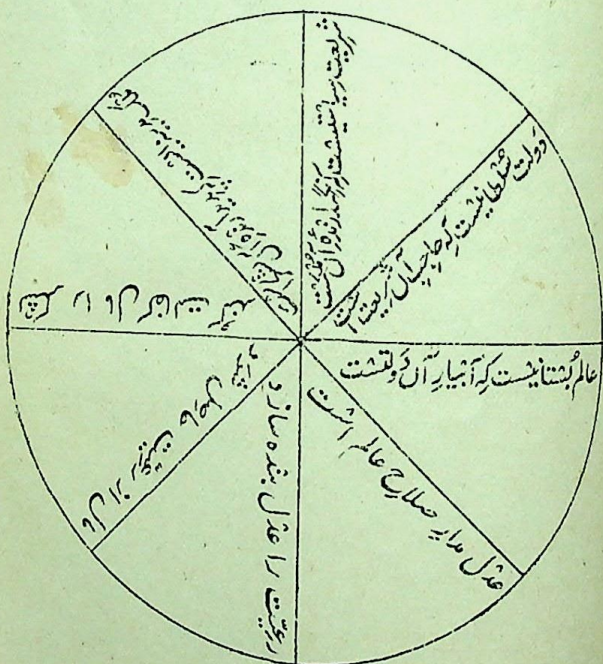
تذکرۂ مُصنّف

مُلّا جلالُ الدّین دوّانی فاضلیست در زبانِ عرب ۔ و کاملے است به زبانِ فُرس ۔ صاحبِ تصانیف کثیرُ المنافع ۔ چُنانکہ ازآں جُملہ یکے ،ہمیں لوامعُ الاشراق فی مکارمِ الاخلاق مشہُور به اخلاقِ جلالی است ۔ کہ بعہدِ سُلطان نُصرۃُ الدّین حسن بیگ خاں بارشتۂ عاے صاحبِ عالم و عالمیاں سُلطان خلیل ولی عہدِ شاہِ موصوف بسلکِ تحریر کشیدہ ⁘

اِنتخاب از رُقعاتِ میرزا غالِب - رُقعاتِ میرزا قتیل و اِنشاے بہارِ عجم

مکتُوبات بخِدمتِ بزُرگاں

از رُقعاتِ میرزا غالِب

عرِیضۂ اوّل

جنابِ عالی ! اِمروز کہ آدینہ رُوزِ سیزدہم از اپریل اشت- فُرصتِ نامہ نِگاری یافتہ ام - و عُذرِ تقصِیر مے خواہم + نہُفتہ مباد - کہ لارڈ وِلیَم گونڈس بینٹِنک بہادُر . برُوزِ ہشت و ششم از مارچ بدیں دِیار رسیدہ بکوٹھۓ رسیڈنٹی

فرود آمد۔ و بعد از دو روز لشکر و بازارِ لشکر را رشتۂ
جمعیت از ہم گسست۔ و مردم را برفتن دستوری داد۔
از آں جملہ خیامِ خاصہ بہ شملہ رواں شد۔ صاحبانِ سکرتر
جا بجا در شہر رختِ اقامت افگندند۔ مولوی محمّد محسن و
مولوی سیّد محمّد دو شبا روز غمکدۂ راقم را آرامگاہ داشتہ
کاشانہ در خورِ گنجائی خویش بہ ہمسایگیٔ کوٹھۂ رسیڈنٹی
بکرایہ گرفتند۔ و در آنجا فرود آمدند + شاہِ دہلی با نوّاب
عالی جناب نہ پیوشت + رفتنِ صاحب سکرتر بہادر ہمپاے
صاحب رسیڈنٹ بہادر بہ بارگاہِ خسروی و رسیدنِ مختارانِ
شاہی بحضورِ گورنری صورت بست + سپس پنجم اپریل
صلاے بار دادند۔ و گروہا گروہ مردم پایہ بہ پایہ زمین
بوسیدند + رسمِ منع نذر از میاں برخاستہ بود۔ و نیز
پرسشے بہ سزا قرار نیافتہ۔ ہر کس بخواست۔ نذر گزرانید
و ہر کس خواست۔ ہماں کورنش بجاے آورد + نخستیں بار
نوّاب فیض محمّد خاں بہادر مرزبانِ جھجر با برادراں و پسر
خود سعادتِ بار اندوختہ یک صد و یک اشرفی پیش کشیدہ
و بہ قبولِ نذر و عطاے خاتمِ الماس نگیں چہرۂ نشاط
افروختہ + دومیں بار از جاگیرداران دگر بود۔ مثلِ نوّاب
امین الدّین خاں و اکبر علی خاں و دوندے خاں + زیں
پس امراے شاہی و عمائد و وکلا و کارگزارانِ دفترہاے
سرکار۔ ہویدا باد۔ کہ در ایں ہنگامہ میر حامد علی خاں
دامادِ اعتماد الدّولہ میر فضل علی خاں نیز ملازمت حاصل
ساختہ۔ و ہشت اشرفی نذر کردہ و بہ یافتنِ انگشتری آبرو

یافتہ + دیگر چہ نویسم - کہ مقصود جز ایں قدر اظہار نبودہ است +

عریضۂ دوم

خداوندِ نعمت سلامت! جوہری عرض جوہرِ بے آزرمی کرد - آبروے عہد وفا برد + ہرچند چوں منے را نسزد بہ ملازماں زحمتِ بے حساب دادن و پا از جادۂ ادب فراتر نہادن - امّا چہ کنم - کہ چارہ جز ابرام ندارم - بے کسی عذر خواہِ گستاخیٔ من است - ایدوں صرفۂ خویشتن دراں مے نگرم - کہ ملازماں کس فرستادہ اندر جیبت دہیرا لال را بحضور بخوانند - و در انجمن بنشانند - و آنگاہ مرا یاد فرمایند - تا بیایم و سر کلاوۂ گفتگو بگشایم + آنچہ گفتہ آید - ما حصلِ آں ہمہ حرف و سخن ایں باشد - کہ اسد اللہ دام پرستِ شما و سر رشتۂ توانائیش بدستِ شما ست - حالیا از اندوہِ تنگدستی دِل ریش و درماندہ بکارِ خویش است - دستش گیرید و بیک ہزار روپیۂ دیگر بکارش آئید - سعیِ شما ضائع نخواہد رفت - و سود مند خواہد بود - ہم براے ایں بیچارہ و ہم براے شما + چہ خوش باشد - کہ ہم امروز عیارِ ایں اتفاق نیز گرفتہ آید - تا ہرچہ پسِ ایں پردہ نہان است - روے نماید + زیادہ حدِّ ادب + دریوزہ گر اسد اللہ +

عریضۂ سوم

بخدمتِ جناب نوّاب صاحب قبلہ و کعبۂ دو جہاں مدّ ظلّہٗ العالی! آداب کورنش بجا آوردہ معروض میدارد۔ بندہ امروز آہنگِ ملاقاتِ یکے از صاحبانِ انگریز دارد۔ لیکن ازآنجا کہ مسکنش بیرونِ شہر در چھاؤنی قریبِ باغِ محلدار خان است۔ رہی از سطوتِ آفتابِ مرداد خیلے ہراسان است۔ اگر پالکی عنایت گردد۔ در سایۂ عطوفتِ گرامی رہ گرایِ مدّعا تواند گردید۔ مگر التماس اینکہ وقتِ ملاقات دوپہر روز بر آمدہ قرار یافتہ است۔ بکہاراں فرماں باید داد کہ ہرگاہ آدمِ فلانی بیاید۔ پالکی ہمپایِ او برند۔ چہ آں وقت جناب در خوابِ راحت خواہند بود + زیادہ جز تسلیم چہ عرضہ دارد۔ فقیر اسدُ اللہ +

از انشاے بہارِ عجم

عریضۂ چہارم

دستگیرِ بے دست و پایاں! دستِ دستیاری کشادہ باد! دیر است۔ کہ دست بُردِ سرپنجۂ روزگار دست رایں بیدست یکدست شکست۔ پیش آنکہ چوں دستار دست بر سر نہاد۔ دستے بجنبانید۔ و روبروے ہرکہ بدستورِ دستوانہ دست بر دست گشتہ دستے نہ سپردہ۔ چوں زبردستِ دستوراں

بالا دشت را دشنے داد کہ دشگیرئے ہر دشتے تواند نمود۔ دشت پیش آورد۔ اینکہ کارے از دشتم آید۔ شعر

دشتِ دشنت بدشتِ یک دشت است
دشتِ دشتی و دشت را دستور

عریضۂ پنجم

عالی جاہا! از نوشتۂ گلاب رائے دریافت شد۔ کہ ہنگام درخواستِ پاسخ نیاز نامہ۔ بر زبانِ گرامی رفت۔ کہ اکنوں خاکسار را باآں خدایگاں چہ سروکار۔ کہ خامہ گوہرے بنامش ریزد۔ ہرچند گردِ دل گردید۔ گناہے ندانشت۔ کہ شایانِ چنیں سزا باشد۔ آمدم بر اینکہ اگر چیزے سرزدہ باشد۔ گذشتنی است نہ گرفتنی۔ چہ بزرگاں گاہے گناہ از خرداں ندیدہ اند + بیت

کم گناہے گناہِ من باشد
پیشِ آں بخشش از شمار افزوں

عریضۂ ششم

والا جاہا! سایۂ خداوندی پایندہ باد! نیازِ بندگانہ پایانے ندارد۔ کہ گزارد۔ ناچار بدل سپردہ اندکے ازآنچہ نوشتنی است۔ بروے خامہ مے سپارد۔ و آں این است۔ کہ دی پاسے از روز برآمدہ پیکے رسید از اختر نگر۔ مژدہ رسانید۔ کہ از سرکارِ والا ہمگی کار و بار نام زدم گردید اکنوں زود رسیدنم باید۔ چوں سامانے ندارم۔ سخت لاچارم۔

اگر کوششِ گرامی بجائے توانند رسانید - بروئے کار آید۔

مکتوبات بجانب ہمسراں

از رقعاتِ میرزا غالب

نامۂ اوّل کہ از دہلی بہ برادرِ خود میرزا علی بخش خاں نوشتہ بودند

برادر صاحب مہربان گرامی تر از جان سلامت! مداری خاں مے رسد و نامہ را مے رساند - آنچہ از کالائے ناروائے من در آنجا باشد۔ بوے بسپارند - و نیز آنچہ نزدِ منّا حقّہ بردار ودیعت اشت - ہم بنام گرفتہ بدہانند۔ شنیدہ مے شود - کہ نوّاب بدہلی مے آیند - بارے از صدق و کذبِ ایں خبر رقم کنید - و نیز آگہی دہید - کہ شما نیز ہمپائے نوّاب مے رسید یا نہ؟ من آں مے خواہم - کہ اگر خبرِ عزیمتِ نوّاب دروغ بودہ باشد - خود بہ فیروز پور رسم - و شرفِ قدم بوسِ عمّ عالی مقدار و مسرتِ دیدارِ شما دریابم۔ عمر و دولت روز افزوں باد!

نامۂ دوم بنامِ شیخ امیر اللہ سرور تخلّص

حضرت سلامت! رسیدنِ دلنواز نامہ دِل را تنومند و شاخ آرزو را برومند ساخت + گلہ از نا رسیدنِ پاسخ نامہاے خویش مے کُنید۔ و از خُدا شرم ندارید۔من خُود از جانبِ شُما نگرانی داشتم ۔کہ کُجائید۔ و چہ در سر دارید۔ بارے پردہ از رُوے کارِ شُما بر گرفتم و دانستم۔کہ یک چند مرا فراموش کردہ بُودید۔ ناگاہ وُرُودِ جناب مولانا تُراب علی صاحب بداں بُقعہ اِتّفاق اُفتاد۔شنیدید۔کہ فُلانی از سخت جانی ہنوز زندہ است۔ مہرِ کہن بجُنبید۔خواستید۔ کہ نامہ یاد آورید۔ از فراموشئ رُوزگارِ گذشتہ اندیشہ کردید ۔لاجرم دُروغے چند برہم بافتید و آں را دیباچۂ نامہ ساختید۔بہر حال دیر بمانید! و از دہر جز نیکی نہ بینید! و بہ پایہ ہاے بلند رسید! از حالِ من پُرسیدہ اید۔ چہ گویم ۔کہ بگفتن نیرزد۔ چُنانکہ گُفتہ اند۔ **فرد**

شکستہ دِل تر ازآں ساغرِ بلورینم
کہ درمیانۂ خارا کُنی زِ دُور رہا

خیرہ سر و آشُفتہ راے۔ نہ زباں سخن سراے۔ و نہ دِل از سراسیمگی بر جاے۔ چہار سال مے گُذرد۔کہ مُقدّمہ باجلاسِ کونسل در پیش است۔ و دِلم از تفرقۂ بیم و اُمید ریش۔ حکمے کہ قطعِ خصُومت تواند کرد۔ بر نیامدہ۔ و ہنگامِ بپایاں رسیدنِ تیرہ شبِ نااُمیدی در نیامدہ۔ حالیا بر آں سرم ۔کہ چُوں جُزوِ اعظمِ کونسل اشرف الاُمرا

لارڈ ولیم گونڈس بینٹنک بہادر بدین دیار در آید۔ بہ دامنش
در آویزم ۔ و داد خواہم ۔ و استدعاے صدورِ حکمِ اخیر کنم +
گروہے بر آنند ۔ کہ نوّابِ عالی جناب بہ دہلی نخواہد آمد۔
و ہم ازاں رہ گذرہا بہ اجمیر خواہد رفت + اگر ہمچنین است۔
بدا من و روزگارِ من ! و آوخ از دوریٔ راہ و درازیٔ
کارِ من ! خواستہ اید ۔ کہ نتائجِ طبعِ والاے شما بنگرم ۔
و از تراویدہ ہاے کام و زبانِ خود بہ شما ارمغانے فرستم۔
فرصتِ آں کجا ؟ و دماغ آں کو ؟ آمد آمدِ نوّاب گورنر و
دریوزۂ اخبار از ہر در ۔ ترتیبِ افرادِ مقدّمہ و تمہیدِ
نگارشِ حال ۔ سنجیدنِ اندیشہ ہاے رنگا رنگ ۔ و سگالیدنِ
اندازۂ بیاں ۔ آں مایہ دشتیاری و غمخواہی چشم از کسے
ندارم ۔ کہ چوں ورقے انشا کردہ باشم ۔ نقلِ آں تواند
برداشت ۔ یا چوں دفترے از بہرِ نگرشتن پریشاں کنم ۔
آں اوراقِ پراگندہ را فراہم تواند کرد ۔ بہر رنگ چند روز
دگر معاف دارید ۔ و تا زمانے کہ بمن پیوندید ۔ گاہ گاہ بنامہ
زنگ زداے آیینۂ وداد باشید + اوراقِ اشعار بہ نظرِ
اجمالی نگرشتہ ام ۔ و از جملہ بزرگانے کہ در آں افراد
مذکور اند ۔ میرزا حیدر علی افصح را فردِ کامل دیدہ ام۔
روشے پسندیدہ و طرزے گزیدہ دارد ۔ و ہمین است طرزِ
مکرمی شیخ امام بخش ناسخ و خواجہ حیدر علی آتش و دیگر
تازہ خیالانِ لکھنؤ + غزلے ازاں بزرگوار مخمّس کردہ اید ۔
امّا ندانم ۔ کہ در حسنِ مطلع تصرّفِ شما ست ۔ یا سہوِ کاتب ۔
چہ در رکنِ اخیرِ مصرعِ اوّل کہ بہ اصطلاحِ عروضیاں

آں را عجز نامند۔ زمانے بے مزہ واقع شدہ۔ کہ بر
صاحب طبعِ سلیم نہفتہ نمے ماند۔ دانم در اصل مصرع
ایں پیچیں خواہد بود۔ **فرد**

نہ خریدار کا حصہ ہوں نہ حق بائع کا
نہیں وہ دانہ ہوں کہ گر جائے کفِ میزاں سے

نامۂ سوم بہ یکے از دوستانِ کلکتہ

کرم گسترا! والا نامہ رسید۔ و نوید فراقِ دائمیِ میرزا
احمد بیگ رسانید + مے گفت۔ کہ بدہلی مے آیم۔ وعدہ فراموش
راہ گردانید۔ و ناقہ بسر منزلِ دیگر راند + گرفتم۔ کہ خاطر
دوستاں عزیز نہ داشت۔ چرا بحالِ خرد سالانِ خود
نہ پرداخت؟ و سایہ از سرِ شاں باز گرفت؟ وائے
بے یاریِ یاراں! و دریغا بے پدریِ پسرانِ وے۔
بہ چند از مرگ نتواں نالید۔ و گسستنِ تار و پودِ پندارِ
ہستی را چارہ نتواں کرد۔ لیکن انصاف بالائے طاعت است۔
ہنوز ہنگامِ مُردنِ میرزا احمد نہ بود۔ چرا آں قدر صبر
نکرد۔ کہ بہ کلکتہ رسیدمے و روئے نظر فروزش دگر بارہ
دیدمے؟ چرا آں مایہ درنگ نورزید۔ کہ حامد علی جواں
گشتے و کارہا بہ اندازۂ دانشِ وے رواں گشتے؟ حیف
کہ ہمیں پسرش خرد سال است! باشد کہ بحقیقتِ سرمایۂ
پدر دانا و بگرد آوردنِ زرہائے پراگندۂ وے توانا نباشد۔
و باشد کہ چوں آں سرمایہ فراچنگ آرد۔ بباد دہد۔ و بر
فرودستاں ستم کند۔ و کہیں برادراں را ناکام گذارد۔

و ہر آئینہ دریں حال ایمینے باید ہوشمند و حق شناس۔ کہ گردِ چارہ بر آید۔ و غمخوارئے بے پدر ماندگاں نماید۔

بیت

مرا باشد از دردِ طفلاں خبر
کہ در طفلی از سر برفتم پدر

واللہ کہ تیمارِ آں بیچارگاں عین فرض و فرض عین است ہم بر شما و ہم بر میرزا ابو القاسم خاں۔ بیکسئِ ایں جماعہ در نظر باید داشت۔ و غافل نہ باید بود ❖

از رقعاتِ میرزا قتیل

نامۂ چہارم

نورِ جبینِ مروت و گلگونۂ عارضِ فتوت سلّمکُم اللہُ تعالےٰ! لفافۂ خطوطِ دیروزہ کہ پانزدہم شہر حال بود۔ بمطالعہ در آمد۔ بسیار بجا کردید۔ کہ از حکمِ حضور عدول نکردید❖ ہزارہا آفریں بر سلیقہ و شعورِ شما! باللہ! کہ مرضئِ بزرگانِ شما برفتنِ صاحب بہ شکوہ آباد نہ بود اشت و نیشت۔ و حق بجانبِ ایں صاحبان است۔ زیرا کہ علوِّ دودمانِ ایشاں مقتضئِ آں نیشت۔ کہ فرزندانِ ایشاں اطاعتِ عمّال بکنند۔ لیکن نزدِ من ایں اطاعت در اصل انقیادِ حکمِ حضور است۔ و با اطاعتِ عامل چہ سروکار۔ انحراف ازیں معنی بعینہٖ انحراف از حکمِ ولی نعمت است۔

حالا ہرچہ از حضور ارشاد مے شود - بجا آرید - ایں
نیابت در اصل تربیتِ شما ست - البتّہ در چندے از
کارِ تحصیلداری آگاہ خواہید شد - و پریروز کہ چہار شنبہ
بود - از خدمتِ خاں صاحب مرخّص شدم - زبانئِ آدمِ خود
دیروز دریافت کردم - کہ اسباب خاں صاحب ہمہ روانہ
شدہ بود - خود برائے رخصت در خانہ رفتہ بودند - کہ
شاید یک پاس روز برآمدہ خود ہم روانہ شدند - یعنی دیروز
کہ پنج شنبہ تاریخ پانزدہم بود - خاں صاحب مع الخیر از
لکھنؤ روانۂ پرگنہ شدند ؛ و دیگر آنکہ من ایں وقت تنگ
فرصت بودم - ازیں سبب بہ ہمیں اکتفا ورزیدہ شد -
بعد ازیں خطِ طویل خواہد رسید - از تفضّلاتِ حضور چہ
عجب کہ وقتِ روانگئِ خود ہرجا کہ بدولت و اقبال تشریف
برند شما را نیز در رکاب خود سرفراز فرمایند + زیادہ
خیریّت +

نامۂ پنجم

خواجۂ خواجگاں - ذو المجد و العلا - غارسِ نہالِ بلاغت
در زمینِ انشا سلّمکم اللہ تعالےٰ! بعدِ اشتیاقے کہ مافوقِ
آں متصوّر نباشد - واضح باد کہ مکتوبِ دل نواز مرقوم
بست و یکمِ شہرِ حال بصحابتِ آدمِ جالینوسِ زماں بقراطِ
دوراں حکیم الحکما خواجہ محمّد خاں صاحب رسیدہ نشاط بر
نشاط ارزانی داشت + صاحب من ایں خطِ ہفتم است -
کہ بشما نوشتہ مے شود - دریں مدّت ہمگی دو خطِ صاحب

رسیدہ است۔ خط در ڈاکِ جناب عالی تلف نمے شود۔
من کہ دو سہ خط سوائے ڈاک فرستادم۔ سبب این است۔
کہ در خانۂ تاج الدین حسین خاں نوشتہ بہ ایشاں دادم۔
کہ ملفوف عریضۂ خود کہ اسمِ غلام حسین خاں صاحب رواں
مے نمایند۔ بفرستند + معلوم نیست۔ کہ سوائے این دو خط
ہم خطے بشما رسیدہ یا نہ + اگر البتہ مے رسید دریں خط
مے نوشتید۔ لیکن نمے دانم۔ آدم خاں صاحب را چہ بلا
زد۔ کہ خط نرسانید؟ خلاصہ ترجمۂ پنج مسودہ پیشتر
فرستادہ شد۔ حالا دو مسودۂ حال ہم ترجمہ شدہ مے رسد۔
دہ یا یازدہ رقعۂ دیگر ماندہ باشد + پیشتر در خطے احوالِ
دربار نوشتہ بودم۔ خدا داند۔ رسید یا نرسید +

نامۂ ششم

منشی صاحب والا قدر سلمکم تعالےٰ! عجب مسودہ
نوشتہ اید۔ کہ ملا ظہوری باید۔ کہ درسِ آں از خدمتِ
صاحب استفادہ نماید۔ بشرطِ فرصت در یک روز تمامش
را مے توانم دید۔ و اصلاح کرد۔ لیکن دریں روزہا کہ
ضیقِ فرصت است۔ دو سہ روز خواہد کشید + مختصر آنکہ
غزلِ عموئے شما مے رسد۔ باید رسانید۔ و دو غزلِ نو کہ
دیروز چاویدہ ام۔ بخدمت فرستادہ شد + نقلِ آں بردارید
و ایں کاغذ را نگاہ دارید۔ و بر کاغذِ جداگانہ این دو
غزل و سہ غزلِ دیگر کہ پیشتر بخدمت رسیدہ است۔
نوشتہ بگذارید + من از دستِ میرزا جی رنجات یافتہ نزد

شُما مے آیم - و ایں کاغذ و آں کاغذ ہر دو را خواہم گرفت +
و جناب آغا صاحب برائے شُما وقتِ شام شیر فالُودہ دُرُست کردہ اند - شاید دو گھڑی پیش از شام بِرسد - و احیاناً اگر بعدِ چراغاں بِفرستند - پس تعجیل در طعام بکار نخواہند بُرد - و تقریبِ پُختنِ شیر فالُودہ ایں شُد - کہ شب وقتِ تواضع شُما گُفتید - کہ من چیز خُوردہ ام - و من در دستِ شُستن اِصرار کردم - باز شُما گُفتید - کہ حاجت بدشت شُستن نیست - قدرے از شیر فالُودہ خواہم چشید - ہمیں حرف باعثِ دریافت شُدنِ فرطِ رغبتِ طبعِ شریف بہ شیر فالُودہ گردید + زیادہ خیریت +

نامۂ ہفتُم

بلاغت آفرینِ من! صاحب کلاں بروزِ جُمعہ یا دو شنبہ بحُضُور خواہد آمد - ہنُوز مُبہم است - دوپہر معلُوم خواہد شُد - اگر رُوزِ دوشنبہ قرار مے گیرد - محمّد جمال باورچی را نزدِ شُما روانہ مے کُنم - کہ امروز اسبابِ ضروری حسبِ دلخواہ خریدہ بیارد - و فردا شام مشغُولِ طبخ شود - یا فردا صُبح حاضر شُدہ موادِ طبخ را سر انجام دہد - و شام بپزد - و اگر رُوزِ جُمعہ مُعیّن شُد - ایں جا ہم ضرورتِ طبخ داعی خواہد شُد - دریں صُورت شخصے از اقرباے او یا پسرش کہ در طبخ مثلِ نامبُردہ باشد - خواہد رسید - اطلاعاً بقلم آمد +

نامۂ ہشتم

خواجۂ عالی جناب من ! جزوِ دیگر بخدمت مے رسد۔ باید گرفت ۔ و جزوِ اوّل بہ حکم کالاے بد بریشِ مالک بہ فقیر رد باید کرد ۔ و چہار روپیہ از رشتم گرفتہ دو روپیہ بآں زنِ کور باید رسانید ۔ و دو روپیہ بہ شاہ علی خاں ارماں تخلص باید داد + و از خانِ مزبور باید پرسید ۔ کہ خطِ دیروزہ کہ در امام بارۂ میرزا حاجی صاحب بردہ بودی ۔ بہ کہ دادی ؟ زیادہ خیریت + دواے مذکور گرسے بِسیار کرد ۔ دو روز خوردم ۔ امروز ترک کردم + آغا رجب ایں وقت نشستہ اند ۔ یک بہل بہ اتفاقِ دو کس بدوازدہ روپیہ تا اکبر آباد انفصال یافتہ + بہلیاں دریں فکر اشت ۔ کہ شخصِ چارمیں ہم بہم رساند + اگر امروز و فردا بہم رسید ۔ خوب اشت ۔ و الا بہمیں سہ کس اکتفا ورزیدہ براہ مے افتد + چوں ایں کتاب ہنوز ابتدا ندارد ۔ لہٰذا ابواب و فصولِ آں را بہ سرخی مقیّد تحریر نکردہ ام ۔ وقتیکہ خطبہ و ہرچہ تبع آں نوشتہ میشود ۔ آں وقت سرخیہا چنداں دشوار نیست + زیادہ خیریت +

از انشاے بہارِ عجم

نامۂ نہم

جانِ من ! خواہش نیک یار باد ! آرزومند میخواشت۔

کہ اند کے از ہشیاری ٔ رنجہاے دُوری کہ بہ او رُو داد۔ برنگارد۔ خامہ رُو سیاہ دید و کاغذ کوتاہ۔ ناچار بدِل گذاشتہ بنگارِش سرگذشت مے گراید + خوشم بہ اینکہ خوشی نامہاے ایشاں پئے ہم رسیدند + گناہ بخشیٔ خود کہ آرزو کردہ اند۔ شایستگیٔ شما شت۔ وگرنہ دریں ہنگام کرا سرِ آں کہ بر سرِ چنیں سخن آید + آزمودہ ام۔ کہ بیک دم ہزار گناہ مے کنم۔ و درے از بخشایش نے زنم۔ واے بر من! و آفرین بر ایشاں! آمرزگارِ جہانیاں ہموارہ برین دانش داراد! بخدا! کہ بستگی ازآں شائستہ کردار نمے داشتم۔ وتا بزیست نخواہم داشت + چوں ماہے چند بر آمد۔ کہ از خرسندیٔ خود آگاہ نساختند۔ گونہ شکر رنجی رسیدہ بود۔ کہ شبدیزِ خامہ را از شاہراہ نامہ نگاری باز داشتم۔ اکنوں کہ پے بہ کینہ بردید۔ و تن بہ نیاز دادید۔ نگارے از خوشنوے ایشاں بہ تختۂ دل بنگاشتم۔ کہ گاہے ناپدید نتواند شد +

ابیات

از گناہت ہمہ گذر کردم	کینۂ تو ز دِل بدر کردم
شاد مے باش و یاد مے آور	دوستاں را بہ مژدۂ خوشتر

نامۂ دہم

خوشۂ انگور رسید۔ شیریں کام گردانید + خوشا میوۂ کہ پارسیاں از روے بزرگی ریش بابایش دانند۔ و تازیاں

به جان و دل فخریش خوانند+خوشه اش را خوشهٔ پروین توان خواند- اگر از دانهاے پروین رشبرهٔ جاں بخش بر آید + و هر دانه اش را گوهر یکتا باید شمرد- اگر آبِ گوهر مستی افزاید + از نزاکتِ پوستش سوارانِ آب همواره در گردابِ شرم سر گرداں- و از رشکِ شیره اش لبِ شیریں دهناں همیشه زیرِ دنداں + نامش را اگر بر زباں گردانند- زر یابند- تا به پردگیٔ چشمش نگرِیند- هیچ نه بیبنند + آویزهٔ گوشِ خوبان اشت- که از زمرد ساخته آبِ مرواریدِ درو پُر کرده اند- و یا گوهرِ دلِ پاکاں که از هوا و هوس پرداخته مۓ مهرِ خدا درو در آورده اند + درختش که بار دار اشت- چوں بار نهد- دخترے زاید- و آں دختر هوش از سر جهانے رباید + خوش گفت آنکهِ گفت - بیت

تاک را سیراب ساز اے ابرِ نیساں در بهار
آب تا مے تواند شد چرا گوهر شود

نامهٔ بازدهم

انبهاے نغز پُر مغز فرشتادهٔ آں مهرباں رسید- کام جاں را شیریں گردانید- وه! چه میوه که گلش مولا شت و بارش انبیا- دیدن مانندِ ایں شیریں پیکرے ندیده- و شنیدن در هیچ شیرینی ایں گونه مزه نشنیده- ابیات

زِ سبزی بر زمرد لب گشاده | بهارِ تازه در سبزی نهاده
زهے تخمے بکشتِ کار کشتند | که زیرِ پوستش موئے بسرِ شتند
برنگ دردمنداں زرد رخسار | بگاه پختگی سازد نمودار

چو شیریں پیکرش خوباں بدیدند	بصد خواہش لبِ او را مکیدند
زہے خوش پختہ کارے زرد روئے	کہ دارد دوستش ہر تازہ خوئے
بود شیریں و فرہادی نماید	کسے را ایں سخن باور نیاید

نامۂ دوازدہم

فرد

دشمن زندگیست موے سفید روے دشمن سیاہ باید کرد

از داروئے شنیدہ شد - کہ نزدِ شما ست - و پیر را جواں مے سازد - ہرچند خواہش ایں گونہ دارو درخواستِ سیاہ روئی است - مگر بسخن آنکہ سیاہی اگر ہمہ گناہ است پیراں بسفید روئی مے خرند - و سپیدی اگر ہمہ نیکی است بہ موئے روا ندارند - اگر اندکے براے دوست فرستادہ شود - ہر آئینہ روے را سیاہ نمودہ ہر مو را بہ سپاس گذاری گماشتہ آید +

بیت

پیرانہ سرم سر جوانی دارد
اے تازہ جواں پئے خدا بخشے دہ

نامۂ سیزدہم

بیت

از نامۂ تو پیدا بوے نوازش آمد
شاید بگنہِ کارم پنہاں رسیدہ باشی

نامۂ دل نواز از جاں رسید - ہر موے تنم گردِ نوازش

گردید ✤ در جستجوے مہربانے کہ پاسِ مہر تواند داشت - چشم دوختہ بودم - از دیدہ نم آمد - گماں بردم - کہ نیافریدہ اند - کہ ستایشِ گرامی گوہر گوش شنیدن شد - خواستم - کہ آرزوے دیرینہ بخامہ بسپارم - ازآں سو پیشگامی رفت - شنید بدیدہ رسیدہ - اکنوں دل نے شکیبد - یا نگاہے چند پیش نہند یا دستوری دہند - کہ خود رسم ✤

نامۂ چہاردہم

فرد

بیاموزد ز پاپوشت رہِ بے پا نوازی را
کسے کو پا نہد در راہِ بخشش از سرِ ساماں

جفت پاپوش کہ از راہِ بے پا نوازی برائے پائداریٔ ایں پیر و خاکسارِ بے پا براہ نہادہ بود - از ہمگاماں توانِ پیشگامی بخشید - چوں رسید - اگر بادپاے خامہ مانندِ رخشِ روزگار بہ ہمہ شتابیِ شب و روز گردش نماید - از کشادگیٔ میدانِ سپاسِ آں بخششِ بے پایاں گامے نہ سپردہ باشد ✤

نامۂ پانزدہم

از من بر من مہرباں تر - نامۂ گرامی در ہنگامے کہ دیدہ در رہیں بود - رسید - برائے کاریکہ نوشتند - بے آنکہ ازآں سو چشمکے رود - پیش نہادہ است - و ہموارہ ہمیں آرزو کہ کوششم گرہ از کارِ کسے کشاید - و کارے از

رستم آید - کہ آفرین و ستایش را شاید + پس از چندے
بخت بکام سے شوید - شتابی مکنید +

نامۂ شانزدہم

در ہنگامے کہ بادِ فیروزی از ہر سوے وزید - و گلبانگِ فرخی و کامرانی بگوشِ جہان و جہانیان مے رسید - پیکِ باد رفتار مژدۂ فیروزیٔ فیروز گڑھ رسانید - دوگانۂ سپاس بدرگاہِ داور بجا آوردہ شادیانۂ شادی بلند آوازہ ساخت + کارے کہ دریں کارزار از دستِ آں شیرِ بیشۂ جوانمردی آمد - زود کشِ کارنامۂ رستم و اسفندیار است - فیروزی بخشِ دلیراں ایں شگونِ فرخ را آغازِ کارہاے سنجیدہ گرداناد !

قطعہ

خوش کارنامہ ایست کہ آمد بروے کار | ایں کار از تو آید و مرداں چنیں کنند
یابند دست گر بہ سخن خنجر و کماں | بر دست و بازوے تو ہزار آفریں کنند

مکتوبات بطرفِ خرداں

از رقعاتِ میرزا غالب

رقعۂ اوّل

نورِ دیدۂ غالبِ آشفتہ نوا یوسف میرزا کہ چہ گویم اند

رفتنش بر من رچہ رفت۔ فرا رسیدہ باشد۔ رکہ ہرزہ رہ بُریدند۔ و رنج رہ روی کشیدند۔ جدّۂ ما جدۂ خود را بہ فرخ آباد نیافتہ باشند۔ بارے سعادتے رکہ در غمگساری و خدمتگارئے خالِ فرخ فال اندوختہ اند۔ مُفتِ ایشان اشت ✦ رمیر مہدی رکہ بہ جےپور رفتہ اند۔ و یارِ عزیز یُوسُف علی خاں رکہ در بنارس جا دارد۔ سلامہا بہ شُما ازمغاں مے فرستند ✦ کاش بیائید۔ رکہ تا آں ہمہ رکہ نزدِ من فراہم اشت۔ از من بستانید ✦ نامۂ شُما بہ من رسیدہ اشت۔ و ایں رکہ من مے نویسم۔ پاسُخِ آن اشت۔ زنہار با مردُم آں شہر میاویزید۔ و طرحِ ستیزہ مریزید۔ گُفتارِ موزُوں رکہ آں را شعر نامند۔ در ہر دِل جائے دیگر۔ و در ہر دیدہ رنگے دیگر۔ و سخن سرایاں را ہر زخمہ جُنبشے دیگر۔ و ہر ساز آہنگے دیگر دارد۔ از دید و دانشتِ دیگراں چشم پوشید۔ و در افزُوں آگاہئے خویش کوشید۔ اسدُ اللہ غالب ✦

از رُقعاتِ میرزا قتیل

رُقعۂ دُوم

خواجہ امامی صاحب سلّمکُم اللہ تعالےٰ! دیروز رُقعہ رسید۔ و مضمُون دریافت گردید ✦ البتّہ رُقعہائے نثرکی خالی از مزہ نیشت۔ برائے اینکہ خوانندہ را ازاں لذّتے

دشت دہد۔ بازبہ طریق نوشتہ شُد۔ و بیشتر ایں حرکت
بہ ایمائے عموئے شُما شت + آمدم بر ذکرِ دیگر۔ بہ تاریخ
ہفتدہم سہ گھڑی شب گذشتہ نکاحِ میر نقی خواندہ
خواہد شُد۔ بہ جنابِ قبلہ و کعبہ یعنی جدِّ امجدِ خود عرض
باید کرد۔ کہ بروزِ یکشنبہ رُستم را برائے مسند خواہم فرستاد+
پوشیدہ نماند۔ کہ در نکاح زیادہ از سہ آدم۔ کہ یکے
ازآں حاجی کربلائی صاحب ہستند۔ نخواہند بود + خلاصہ
ایں کہ فردائے نکاحِ میرِ موصوف و زوجہ اش زعفرانی پوش
خواہند شُد۔ و بہ تاریخ بست و دُوُم رسمِ ساچق بہ عمل
خواہد آمد۔ و فردائے آں حنا بندی۔ و بست و چہارُم یعنی
شبِ بست و پنجُم مجلسِ عروسی مُرتب خواہد شُد +

رُقعۂ سوُم

بلند دستگاہِ من سلامت! ازیں غزلِ شُما معلوم شُد۔
کہ طبیعتِ شُما موزُوں و مُناسب با فنِّ شعر است۔ لیکن
بسیار متوجّہ ایں نباید بود۔ چرا کہ لذّت ایں بے پیر
آدمی را از تحصیلِ عُلومِ شریفہ باز مے دارد۔ کم کم
گُفتہ باشید۔ مُضایقہ ندارد۔ وقتیکہ قدرے عربیّت بہم
خواہد رسید۔ و در صحیح و غلط قوّت مُمیّزہ پیدا خواہد شُد۔
آں وقت تعلیمِ اسرارِ ایں فن ہم بہ عمل خواہد آمد + ایں
ہر دو خط را حوالۂ میاں امیر مُحمّد کہ آں شب از باندہ
آمدہ بودند۔ ہرگاہ بیایند۔ باید نمُود۔ یقین است۔ کہ
برائے گرفتنِ فرمایشِ میرزا مُغل خواہند آمد +

رُقعۂ چہارم

خواجہ امامی صاحب سلمکُم اللہ تعالےٰ! دیروز بپاسِ خاطرِ شُما در مُقدمۂ شیخ محمد حُسین عرضی بجاے معلوم فرستادہ بُودم - آنچہ دستخط شُدہ است - راقم را از اوّل ہمیں گمان بُود - لیکن بپاسِ خاطرِ شُما نوِشتہ شُد۔ نوکری در سرکارِ ایشان خیلے مُشکل است - کسانیکہ ایں سرکار را نہ دیدہ اند - ہوس دارند - و آنہا کہ نوکر اند - در فکرِ ترک بسر مے برند - لیکن توقّفے کہ در ترکِ نوکری رُو مے دہد - از سبب بر نیامدنِ تنخواہِ ہشت - در انتظارِ بر آمدنِ تنخواہِ اوّل تنخواہِ دیگر جمع مے شود - بیچارہا ایں قدر پول بخانہ ندارند - کہ از تنخواہ دشت بردارند ۔

رُقعۂ پنجُم

نسترینِ نَو بہارِ انشا پردازی و عندلیبِ شاخسارِ بذلہ طرازی حفظکُم اللہ تعالےٰ! یقینِ کُلّی است - کہ بعد آمدنِ فقیر بہ ایں طرف ہم شُغلِ فارسی بطورِ خُود با عموے شفیق داشتہ باشید - من ہم در دو سہ رُوز مے رسم - لیکن خُدا کُند - کہ باراں بایستند - گرد و غُبار سہل است - و الّا در کوچہاے لکھنؤ راہ رفتن خیلے دُشوار خواہد بُود۔ آمدم بر مطلب - چہار انار و یک ناشپاتی و یک بہی و چند دانۂ انگور و چند تا خُوبانی و قدرے پستہ و کشمش کہ از حضُور براے من آمدہ بُود - بجنسہٖ نزدِ شُما فرستادہ شد -

باید کہ بطورِ مناسب میانۂ خودہا حصۂ خود بگیرید ۔ زیادہ
خیریت ۔ مکرر آنکہ بعدِ تمام نمودنِ رقعہ ایک رکابیٔ کیلہ
کہ سیزدہ کیلہ دارد ۔ ہم عنایت شد ۔ ایں ہم مے رسد ۔

رقعۂ ششم

خواجہ امامی صاحب سلّمکم اللہ تعالیٰ ! بعدِ اشتیاق
مخفی نماند ۔ کہ از دیروز در عجب ریگستانے افتادہ ایم ۔
کہ ہیچ بہم نمے رسد ۔ امروز مقام است ۔ فردا کوچ ۔
لیکن مقامِ امروزہ دریں ارضِ ذات الرّمال برمن ناگوار
است ۔ صبح مار بر آمدہ بود ۔ پیادہا کشتند ۔ دیگر آنکہ
پنج روپیہ بدستِ ہمیں آدم مے رسد ۔ گرفتہ پیشِ خود
نگاہ دارید ۔ و ہرگاہ مردم معلوم بیاید ۔ باید داد ۔ کہ بیچارہ
بمصرفِ خود در آرد ۔

رقعۂ ہفتم

عزیز از جانِ من ! پریروز یک خط بنامِ عمو صاحب
شما نوشتہ در ڈاک رسانیدہ ام ۔ یقین کہ رسیدہ باشد
یا برسد ۔ در ہماں خط سطرے چند برائے شما ہم است ۔
ملاحظہ خواہید کرد ۔ حالا از طرفِ عبارتِ شما خاطرِ فقیر
جمع است ۔ لیکن اندک خط پیدا باید کرد ۔ کہ رو برائے
تحصیل ہمیں عمر است ۔ وقتے کہ خط پیدا شد ۔ خط
بجا ۔ و بدانید ۔ کہ بہترین علوم علمِ تحصیلِ معاش و
بہم رسانیدنِ ترقّی در امثال و اقران است ۔ خوشا وقتِ

فرزندیکہ بزورِ بازوُ حقِ والدَین ادا نماید - از اطوارِ شما
مے بارد - کہ چیزے خواہید شُد - بہر حال از فارسی حرف
زدن دشت بر نخواہید داشت - کہ ایں دولت نصیب ہرکس
نمے شوَد - و دیگر چیزہا از کتاب حاصل مے تواں کرد -
ایں بغیرِ صُحبت دشت نمے دِہد - ہر چند مُشکل است -
برائے شما پُر آسان است - زیرا کہ تسویداتِ شما ہمہ
رُوزمرّہ است - آنچہ در خطُوط مے نویسید - ہمیں در
حرف زدن بکار برید - حالا ہم فارسئ شما قابلِ مذمت
نیست - ایں قدر ہست - کہ کم حرف مے زنید - و در
حرف زدن دم بند مے شوید - ایں خوب نیست - روانی از
ہمہ چیز بہتر است + امروز دریں جا مقام بوُد - فردا
مائیم و کوُچِ پیشتر + زیادہ خیریّت +

از اِنشاے بہارِ عجم

رُقعۂ ہشتم

عزیزِ من ! از ستم پرہیز و از آزارِ مردُم گریز کارے است
سترگ - چہ ہرگاہ ستمگار از زور و ستم در ماندہ ستمش گیرد -
بیشتر ستم رسیدہ نگذارد - و کمتر بہ بہانۂ دیگر از پا در آرد +
سگِ تازی کہ آہو گیر گردد   بگیرد آہوش چوں پیر گردد

رُقعۂ نہم

برادرِ من ! دریں سرائے ناپائدار خوابے کمُن و آبے

بخواہ - کہ دمے نیاسائی - و انتدکے سیراب نشوی - زادے بزدار - کہ بکار آید - و کارے کن - کہ پشیمانی نہ زاید - ہرچہ دیر نپاید - دلبستگی را نشاید - جہاں روزے چند - انجام کار با خداوند - از ہمہ گسستہ بہ او پیوند - و دل از ہمہ برداشتہ بہ او بند +

رقعۂ دہم

ناز پرورِ من ! کاہِ پارینہ برباد دادن از پاے مردی دور است - و از باد فروشی نزدیک - اگر دستے باشد - در آستیں دارند - بروزگار بکار آرند +

رقعۂ یازدہم

عزیزُ القدر ! از نوشتۂ کوتوالِ جہاں آباد دریافت شد - کہ تنے چند خانہ بدوش گندم نماے جو فروش بہ پیرایۂ درویشی آراستہ و سنجیدگی و آراستگی پیراستہ در بازار فرود آمدند - و بزباں آرائی و جادو بیانی دلِ باشندگانِ آں جا بدست آوردند - از پیدا و پنہانِ ہمہ آگاہ شدند - آنگاہ پیشۂ خود فرا گرفتند - روزہا بروشِ مردانِ خدا مے پرداختند - و شبہا بدزدی مے ساختند - در اندکے اندوختۂ مردماں گرفتند - و رفتند - باید کہ پےِ آنہا شناختہ گرفتار سازند - اندک نوشتہ را بسیار دانند +

اِنتخاب از سِکندر نامه

خراج خواستنِ دارا از سِکندر و جواب دادنِ او

بیا تا زِ بیداد شوئیم دست ‏ که بیداد نتواں زِ بیداد رُست
چه بندیم دل در جہاں سال و ماہ ‏ که ہم دیو خانہ است و ہم غولِ راہ
جہاں وامِ خویش از تو یکسر برد ‏ بجُرعہ فرستند بہ ساغر برد
چو باراں که یکیک مُہیا شود ‏ شود سیل و آنگہ بدریا شود
بیا تا خوریم آنچہ داریم شاد ‏ درم بر درم چند باید نہاد
نہنگی بما بر گُذر کردہ گیر ‏ ہماں گنج ناخُوردہ را خوردہ گیر
ازاں گنج کاورد قاروں بدشت ‏ سرانجام در خاک بیں چوں نشست
چہ باید نہادن بریں خاک دِل ‏ کزو گنجِ قاروں فرو شُد بگِل
ازاں خشتِ زرینِ شدادِ عاد ‏ چہ آمد بجُز مُردنِ نامُراد
دریں باغِ رنگیں درختے زِ رشت ‏ که مانَد از قفاے تبرزن دُرشت
گذارش کُن زیورِ تاج و تخت ‏ چُنیں گُفت کاں شاہِ فیروز بخت
یکے رُوز فارغ دِل و شاد بہر ‏ بر آسُودہ بُود از ہوسہاے دہر
مئے ناب در جامِ شاہنشہی ‏ گہے پُر ہمے کرد و گاہے تہی
حکیمانِ ہُشیار دِل پیشِ او ‏ خردمند مُونس خرد خویشِ او
بہر نشیبے کامد از بانگِ چنگ ‏ سخن شُد بسے بر نمطہاے تنگ

بہر جرعۂ مے کہ شہ مے فشاند — مہندس درختے درو مے نشاند
درخشاں شدہ مے چو روشن درخش — قدح شکر افشاں و مے نوش بخش
دماغ نیوشندگاں سرگراں — ز نوش مے و رود رامش گراں
سرشک قدح نالۂ ارغنوں — رواں کردہ از دیدہا رود خوں
زہے زخم کز زخمۂ چوں شکر — شود رود خشکے بدو رود تر
دراں بزم آراستہ چوں بہشت — گل افشاں تر از ماہ اردی بہشت
سکندر جہاں جوئے فرخ سریر — نشستہ چو بر چرخ بدر منیر
ز دارا در آمد فرستادۂ — سخن گوئے روشن دل آزادۂ
چو خسرو پرستاں پرستش نمود — ہم او را و ہم شاہ خود را ستود
چو کرد آفریں بر جہاں پہلواں — شنیدہ سخن کرد با او رواں
ز دارا درود آوریدش نخست — نداده خراج کہن باز جست
کہ چوں بود کز گوہریں تخت و تاج — ز درگاہ ما وا گرفتی خراج
زبونی چہ دیدی تو در کار ما — کہ بردی سر از خط پرگار ما
ہماں رسم دیرینہ را کار بند — مکن سرکشی تا نیابی گزند
سکندر ز گرمی چناں بر فروخت — کہ از آتش دل زبانش بسوخت
کماں گوشۂ ابروش خم گرفت — ز تندیش گویندہ را دم گرفت
چناں دید در قاصد راہ سنج — کہ از جوش دل مغزش آمد برنج
زباں چوں بگرمی بر آشفتہ شد — سخنہائے نا گفتنی گفتہ شد
فرو گفت لختے سخنہائے سخت — کہ گوید خداوند شمشیر و تخت
کرا در خرد رائے باشد بلند — نگوید سخنہائے نا سودمند
زباں کو بگرمی صبوری کند — ز دوری کن خویش دوری کند
سخن گرچہ با او زبانزد بود — نگفتن ہم از گفتنش بہ بود
چہ خوش گفت فرزانۂ پیش بیں — زباں گوشتین است و تیغ آہنیں

نباشد بخود بر کسی مهربان
گذارنده پیری کیانی سرشت
که وقتیکه از گوهر و تیغ و تاج
دران گوهرین گنج بن ناپدید
منقش یکی خسروانی بساط
چو قاصد زبان تیغ پولاد کرد
برو بانگ زد شهریار دلیر
زمانه دگرگونه آیین نهاد
سپهر آن بساط کهن در نوشت
همه سال گوهر نخیزد ز سنگ
بگردن کشی بر میاور نفس
ترا آن کفایت که شمشیر من
چو من پا رکابی که بر داشتم
تو با آنکه داری چنان توشهٔ
بر آنم میاور که عزم آورم
بیک سو نهم مهر و آزرم را
مگر شه نداند که در روز جنگ
بیک تاختن تا کجا تاختم
کسی کارمغانی دهد طوق و تاج
ز من مصر باید نه زر خواستن
بدین پایگاه مرا تا کجا شت
میانگیز فتنه میفروز کین
ترا ملکی آسوده بی داغ و رنج

که گوید هر آنچه آیدش بر زبان
گذارش چنین کرد از آن سرنوشت
ز یونان شدی پیش دارا خراج
بدی خایهٔ زر خدا آفرید
که بیننده را تازه کردی نشاط
خراج کهن گشته را یاد کرد
که نتوان ستد غارت از تند شیر
شد آن مرغ کو خایه زرین نهاد
بساط دگر ملک را تازه گشت
گهی صلح سازد جهان گاه جنگ
بشمشیر با من سخن گوی و بس
نیارد سر تخت تو زیر من
عنان جهان بر تو بگذاشتم
رها کن مرا در چنین گوشهٔ
بهم پنجگی با تو رزم آورم
بجوش آورم کینهٔ گرم را
چه سرها بریدم در اقصای زنگ
چه گردن کشان را سر انداختم
چه زنهاریان چون فرستند خراج
سخن چون زر مصری آراستن
بدین پایه باید ز من مایه خواست
خرابی میاور در ایران زمین
مکن ناسپاسی دران مال و گنج

مشوراں بخود کامی ایّام را
ز من آنچہ بر ناید آنرا مخواہ
فرستادہ کیں داستاں گوش کرد
سوے شاہ شد داغ بر دل کشاں
فرو گفت پیغامہاے درشت
چو دارا جواب سکندر شنید
بہ تندی یکے داستاں یاد کرد
کہ بے سکّہ را چہ یارا بود
بخندید و گفت اندر آں زہر خند
فلک بیں چہ ظلم آشکارا کند
سکندر نہ خود گر بود کوہ قاف
چناں پشّہ را بجنگ عقاب
سبک قاصدے را بدرگاہ او
یکے گوے و چوگاں بقاصد سپرد
در آموختنش راز آں پیشکش
سوے روم شد قاصد تیز گام
ز رہ چوں برآمد بر شاہ روم
سر افگندہ در پایۂ بندگی
نخستیں گرہ کز سخن باز کرد
کہ فرماندہاں حاکم جاں شدند
چہ فرمایدم شاہ فیروز راے
سکندر بدانست کاں عذر خواہ
بہ پیغارہ گفتا بیاور پیام

قلم در کش اندیشۂ خام را
چناں باش با من کہ با شاہ شاہ
سخنہاے خود را فراموش کرد
رسنا بندہ چوں برق آتش فشاں
کزو سرو بن را دوتا گشت پشت
یکے دور باش از جگر بر کشید
کزاں شد نیوشندہ را روے زرد
کہ ہم سکّۂ نام دارا بود
کہ افسوس بر کار چرخ بلند
کہ اسکندر آہنگ دارا کند
کہ ہاشد کہ با من شود ہم مصاف
کم از قطرہ داں پیش دریاے آب
فرستاد و شد چشم در راہ او
قفیزے پر از کنجد ناشمرد
بداں تعبیہ شد دل شاہ خویش
ز دارا پذیرفتہ با خود پیام
فروزندہ شد ہمچو آتش ز موم
نمودش نشان پرستندگی
سخن را بچربی سر آغاز کرد
فرستادگاں بندہ فرماں شدند
کہ فرمان فرماندہ آرم بجاے
پیام درشت آرد از نزد شاہ
پیام آور از بند بکشاد کام

متاعیکه در بنگهٔ خویش داشت
بر آورد و یکیک فرا پیش داشت

چو آورده پیش سکندر نهاد
به پیغام دارا زبان بر گشاد

ز چوگان و گوے اندر آمد نخست
که طفلی تو بازی بارین کن درشت

وگر آرزوے نبرد آیدت
ز بیهودگی دل بدرد آیدت

همان گنجد نا شمرده فشاند
گزین بینش خواهم سپه بر تو راند

سکندر جهان داور هوشمند
درین فالها دید فتح بلند

مثل زد که هر کو گریزد ز پیش
بچوگان کشیدن توان سوے خویش

مگر شه ازان داد چوگان بمن
که تا زو کشم ملک بر خویشتن

همان گوے را مرد اختر شناس
بشکل زمین مے نهد در قیاس

چو گوے زمین شاه ما را سپرد
بدین گوے خواهم ازو گوے برد

چو زین گونه کرد آن گذارش گری
بگنجد در آمد در آن داوری

فرو ریخت گنجد بصحن سراے
طلب کرد مرغان گنجد رباے

بیک لحظه مرغان درو تاختند
زمین را ز گنجد بپرداختند

جوابیست گفتا درین رهنموں
چو روغن که از گنجد آید بروں

که گر لشکر از گنجد انگیخت شاه
مرا مرغ گنجد خور آمد سپاه

پس آنگه قفیزے سپندان خرد
بپاداش گنجد بقاصد سپرد

که شه گر کشد لشکرے بیقیاس
سپاه مرا هم بدینسان شناس

چو قاصد جواب چنین دید سخت
به پشت خر خویش بر بست رخت

به دارا رساند از سکندر جواب
جوابے گلو گیر چوں زهر ناب

بر آشفت ازآن تیرگی شاه را
که حجت قوی دید بد خواه را

جهاندار دارا بدان داوری
طلب کرد از ایرانیان یاوری

ز چین و ز خوارزم و غزنین و غور
زمین آهنین شد ز نعل ستور

سپاهے بهم کرد چوں کوه قاف
همه سنگ فرساؤ آهن شگاف

چو عارض شمار سپه بر گرفت — زغور ماند عقل از شمردن شگفت

ز جنگی سواران چابک رکاب — به نهصد هزار آمد اندر حساب

جهانجوی چون دید کز لشکرش — همه موج دریا زند کشورش

سپاهی چو آتش سوی روم راند — کجا او شد آن بوم را بوم خواند

به ارمن در آمد چو دریای تند — صبا را شد از گرد او پای کند

زمین بر زمین تا باقصای روم — بجوشید دریا بلرزید بوم

علف در زمین گشت چون گنج گم — ز نعل ستوران پیکانه سم

پی شاه گر آفتابی کند — بهر جا که تابد خرابی کند

بیا ساقی آن راوق روح بخش — بکارم دلم بر فشان چون درخش

من او را خورم دل فروزی بود — مرا او خورد خاک روزی بود

ترتیب کردن سکندر لشکر را بحرب دارا

چه نیکو متاعیست کار آگهی — کزین نقد عالم مبادا تهی

بعالم کسی سر بر آرد بلند — که در کار عالم بود هوشمند

به بازی نه پیماید این راه را — نگهدارد از دزد بنگاه را

بیندازد آن آلت از بار خویش — کزو رونی آسان کند کار خویش

میفگن گول گرچه عار آیدت — که هنگام سرما به کار آیدت

خری بر گریوه ز سختی بمرد — که از کاهلی جل با خود نبرد

گذارندهٔ شرح شاهنشهی — چنین داد پرسنده را آگهی

که دارا چو لشکر به ارمن کشید — تو گفتی که آمد قیامت پدید

نبود آگه اسکندر از کار او — که آرد قیامت به پیکار او

رسیدند ز نهاریان خیل خیل — که طوفان بدریا در آورد سیل

شبیخون دارا در آمد ز راه — زره پولاد پوشان زمین شد سیاه

پژوهندهٔ گفت بد خواه مشت — شب و روز غافل شد آنجا که هشت
برو شاه گر یک شبخوں کند — ز ملکش همانا که بیروں کند
سکندر بخندید و دادش جواب — که پنهاں نگیرد جہاں آفتاب
ملک را بوقت عناں تافتن — بدزدی نشاید ظفر یافتن
پژوهندهٔ دیگر آغاز کرد — که دارا نه چنداں سپه ساز کرد
که آنرا شمردن تواں در قیاس — کسانیکه هستند لشکر شناس
سکندر بدو گفت یک تیغ تیز — کند چرم صد گاو را ریز ریز
یکے گرگ را کو بود خشمناک — ز بسیاری گوسفنداں چه باک
سپه را جواب چناں ارجمند — پسند آمد از شهریار بلند
خبر گرم تر شد همے هر زماں — که آمد بروم اژدهاے دماں
سکندر چو دانست کاں تند میغ — به تندی برآرد همے برق تیغ
فرستاد تا لشکر از هر دیار — روانه شود بر در شهریار
ز مصر و ز افرنجه و روم و روس — شد آراسته لشکرے چوں عروس
چو انبوه شد لشکر بیکراں — عدد خواست از نام نام آوراں
خبر داد عارض که ششصد هزار — بر آمد دلیران مفرد سوار
چو شد ساخته کار لشکر تمام — یکے انجمن ساخت بے رود و جام
نشستند بیدار مغزان روم — بمهر ملک نرم کردند موم
شه از کار دارا و پیکار او — سخن راند و پیچید در کار او
چنیں گفت کایں نامور شهریار — کمر بست بر جستن کارزار
چه سازیم تدبیرش از صلح و جنگ — که آمد باویزش ایں کار تنگ
اگر بر نیاریم تیغ از نیام — بمردی ز ما بر نیارند نام
وگر تاج بستانم از تاجور — به بیداد خود بسته باشم کمر
کیاں را کے از ملک بیروں کنم — من ایں رہزنی باکیاں چوں کنم

بترسم که اختر بدین تیرگی — بداندیش ما را دهد چیرگی
چه تدبیر باشد درین رسم و راه — کزو کار بر ما نگردد تباه
باندیشهٔ خوب و رائے صواب — پدید آورید این سخن را جواب
جهاندیده پیران بیدار هوش — چو گفتار گوینده کردند گوش
بپاسخ گشادند یکسر زبان — دعا تازه کردند بر مرزبان
که سرسبز باد آں همایوں درخت — که نامش بلند است و فیروز بخت
به تاج و به تختش جهاں تازه باد — سرِ خصمِ او تاجِ دروازه باد
همه رائے تو هست چوں دیں درست — درشتی چه باید زِ ما باز جست
ولیکن ز فرمانِ تو نگذریم — بجز راهِ فرمانِ تو نسپریم
چناں در دل آید جهاندیده را — همه زیرکانِ پسندیده را
که چوں کینه ورزد دلِ کینه خواه — همه خارِ وحشت در آید ز راه
تو نیز آتشِ کینه را بر فروز — که فرخ بود آتشِ کینه سوز
تو سروِ نوی خصم بیدِ کهن — کجا سر کشد بید با سرو بن
کهن باغ را وقتِ نو کردن است — نواں را حسابِ درو کردن است
بدیبائے ایں دولتِ تازه عهد — عروسِ جهاں را بر آرائے مهد
بداندیشِ تو هست بیدادگر — بپیچد رعیت ز بیداد سر
چه باید هراسیدنت زاں کسے — که دارد هم از خانه دشمن بسے
قلم در کش آئینِ بیداد را — کفایت کن از خلق فریاد را
زِ خصمِ تو چوں مملکت گشت سیر — بخصم افگنی پائے در رنه دلیر
تنورے چنیں گرم در بند ناں — ره انجام را گرم تر کن عناں
کجا شاه را پائے مارا سر است — دلے کو گزیں داوری برتر است
تمنائے شه را که بر هم زند — کرا زهره باشد که ایں دم زند
بر آں ختم شد رخصتِ رهنموں — که شه پیشدستی نیارد بخوں

نگهدارد آزرم تختِ کیاں
بخونریزی اوّل نه بندد میاں

سکندر چو در حکمِ ایں داوری
ز لشکر کشاں یافت آں یاوری

بدستورِ ئے رخصتِ راستاں
بلشکر کشی گشت همداستاں

یکے روز کز گردشِ روزگار
بدست آمدش طالعِ کامگار

بفالِ همایوں بترتیبِ راه
بفرمود کز جا بجُنبد سپاه

عناں تاب شد شاهِ فیروز جنگ
میاں بسته بر کینِ بدخواهِ تنگ

ز شمشیرِ پولاد چوں شبرِ مشت
بکشور کشائی کلیدے بدشت

سپاهے چو زنبور پُر نیشتر
ز غوغاے زنبور هم بیشتر

نشاں باز جُست از درفشِ بلند
که ماند از فریدونِ فیروزمند

بوقتے که آں وقت سازنده بود
فلک دوستاں را نوازنده بود

بسے بر تر از کاویانی درفش
بمنجوق بر زد پرندِ بنفش

صنوبر ستونے به پنجه ارش
بخونِ جگر یافته پرورش

برو اژدها پیکرے از حریر
که بیننده را زو برآمد نفیر

زده بر سر از جعدِ پرچم کلاه
چو بر قلّهٔ کوه ابرِ سیاه

بفرسنگها بود پیدا ز دور
عقابے سبه پر و بالش ز نور

شد آں اژدها با چنیں لشکرے
بسر بر چناں اژدها پیکرے

جهاں کرد ز آشوبِ خود گردناک
ز بهرِ چه از بهرِ یک مشتِ خاک

ازیں گرد به گوں خاک تا چند چند
بشیری تواں کردنش گرگ بند

جهاں یک نوالِ اشت پیچیده سر
درو گاه حلوا بود گه جگر

فلک بر بلندی زمیں در مغاک
یکے طشتِ خوں شد یکے طشتِ خاک

نبسته بریں هر دو آلوده طشت
ز خونِ سیاوش بسے سرگذشت

زمیں گر بضاعت بروں آورد
همه خاک در زیر خوں آورد

نیفگند دریں طشتِ فریاد کس
که بر بسته شد راهِ فریاد رس

چو فریاد را بر گلو بسته راه — گلو بسته به مردِ فریاد خواه
به از پردهٔ خود حصارے کنی — بخاموشئ خویش کارے کنی
بیا ساقی آں آتشِ توبه سوز — به آتش گرِ مغزِ من بر فروز
بمجلس فروزی دلم خوش بود — که چوں شمع بر فرقم آتش بود

راے زدنِ دارا در کارِ اسکندر با خاصانِ خویش

خردمند را خوبی از دادِ اوست — پناهِ خدا ایمن آبادِ اوست
کسے کو بدیں ملک خرسند نیست — بنزدیکِ دانا خردمند نیست
خرد نیک همسایه شد زاں به است — که همسایهٔ کوے نابخرد است
چو در کوےِ نابخرداں دم زنی — به از داستانِ خرد کم زنی
دریں ره کسے خانه آباد کرد — که گردن ز دہقانی آزاد کرد
تو نیز ار نهی بارِ گردن ز دوش — ز گردن زناں بر نیاری خروش
چو دریا بسرمایهٔ خویش باش — هم از بودِ خود سودِ خود برتراش
بمہمانئ خویش تا روزِ مرگ — درختے شو از خویشتن ساز برگ
چو پیله ز برگِ کساں خورد گاز — همه تن شد انگشت وقتے کرد باز
گذارندهٔ پیرے از موبداں — گذارش چنیں کرد با بخرداں
که چوں شاهِ روم آمد آراسته — همش تیغ در دست و هم خواسته
خبر گرم شد در همه مرز و بوم — که آمد بروں اژدہائے ز روم
بپرخاشِ دارا سر افراخته — همه آلتِ داوری ساخته
جہاں را بدیں مژده نو روز بود — که بیدادِ دارا جہاں سوز بود

ازو بوم و کشور بیکبارگی ۔ ستوه آمدند از ستمکارگی
ز دارا پرستی منش خاسته ۔ بمهر سکندر بیاراسته
چو داراے دریا دل آگاه گشت ۔ که موج سکندر ز دریا گذشت
ز پیران روشندل و راے زن ۔ بر آراست پنهاں یکے انجمن
ز هر کار دانے براے درست ۔ در آں داوری چارهٔ کار جست
که بد خواه را چوں در آرد شکست ۔ بد چرخ را چوں کند پاے بست
چه افسوں در آموزد از رهنموں ۔ که آید ز کار سکندر بروں
چو در جنگ پیروزیش دیده بود ۔ ز پیروز جنگیش ترسیده بود
بکردش در آں کار کس چارهٔ ۔ نخوردش غمے هیچ غمخوارهٔ
چو دانسته بودند کو سرکش است ۔ بسوزندگی گرم چوں آتش است
سخنهاے کس در نیارد بگوش ۔ در آں کار بودند یکسر خموش
بتخمه در از زنگهٔ شاوراں ۔ سرے بود نامی ز نام آوراں
فرابرز نامی که از فر و برز ۔ تنش جوشنے بود و بازوش گرز
به بیعت در آں انجمن گاه بود ۔ ز احوال پیشینه آگاه بود
ثنا گفت بر شاه و بر بزم شاه ۔ که آباد باد از تو ایں بزمگاه
مبادا تهی عالم از نام تو ۔ هماں جنبش دور ز آرام تو
گذشته نیاے من از عهد پیش ۔ چنیں گفت با من در اندرز خویش
که چوں کرد کیخسرو آهنگ غار ۔ خبر داد زاں جام گوهر نگار
که در طالع ملک ما تا به دیر ۔ فرود آید اختر ز بالا به زیر
بروں آید از روم گردن کشے ۔ زند در هر آتشکده آتشے
همه ملک ایراں بدست آورد ۔ به تخت کیاں بر نشست آورد
جهاں گیرد و هم نماند بجاے ۔ سرانجام او هم در آید ز پاے
مبادا که آں مرد رومی نژاد ۔ دریں قالب افتد که هرگز مباد

به ار شاه بر تیغ زند نام او — نیارد درین کشور آرام او
نباید کزو دولت آید برنج — که مفلس بجان کوشد از بهر گنج
فریبی فرشتش که طاعت کند — ببیک روم تنها قناعت کند
فریبی خویش از خشم ناخوش بداشت — بر افشاندن آب ز آتش بداشت
مکن تکیه بر زور بازوی خویش — نگهدار وزن ترازوی خویش
بر آتش میاور که کین آورد — سکاهن با آهن کمین آورد
اگر سهم شیری بیفتد ز شیر — حرون اشترے مغزش آرد بزیر
بناموس باید جهان داشتن — وز آنجا شت رایت بر افراشتن
برون آرش از دعوی همسری — گر این پایه یابد کند سروری
هر آن جو که با زر بود همعیار — بنرخ زر ارزندش اندر شمار
بسا شیر درنده و سهمناک — که از نوک خارے در آید بخاک
چو با کژدمے گرم کینی کنی — مبین خرد گر خرده بینی کنی
بیندیش از آن پشهٔ نیش دار — که نمرود را گفت سرپیش دار
جهان آنکسے راشت کو در نبرد — پئے مزد نگذاشت بے هیچ مزد
گرسنه چو با شیر خاید کباب — بفربه ترین لقمه آرد شتاب
ز بیگانه گر هست فرزند زن — چو هنجامه گردد شود جامه کن
چو شد جامه بر قد فرزند راشت — نباید دگر مهر فرزند خواشت
چو بالا بر آرد گیاه بلند — سهی سرو را باشد از وے گزند
ز پند بزرگان نباید گذشت — سخن را ورق در نباید نوشت
که چون آزموده شود روزگار — بیاد آیدت پند آموزگار
سگا لشگرے کو نصیحت شنید — در چاره را در کف آرد کلید
شه از پند آن پیر پالوده مغز — هراسان شد از کار آن پای لغز
ولیکن بگشت آتش گرم را — بسر کوچکی داشت آزرم را

شُد از گُفتۂ رائے زن خشمناک ‌ بہ پیچید چُوں مار بر رُوئے خاک

گِرِہ بر زد ابرُوئے پیوستہ را ‌ کُشاد از گِرِہ خشمِ سر بستہ را

درو دید چُوں اژدہا در گوزن ‌ بخشمے کہ دُور اُفتد از سنگ و زن

کہ من چہ نرم آہنی دیدۂ ‌ کہ پولادِ او را پسندیدۂ

نمائی بمن ...دۂ اہلِ رُوم ‌ رہِ کورہ آتش بر آری بموم

بکہ بہ برگِ ساکن کُنی باد را ‌ ہراسانی از بید پولاد را

عُقاباں ببازی و کبکاں بجنگ ‌ سرِ نازنیناں در آید بسنگ

چہ بندم کمر در مصافِ کسے ‌ کہ دارم کمر بستہ چُوں او بسے

دلیری کُند بر من آں نا دلیر ‌ چو گورِ گُراز ندہ با شرزہ شیر

سرش لیکن آنگہ در آید ز خواب ‌ کہ شیر از تنش خوردہ باشد کباب

چو من بر سرِ خسرواں افسرم ‌ چہ اندیشہ باشد ز اسکندرم

بُوَد خایۂ مُرغ سخت و گراں ‌ نہ چُوں پُتک و خایسکِ آہنگراں

کہ دانست کیں کودکِ خُرد سال ‌ شوَد با بزرگاں چُنیں بد سگال

بہ اوّل قدح دُردِ آرد بہ پیش ‌ گُذارد شکوہِ من و شرمِ خویش

بخُود ننگ را رہنمُونی کُنم ‌ کہ پیشِ زبُوناں زبُونی کُنم

اگر خُود شوَد غرقہ در زہرِ مار ‌ نخواہد نہنگ از وزغ زینہار

ز رُومی کجا خیزد آں دشت زور ‌ کہ کشتی برُوں راند از آبِ شور

بشوراند اورنگِ خورشید را ‌ تمنّا کُند جائے جمشید را

بتاراجِ ایراں بر آرد علم ‌ برد تختِ کیخسرو و جامِ جم

شکُوہِ کیاں پیش باید نہاد ‌ قدم در خورِ خویش باید نہاد

سگِ رکبشت روباہِ نا زورمند ‌ کہ شیرِ ژیاں را رساند گزند

ز شیراں بُوَد روبہا را نوا ‌ نخندد زمیں تا نگرید ہوا

ز تہیدست گر مایہ داری کند ‌ چو لنگیست کو راہواری کند

تو خود نیک دانی کہ با ایں شکوہ
بدستِ غلامانِ مشتش دہم
ہزبرے کہ از سگ زبونی کند
عقابے کہ از پشہ گیرد گریز
پلنگے کہ ترسد ز روباہِ پیر
بہ بینی کہ فردا منِ پیل زور
کہ باشد زبونے خراج آورے
نشینندہ بر تخت گاہِ کیاں
کرا یارۂ کز سرِ گفتگوے
کلاہِ کیاں ہم کیاں را سزد
من از تخمۂ بہمن و پشتِ کے
ز روئیں تنِ درعِ اسفندیار
اگر باز گردد بہ پیشینہ راہ
دگر کشتی آرد بدریاے من
چو دریا بتلخی جوابش دہم
از آں ابرِ عاصی چناں ریزم آب
ستیزندہ چوں روشنائی بود
خر از زینِ زر بہ کہ پالاں کشد
من آں صید را کردہ ام سربلند
تو اے مغز پوسیدۂ سال خورد
نہ چابک شد ایں چابکی ساختن
چراغے بصحرا بر افروختن
کش جز باندازۂ خویش پاے

ز یک طفلِ رومی نیابم ستوہ
بچوبِ شبانان شکستش دہم
خرِ پیر با او حرونی کند
گر افتادنش ہست گو برخیز
بسوزاد مغزش بسرسام نیز
سرش چوں سپارم بشتم ستور
کہ ہمسر بود با بلند افسرے
منم تاج بر سر کمر بر میاں
ز من جاے آبا کند جستجو
دریں خز تنِ رومیاں کے سزد
چرا ترسم از روبہے مشت پے
بر اورنگِ زریں منم یادگار
برو روزِ روشن نگردد سیاہ
سرے بیند افتادہ در پاے من
ز خاکش ستانم بآبش دہم
کہ نارد دگر دست بر آفتاب
شکستن بہ از مومیائی بود
کہ تا رختِ خر بندہ آساں کشد
کش باز در گردن آرم کمند
ز گستاخئِ خسرواں باز گرد
کمندے بکوہے در انداختن
فلک را جہانداری آموختن
کہ ہر جوہرے را پدید است جاے

قبا کو نہ در خورِد بالا بود
ترا رفتِ پیری از جاے برد
چو پیرِ کہن گردد آزردہ پشت
ز پیری نمونہ بود پاے لغز
ز پیراں دو چیز اشت بازیب و ساز
جہاں بر جوانانِ جنگ آزماے
تنِ ناتواں کے سواری کند
سپہ بہ کہ برنا بود زانکہ پیر
بہنگام خود گفت باید سخن
خروسیکہ بے گہ نوا بر کشید
زباں بند کن تا سر آری بسر
سرِ بے زباں کو بخوں تر بود
زباں بہ کہ او کام داری کند
زباں را نگہدار در کام خویش
زبانِ ترازو کہ شد راشت نام
چو از کام خود گامے آید بروں
بسا گفتنیہا کہ باشد نہفت
بگفتن کسے کو بود سخت کوش
سخن بہ کہ با صاحبِ تاج و تخت
چو زآں گونہ تندی بسے کرد شاہ
خطر ہاشت در کارِ شاہاں بسے
چو از کینۂ بر فروزند چہر
ہمانا کہ پیوندِ شہ آتش اشت

ہمانا کہ دزدِ بدہ کالا بود
کہن گشتنت از سرِ راے برد
ز نیزہ عصا بہ کہ گیرد بمشت
فراموشگاری در آید بمغز
یکے در ستوداں یکے در نماز
رہا کن فرو کش تو پیرانہ پلے
سلاحِ شکستہ چہ یاری کند
میانجی کند چوں رسد تیغ و تیر
کہ بے وقت بر ناورد نار بن
سرش را بگہ باز باید برید
زباں خشک بہ یا گلو گاہ تر
بہ اشت از زبانے کہ بے سر بود
چو کامش رسد کامگاری کند
نفس بر مزن جز بہنگامِ خویش
از آں شد کہ بیروں نیاید ز کام
بہر سو کہ جنبد شود سر نگوں
بدیگر زباں بایدش باز گفت
نیوشندہ را در نیاید بگوش
بگویند سختہ نگویند سخت
پشیماں شد آں پیر و شد عذر خواہ
کہ با شاہ خویشی ندارد کسے
بفرزندِ خود بر نبارند مہر
بآتش در از دور دیدن خوش اشت

نصیحت موافق. بود شاه را — که از کبر خالی کند راه را
نصیحت گری با خداوندِ زور — بود تخمی افگنده در خاکِ شور
چو آگاه گشت آن نصیحت گزار — که از پندِ او گرم شد شهریار
سخن را دگر گونه بنیاد کرد — بشیرین زبان شاه را یاد کرد
که دارای دور آشکارا توئی — مخالف چه باشد که دارا توئی
که باشد سکندر که آرد سپاه — ز دارای دولت ستاند کلاه
ترا این کلاه آسمان دوخته است — ستاره چراغِ تو افروخته است
کلوخی که با کوه سازد نبرد — بسنگی توان زو بر آورد گرد
درختِ کدو تا نه بس روزگار — کند دعوی همسری با چنار
چو گردد ز دولابهٔ تاک سیر — رسن بسته در گردن آید بزیر
کدو نیست او گردن افراخته — ز ساقِ گیاهی رسن ساخته
رسن زود پوسد که باشد گیاه — دگر بار دلوش در افتد به چاه
چو خورشید مشعل در آرد بباغ — بپروانگی پیش میرد چراغ
بهنگام سرپنجه روباه لنگ — چگونه نهد پای پیشِ پلنگ
گره ز ابروی خویش بر گوشه نه — که در گوشه بهتر کمان را گره
بآهستگی کارِ عالم بر آر — که در کار گرمی نیاید بکار
چراغ ار بگرمی نیفروختی — نه خود را نه پروانه را سوختی
خمیر آمد و آتش اندر تنور — نباشد ز نان تا دهان راه دور
شکیب آورد بندها را کلید — شکیبنده را کس پشیمان ندید
نه نیکوست شطرنج بد باختن — فرس در تگِ فیل انداختن
بسا رود کز زخمه گردن شکست — که تا زخمهٔ رودی آید بدست
تو شاهی قیاسِ تو افزون کنم — حسابِ تو با دیگران چون کنم
بتعظیمِ دارا جهاندیده مرد — بسی زین نمط داستان یاد کرد

جهاندارِ دارائے جوشیده مغز — نشد نرم دل زآں سخنہائے نغز
درآں تندی و آتش افروختن — کزو خواست مغزِ سخن سوختن
طلب کرد کآید زِ دیواں دبیر — بکار آورد مشک را بر حریر
دبیرِ نویسنده آمد چو باد — نوشت آں کہ دارا برو کرد یاد
رواں کرد کلکِ شبہ رنگ را — ببرد آبِ مانی و ارژنگ را
یکے نامۂ نغز پیکر نوشت — بنغزی بگزدارِ باغِ بہشت
سخنہائے از تیغ پولاد تر — زباں از سخن سخت بنیاد تر
چو شد نامۂ نغز پرداختہ — برو مُہرِ شاہانہ شد ساختہ
رسانندۂ نامۂ خسرواں — زِ دارا بہ اسکندر آمد رواں
بدو داد نامہ چو سر باز کرد — دبیر آمد و خواندن آغاز کرد
بده ساقی آں جامِ جمشید را — شبِ تیره رخشنده خورشید را
مئے کز فروغش شبِ زاغ چہر — ستاره عقیقی کند بر سپہر

نامۂ دارا بہ اسکندر بہ تہدید و عتاب

بنامِ بزرگ ایزدِ داد بخش — کہ ما را زِ ہر دانش او داد بخش
خداوندِ روزی دِه و دستگیر — پناہنده را از درش ناگزیر
فروزندۂ کوکبِ تابناک — منوّر کنِ مردم از تیره خاک
توانا و دانا بہر بودنی — گنہ بخش و ہشیار بخشودنی
ازو ہر زماں روح را مایۂ — خرد را دگر گونہ پیرایۂ
یکے را چناں تنگی آرد بہ پیش — کہ نانے نہ بیند در انبانِ خویش
یکے را بدست افگند کوہِ گنج — نسنجیدہا میدہد کوه سنج
نشاید سر از حکمِ او تافتن — جز او جائکے کے تواں یافتن
نہ ہمکس گنہ کرد کو رنج یافت — نہ سعیے نمود آں کہ او گنج یافت

کند ہرچہ خواہد برو حکم نیست ‌ ‌ ‌ که جاں دادن و کشتن او را یکیست

درود خدا باد بر بندۂ ‌ ‌ ‌ که افگندہ شد با سر افگندۂ

چہ سود است کیں قوم ناحق شناس ‌ ‌ ‌ کنند آفریں را به نفریں قیاس

بجائے که بد خواہ خونی بود ‌ ‌ ‌ تواضع نمودن زبونی بود

نکو داستانے زد آں شیر مست ‌ ‌ ‌ که با زیر دستاں مشو زیر دست

تو اے طفل ناپختہ و خام رائے ‌ ‌ ‌ مزن پنجہ با شیر جنگ آزمائے

بہم پنجگی با منت یار کو ‌ ‌ ‌ سپاہت کجا و سپہدار کو

چو کژدم بوی مار خوئی کنی ‌ ‌ ‌ که با اژدہا جنگ جوئی کنی

اگر کردی ایں خوے ماراں رہا ‌ ‌ ‌ وگرنہ من و تیغ چوں اژدہا

چنانت دہم مالش از تیغ تیز ‌ ‌ ‌ که یا مرگ خواہی ز من یا گریز

برخشندہ آذر باستا و زند ‌ ‌ ‌ بخورشید روشن بچرخ بلند

بروم اندر آیم ز گرد سپاہ ‌ ‌ ‌ کنم چشم خورشید روشن سیاہ

به یزداں که آہرمنش دشمن است ‌ ‌ ‌ بزردشت کو خصم آہرمن است

که از روم و رومی نمانم نشاں ‌ ‌ ‌ شوم بر سر ہر دو آتش فشاں

ترا آں به اے سرور رومیاں ‌ ‌ ‌ که بندی چو ہندو بخدمت میاں

گرفتم ہمہ آہن آری ز روم ‌ ‌ ‌ در آتشکدہ ما چہ آہن چہ موم

ز رومی چہ برخیزد و لشکرش ‌ ‌ ‌ بپائے ستوراں برم کشورش

گر آری بخروارہا درع و ترگ ‌ ‌ ‌ کجا باشدت برگ یک بید برگ

مگر تیر ترکان یغمائے من ‌ ‌ ‌ نخوردی که تندی بغوغائے من

سرت گو که سر بخش دارا کنی ‌ ‌ ‌ بر آر پیش دارا مدارا کنی

کماں بشکنی پر بریزی ز تیر ‌ ‌ ‌ بزرہ در نوردی بپوشی حریر

وگرنہ چنانت دہم گوش پیچ ‌ ‌ ‌ که دانی تو ہیچی و کمتر ز ہیچ

حذر کن ز خشم جگر جوش من ‌ ‌ ‌ مباش ایمن از خواب خرگوش من

بخرگوش خفتہ مبیں زینہار — کہ چندانکہ خسپد دود وقتِ کار

ببیں شیرِ گردوں جہاں چوں گرفت — کہ خرگوش با ماہِ گردوں گرفت

توانم کہ من با تو اے خام خوے — کنم پختگی گردم آزرم جوے

ولیک ایں مثل راست باشد کہ شاہ — بہ ار وقتِ خواری در افتد بچاہ

بدرہ جزیہ از مار بر کینہ را — قلم در کشِ رشتہ دیرینہ را

نشاید ہمہ سال گر کینہ دوخت — خز و رشتہ یکبار باید فروخت

مزن رخنہ در خاندانِ کہن — تو در رخنہ باشی دلبری مکن

بر آنم میاور کہ جنبم زِ جاے — ندارد پرِ پشہ با پیل پاے

بملکِ خدا دادہ خرسند باش — مکن ز آہنی چنگِ شیراں تراش

کلاغے تگِ کبک در گوش کرد — تگِ خویشتن را فراموش کرد

بساز انجمن کانجم آمد فراز — فرشتہ درِ آسماں کرد باز

ندانم کہ دیہیم کیخسروی — زِ فرقِ کہ خواہد گرفتن نوی

زمانہ کرا کار سازی کند — ستارہ بجانِ کہ بازی کند

زِ خاکے کہ بر آسماں افگنی — سر و چشمِ خود را زیاں افگنی

منم سر دگر سروراں پاؤ دشت — سرِ خویشتن را چہ باید شکست

طپانچہ بر اعضاے خود میزنی — سرِ تیشہ بر پاے خود میزنی

غرورِ جوانی بر آں آردت — کہ گردن بشمشیرِ من خاردت

خلافم نہ تنہا ترا کرد پشت — بسا گردناں را کہ گردن شکست

مرا زیبد از خسروانِ عجم — سرِ تختِ کاؤس و اکلیلِ جم

بسختی کشی سخت چوں آہنم — کہ از پشتِ شاہانِ روییں تنم

زِ باراں کجا ترسد آں گرگ پیر — کہ گر گرسنہ پوشد بجاے حریر

زِ دارندہ نتواں رسند. بخت را — نشاید خرید افسر و تخت را

گر اسفندیار از جہاں رخت برد — نسب نامۂ خود بہ بہمن سپرد

دگر بہمن از پادشاہی گذشت ؎ جہاں پادشاہی بمن باز گشت
بجز من کہ دارد گہِ کارزار ؎ دلِ بہمن و زورِ اسفندیار
بمن ختم شد بازوے بہمنی ؎ کہ اسفندیارم بروئیں تنی
نژادہ منم دیگراں زیر دست ؎ نژادِ کیاں را کہ آرد شکست
در اندازۂ من غلط بودۂ ؎ کہ بازوے بہمن نہ پیمودۂ
خداوندِ ملکم بہ پیوندِ خویش ؎ مشو عاصی اندر خداوندِ خویش
پشیماں کنوں شو کہ چوں کار بود ؎ ندارد پشیمانی آنگاہ سود
جوانی مکن گرچہ ہستی دلیر ؎ منہ گام گستاخ در کامِ شیر
درشتی رہا کن بنرمی گراے ؎ ز جایم مبر تا بمانی بجاے
بہ تندی بغارت برم کشورت ؎ بخواہش دہم کشورے دیگرت
من از ساکنی ہستم آں کوہ سنگ ؎ کہ در جنبش آہستہ دارم درنگ
صفِ لشکرت گر شود دشمنم ؎ اگر کوہِ آہن بود بشکنم
مجنباں مرا تا نہ جنبد زمیں ؎ ہمیں گویمت باز گویم ہمیں
چو خوانندۂ نامۂ شہریار ؎ بپرداخت آں نامۂ چوں نگار
سکندر بفرمود کارد شتاب ؎ سزاے نبشتہ نویسد جواب
دبیرِ قلمزن قلم در گرفت ؎ ہمہ نامہ در گنج و گوہر گرفت
جوابے نبشت آں چناں دلپسند ؎ کہ بوسید دستش سپہرِ بلند
چو سربستہ شد نامۂ دل نواز ؎ رسانندہ را داد تا برد باز
دبیر آمد و نامہ را سر گشاد ؎ ز ہر نکتہ صد گنج را در گشاد
فرو خواند نامہ ز سر تا بہ بن ؎ بر آمودہ چوں در سخن در سخن
بیا ساقی از بہرِ دفعِ خمار ؎ دواے دلِ دردمنداں بیار
ازآں مے کرو شادمانی کنم ؎ اگر چند پیرم جوانی کنم

جوابِ نامۂ دارا از اشکندر

سرِ نامہ نامِ جہاندارِ پاک
بلندی دہِ آشمانِ بلند
جہاں آفریں وز جہاں بے نیاز
زمیں را بمردم بر آراشت چہر
نیامِ زمیں را ز شمشیرِ آب
خداوندِ بے نشبتِ بندگی
یکے کو نہ مانندۂ ہر یکے اشت
قوی حجّت از ہرچہ گیری شمار
مرا و ترا مایہ باید نخشت
ہر آنچہ آفرید او باشباب نیشت
خرد دانش آموزِ تعلیم اوشت
پُر از حکمت و حکمِ او شد جہاں
فرشتہ وشاں را دریں سادہ دشت
دل و دیدہ را روشنائی ازوشت
ز فرمانِ او نیشت کس را گزیر
مرا گر کند در جہاں تاجدار
تو نیز اے جہاندارِ فیروز بخت
خدا دادت ایں چیرہ دشتی کہ ہشت
سپاسِ خدا کن کہ بر نا سپاس
مبادا بہشیاری و بے ہشی
مرا گر خداوند یاری دہد

بر آرندۂ رُستنیہا ز خاک
گشایندۂ دیدۂ ہوشمند
بہنگامِ بیچارگی چارہ ساز
کمر بشت گردش ز گرداں سپہر
بر افروخت چوں چشمۂ آفتاب
نہ چیرّی در او نے پراگندگی
ہمہ ہشتی از مُلکِ او اندکے اشت
بری حاجت از ہرچہ آید بکار
کہ تا زو بسازیم چیزے درشت
بدریافتش عقل را تاب نیشت
دل از داغدارانِ تشلیم اوشت
بحکم آشکارا بہ حکمت نہاں
ازو آمدن ہم بدو باز گشت
مرا و ترا پادشائی ازوشت
خدا اوشت ما بندہ فرماں پذیر
عجب نیشت از بخششِ کردگار
نہ از مادر آوردۂ تاج و تخت
مشو با خدا دادگاں چیرہ دشت
نگوید شنا مردِ ایزد شناس
کسے را ز فرمانِ او فرمشتی
عجب نیشت گر شہریاری دہد

توانم که گردن فرازی کنم ‏ ‏ بشمشیر با شیر بازی کنم
به تیغ افسر و گاه خواهم گرفت ‏ ‏ بدین اژدها ماه خواهم گرفت
نخواندی ز تاریخ جمشید شاه ‏ ‏ که آن اژدها چون فرو برد ماه
فریدون بآن اژدها یاره مرد ‏ ‏ هم از قوت اژدهائی چه کرد
بدارندهٔ آسمان و زمین ‏ ‏ کزو مایه دارد همان و همین
خدائے کزو هر که آگاه نیست ‏ ‏ خرد را بآن بے خرد راه نیست
براه نیاگان پیشین ما ‏ ‏ که بودند پیغمبر دین ما
بصحف براهیم ایزد شناس ‏ ‏ کزان دین کنم پیش یزدان سپاس
که گر دست یابم بر ایرانیان ‏ ‏ برم دین زرتشت را از میان
نه آتش گذارم نه آتشکده ‏ ‏ شود هر دو از دشتم آتش زده
چنین رسم پاکیزه و راه راست ‏ ‏ ره ما و رسم نیاگان ماست
برین مشک خاشاک نتوان فشاند ‏ ‏ که بوے خوش مشک پنهان نماند
کسے راست خرما ز نخل بلند ‏ ‏ که بر نخل خرما رساند کمند
به بستان گلے راست گردن دراز ‏ ‏ که بوئے و رنگے دهد دلنواز
ز گوران سر افراز گورے بود ‏ ‏ که با فحلیئش دشت زورے بود
ز شیران همان شیر خونریز تر ‏ ‏ که دندان و چنگش بود تیز تر
دو شیر گرسنه است و یک ران گور ‏ ‏ کباب آن کسے راست کو راست زور
دو پیلند خرطوم درهم کشان ‏ ‏ ز هر دو یکے برد خواهد نشان
تو مردیّ و من مرد وقت نبرد ‏ ‏ بمردی پدید آید از مرد مرد
من آنگه عنان باز پیچم ز راه ‏ ‏ که یا سر دهم یا ستانم کلاه
چه پنداشتی در جهان نیست کس ‏ ‏ جهاندار تنها تو باشیّ و بس
بهر زیر برگے شتابنده ایست ‏ ‏ بهر منزلے راه یابنده ایست
بمارے چو من مهره بازی مکن ‏ ‏ بپرداز نیرنگ سازی مکن

زِ مُلکِ من اقطاعِ من میدہی
پنیرِ آب دادن نشاید بہ میش
مزن بیش ازیں لافِ گرُدن کشی
بیارام و تُندی رہا کُن زِ دشت
ہماں شیشۂ مَے کہ داری بچنگ
جہانے چنیں پُر زِ نفطِ سپید
بہ آسُودگی عیشِ خوُد میگذار
یکے داد باغے بہ بے توشۂ
زبُوں تر زِ من صیدے آور بزیر
بشاخے چہ باید در آویختن
تمنّائے شہ آنگہ آید بدشت
چہ باید غرُورے بر آراشتن
چو بہمن جوانی بر آں آردت
زند دیو راہت چو اسفندیار
چو با دیو دارد سُکیماں نشست
بترس از غلط کارئے رُوزگار
حسابیکہ با خوُد بر انداختی
عناں باز کش زیں تمنّائے خام
زِ زنگی نۂ آدمی خوار تر
ببیں تا بہنگام کیں گُستری
مُدارا کُن از کیں کشی باز گرد
نہ من بشتم اوّل باویں کیں کمر
بخوُنریزِ من لشکرے ساختی

براتِ مُسہیل از ..یمن میدہی
کہ یابد درو قطرۂ خُونِ خویش
کہ خاکی بہ گوہر نہ از آتشی
کہ الماس ز آزرید یابد شکست
نگہدار و مستیز با خارہ سنگ
زِ طُوفانِ آتش نگہدار بید
جہانجوے را با جزیرہ چہ کار
ندادش زِ باغ آں دگر خوشۂ
کہ جزبی نخیزد زِ پہلُوے شیر
کہ نتواں ازو میوۂ ریختن
کہ بر رُوئے دریا تُواں پُل بہ بشت
نہ بر جائے خویش آرزُو خواشتن
کہ تُند اژدہائے بیازاردت
کہ با رُشتم آئی سُوے کارزار
کُند یاوہ انگُشتری را زِ دشت
کہ چُوں ما بسے را غلط کرد کار
چُناں نیشت بازی غلط باختی
کہ سیمُرغ را کس نیارد بدام
نہ از بربری مردُم آزار تر
چہ خُوں راندم از زنگی و بربری
کہ مردُم نیازارد از نیک مرد
تو افگندی از سلّۂ مار سر
شبیخُوں کُناں سُوے من تاختی

بدان تا بهم بر زنی جای من — ستانی ز من ملکِ آبای من
مرا نیز بایست برخاستن — کمر بستن و لشکر آراستن
سپه راندن از ژرفِ دریا برون — گشادن ز شمشیر دریای خون
تو گر هوشیاری نه من بیخودم — همان هوشیارم همان بخردم
گر افگند بر کارِ تو بخت نور — من از بختیاری نیَم نیز دور
جهان گر ترا داد کاری بدست — مرا نیز دستی درین کار هست
ترا تاج یاور مرا تیغ یار — منم تیغ زن گر توئی تاجدار
مزن تکیه بر مسند و تختِ خویش — که هر تخت را تختهٔ هست پیش
مبین گنبدِ کوه را سنگ بست — مگو سنگ را کی در آید شکست
چو آرد زمین لرزه ناگه نبرد — بر آرد بآسانی از کوه گرد
چو دورانِ فلکی بپایان رسد — بدو دشتِ جوینده آسان رسد
جهان چون نباشد بجان آمده — منی و توئی در میان آمده
جز این با منت هیچ درخواست نیست — که در یک ترازو دو من راست نیست
بهم سنگیِ خود مرا بر مسنج — که از اژدها بهمن آمد به رنج
گرم سنگ و آبی دهی در جواب — چو کوه افگنم سنگِ خود را در آب
زره پوشم ار تیغ بازی کنی — کمر بندم ار صلح سازی کنی
بهر چه آن نمائی تو از گرم و سرد — پذیرنده ام ز آشتی وز نبرد
هیا تا چه داری ز شمشیر و جام — که دارم برین هر دو دستی تمام
جهاندار چون نامه را کرد گوش — دماغش ز گرمی در آمد بجوش
فرستاد سرهنگ و تعجیل جست — سکندر نیامد در آن کار سست
در آورد لشکر به پیکار تنگ — بر آراسته یک بیک کار جنگ
چو دارا خبر یافت کان اژدها — نخواهد پسِ شیر کردن رها
بجنبید جنبیدنِ با شکوه — چو از زلزله کالبدهای کوه

رسیدند لشکر بہ فراز — زمانہ در کینہ بکشاد باز
زمینِ جزیرہ کہ از موصل است — خوش آرامگاہ است و خوشبو گل است
مصافِ دو خسرو در آں مرز بود — کز آشوبِ شاں کوہ در لرز بود
ہنوز ار بجویند زآں خسرواں — تواں یافتن در زمیں استخواں
بیا ساقی از بادہ بردار بند — بہ پیمانہ پیمودنِ باد چند
خرابم کن از بادۂ جامِ خاص — مگر زیں خرابات یابم خلاص

مصاف کردنِ دارا با سکندر در موصل

خرامیدنِ لاجوردی سپہر — ہماں گرد بر گشتنِ ماہ و مہر
سپہدار کز بہرِ بازی گری است — سراپردۂ ایں چنیں سرسری است
دریں پردہ یک رشتہ بیکار نیست — سرِ رشتہ بر ما پدیدار نیست
کہ داند کہ فردا چہ خواہد رسید — ز دیدہ کہ خواہد شدن ناپدید
کرا مژدہ از خانہ بر در نہند — کرا تاجِ اقبال بر سر نہند
گذارندۂ نیک و بدہاے خاک — سخن گفت زآں پادشاہانِ پاک
کہ چوں صبح را شاہِ چیں بار داد — عروسِ عدن دُر بہ دینار داد
رسیدند لشکر بجاے مصاف — دو پرگار بستند چوں کوہِ قاف
خسک بر گزرگاہِ کیں ریختند — نقیباں خروشیدن انگیختند
یزک بر یزک سو بسو در شتاب — نہ در دل سکونت نہ در دیدہ خواب
ز ہشیاریِ لشکر از ہر دو جاے — فرو بستہ کوشندہ را دست و پاے
دو رویہ ستادند در جاے جنگ — نمودند در پیشدستی درنگ
مگر درمیاں صلحے آید پدید — کہ شمشیرِ شاں بر نباید کشید
چو بود از جوانی و گردن کشی — ہماں جانب آبی ہماں آتشی
پدید آمد از بردباری ستیز — دلِ کینہ ور گشت بر کینہ تیز

ازآں پس کہ بر کینہ راہ یافتند ‌ ‌ سر از جستنِ رزم بر تافتند
در آمد بغرّیدن آوازِ کوس ‌ ‌ فلک بر دہانِ دُہل داد بوس
شغبہاے آیینۂ پیلِ مست ‌ ‌ ہمے شانہ بر پشتِ پیلاں شکست
چناں آمد از ناے ترکی خروش ‌ ‌ کہ از ناے ترکاں بر آورد جوش
بر آورد خرمُہرہ آوازِ شیر ‌ ‌ دماغ از دم گاؤ دُم گشت سیر
طرافے کہ از مقرعہ خاشتہ ‌ ‌ بروں رفت زیں طاقِ آراشتہ
روارو بر آمد ز راہِ نبرد ‌ ‌ ہزاہز در آمد بمردانِ مرد
زمیں گفتی از یکدگر بر درید ‌ ‌ سرافیل صورِ قیامت دمید
غبارِ زمیں بر ہوا راہ بست ‌ ‌ عنانِ سلامت بروں شد ز دست
ز بس گرد بر تارکِ ترک و زیں ‌ ‌ زمیں آسماں آسماں شد زمیں
فرو رفت و بر رفت راہِ نبرد ‌ ‌ نم خوں بماہی و بر ماہ گرد
ز سمِّ ستوراں دراں پہن دشت ‌ ‌ زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت
جگر تاب شد نعرہاے بلند ‌ ‌ گلو گیر شد حلقہاے کمند
ز تابِ نفس در ہوا بستہ میغ ‌ ‌ جہاں سوخت از آتشِ برقِ تیغ
ز بس عطسۂ تیغ بر خون و خاک ‌ ‌ دماغِ ہوا پر شد از جانِ پاک
سپہدارِ ایراں ہم از صبح بام ‌ ‌ بر آراشت لشکر بسازِ تمام
نخستیں صفِ میمنہ ساز کرد ‌ ‌ ز تیغ اژدہا را دہن باز کرد
صفِ میسرہ ہم بر آراشت چست ‌ ‌ یکے کوہ گفتی ز پولاد رُست
جناح آں چناں بست در پیشگاہ ‌ ‌ کہ پوشیدہ شد روے خورشید و ماہ
ز قلبے کہ چوں کوہِ پولاد بود ‌ ‌ پناہندہ را قلعہ آباد بود
ز دیگر طرف لشکر آراے روم ‌ ‌ بر آراشت لشکر چو نخلے ز موم
سلاح و سلب داد خواہندہ را ‌ ‌ قوی کرد پشتِ پناہندہ را
چپ و راست آراشت از ترک و تیغ ‌ ‌ چو آرایشِ گلبن از اشکِ میغ

پس و پیش را گرد چوں خارہ کوہ
بر انگیخت قلب ثریا شکوہ

چو از ہر دو سو لشکر آراستند
یلاں سو بسو مردمی خواستند

سیاست در آمد بگردن زنی
ز چشم جہاں دور شد روشنی

ز بس خوں کہ گرد آمد اندر مغاک
چو گوگرد سرخ آتشیں گشت خاک

ز شمشیر برگشتہ جائے نبود
کہ در غار او اژدہائے نبود

نہنگ خدنگ از کمین کماں
نیاسود بر یک زمیں یک زماں

کمند اژدہاے مسلسل شکنج
دہن باز کردہ بہ تاراج گنج

ز غر بدن ژندہ پیلان مست
گرہ در گلوے ہژبراں شکست

ز بس تیغ بر گردن انداختن
نیارست کس گردن افراختن

پدر با پسر کیں بر آراستہ
محابا شد و مہر برخاستہ

ستون علم جامہ در خوں زدہ
نجات از جہاں خیمہ بیروں زدہ

ز بس خستۂ تیر پیکاں نشاں
شدہ آبلہ دشت پیکاں کشاں

چناں گرم گشت آتش کارزار
کہ از نعل اسباں بر آمد شرار

جہانجوے دارا ز قلب سپاہ
بر آشفت چوں شیر شرزہ سیاہ

ز دشمن گزائی و قلب افگنی
گشادہ بر و بازوے بہمنی

بہر جا کہ بازو بر افراختے
سر خصم در پایش انداختے

نشد بر تنے تا نہ پرداختش
نزد بر سرے تا نینداختش

ز بس خون رومی دراں ترکتاز
ہزار اطلس رومی افگند باز

وزیں سو سکندر بشمشیر تیز
بر انگیختہ بر جہاں رستخیز

دو دست آوریدہ بکوشش بروں
بہر دشت شمشیر الماس گوں

دو دستی چناں میگذارید تیغ
کزو خصم را جاں نیامد دریغ

چو بر فرق پیل آمدے خنجرش
فرو ریختے زیر پایش سرش

چو بر آب دریا غضب ریختے
ز دریاے آب آتش انگیختے

چو شیرے کہ آتش زِ دم بر زند دُمِ بادپا را بہم بر زند
بدارا نمودند کآں تند شیر بسا شیر کز مرکب آورد زیر
شہ آرزم او بہ کہ یکسو کند کز آں پہلواں پیل پہلو کند
بلشکر بگوید کہ یکبارگی برانند بر جنگِ او بارگی
چناں دید دارائے دولت صواب کہ لشکر بجنبد چو دریائے آب
ہمہ ہم گروہہ بیکسر زنند بیکبارگی بر سکندر زنند
بفرمانِ فرماندہِ تاج و تخت بجوشید لشکر بکوشید سخت
عناں بکرِ کابی بر انگیختند دو دشتی بہ تیغ اندر آویختند
سکندر چو غوغائے بد خواہ دید زِ خود دشتِ آرزم کوتاہ دید
بفرمود تا لشکرِ روم نیز بدادن ندارند جاں را عزیز
ببندند بر دشمناں راہ را بخاک اندر آرند بد خواہ را
دو لشکر چو مور و ملخ تاختند نبردِ جہاں در جہاں ساختند
بشمشیرِ پولاد و تیرِ خدنگ گذرگاہ بر مور کردند تنگ
چو زنبورِ کیلی کشیدند نیش زمیں را بزنبور کردند ریش
سکندر در آں داوریگاہِ سخت پَے افشرد مانندِ بیخ درخت
ہموں بر وَے افگند پیل افگنے سوے پیلتن شد چو آہرمنے
یکے زخم زد بر تنِ پہلواں کزاں زخم لرزید پیر و جواں
بدرّید خفتاں زرہ پارہ کرد عمل بیں کہ پولاد با خارہ کرد
نبرّید بازوئے تابندہ ہور ولیکن شد آزردہ در زیرِ زور
بموئے تنِ شاہ رست از گزند بزد تیغ و بد خواہ را سر فگند
ہراسید زآں دشمنِ بے ہراس دلِ خصم را کرد ازآنجا قیاس
برآں شد کہ از خصم تابد عناں رہائی دہد سینہ را از سناں
دگر بار کز بختِ امیدوار پَے افشردہ بر جائے خود استوار

چو در فال فیروزئی خویش دید
بر اعدای خود دست خود بیش دید

قوی کرد بر جنگ بازوے خویش
بکوشید با همترازوے خویش

نیاسود لشکر ز خوں ریختن
ز دشمن بدشمن در آویختن

نبرد آزمایان ایراں سپاه
گرفتند بر لشکر روم راه

زبوں گشت رومی ز پیکار شاں
اجل خواست کردن گرفتار شاں

دگر ره بمردی فشردند پاے
نرفتند چوں کوه آهن ز جاے

بناموس رایت همے داشتند
غنیمت به بد خواه نگذاشتند

چو گوهر بر آمود زنگی به تاج
شه چیں فرود آمد از تخت عاج

سر روشن از تیره شب تافته
چو آیینهٔ روشنی یافته

دو لشکر بیک جا گروه آمدند
شدند از خصومت ستوه آمدند

بآرامگاه آمدند از نبرد
ز تن زخم شستند از روے گرد

باندیشه از گنبد تیز گشت
که فردا بسر بر چه خواهد گذشت

دگر روز کاں روے شسته ترنج
چو روحانیاں سر بروں زد ز گنج

سپاه از دو سو صف بیاراستند
هژبراں به نخچیر برخاستند

بپولاد شمشیر و چرم کماں
بسے زور بازو نمود آسماں

بغوغاے لشکر در آمد شکیب
که دست از عناں رفت و پا از رکیب

بدارا دو سرهنگ بودند خاص
به اخلاص نزدیک و دور از خلاص

ز بیداد دارا به جاں آمده
دل آزردگی درمیاں آمده

بر آں دل که خونریز دارا کنند
برو کین خویش آشکارا کنند

چو زینگونه بازارے آراستند
به خوں از سکندر اماں خواستند

که مائیم خاصان دارا و بس
بدارا ز ما خاص تر نیست کس

ز بیداد او چوں ستوه آمدیم
بخونریز او هم گروه آمدیم

بخواهیم فردا برو تاختن
ز بیداد او ملک پرداختن

یک امشب بکوشش نگہدار جاے — کہ فردا مخالف در آید ز پاے
چو فردا علم در کشد در مصاف — خورد ضربتِ تیغ پہلو شگاف
ولیکن بشرطیکہ بیدشت رنج — بما بر کشادہ کنی قفلِ گنج
زِ ما ہر یکے را توانگر کنی — بہ زر کارِ ما ہر دو چوں زر کنی
سکندر باں خواستہ عہد بست — بہ پیماں در آں خواستہ داد دست
نشد باورش کاں دو بیداد کیش — کنند ایں خطا با خداوندِ خویش
دلے ہرکس آں در بدشت آورد — کزو خصمِ خود را شکست آورد
دراں رہ کہ بیداد داد آمدش — کہن داستانے بہ یاد آمدش
کہ خرگوشِ ہر مرز رابے شگفت — سگِ آں ولایت تواند گرفت
چو آں عاصیانِ خداوند کش — خبر یافتند از خداوندِ ہمش
کہ بر گنجِ شاں کامگاری دہد — بہ خونریز بد خواہ یاری دہد
حقِ نعمتِ شاہ بگذاشتند — پئے کشتنِ شاہ بر داشتند
چو یاقوتِ خورشید را دزد برد — بیاقوت جستن جہاں پے فشرد
بدزدی گرفتند مہتاب را — کہ آں برد آں جوہرِ ناب را
دو لشکر کشادہ کمر چوں دو کوہ — شدند از نبرد آزمائی ستوہ
بہ منزل گہِ خویش گشتند باز — بہ رزمِ دگر روزہ کردند ساز
بیا ساقی از من مرا دور کن — جہاں از مئے لعل پر نور کن
مئے کو مرا رہ بہ منزل برد — ہمہ دل برند او غمِ دل برد

پیروزی یافتنِ سکندر بر دارا و کشتہ شدنِ دارا

جہاں گرچہ آرامگاہِ خوش است — شتابندہ را نعل در آتش است

دو در دارد ایں باغ آراشتہ
درو بند ازیں ہر دو برخاستہ

در آ از درِ باغ و بنگر تمام
ز دیگر درِ باغ بیروں خرام

اگر زیرکی با گُلے خُو مگیر
کہ باشد بجا ماندنش ناگزیر

دریں دم کہ داری بشادی بسیچ
کہ آیندہ و رفتہ ہیچ است و ہیچ

نہ ایم آمدہ از پئے دل خوشی
مگر از پئے رنج و محنت کشی

خراں را کسے در عروسی نخواند
مگر آں زماں کآب و ہیزم نماند

گذارندۂ نظمِ ایں داستاں
سخن راند بر سُنتِ راستاں

کہ چوں آتشِ روزِ روشن گذشت
پُر از دود شد گنبدِ تیز گشت

شب از ماہ بر بست پیرایۂ
ز شگفتی بود نور در سایۂ

طلایہ ز لشکر گہِ ہر دو شاہ
شدہ پاس دارندہ تا صبح گاہ

یتاقی بر آمد شدن چوں خراس
نیاسودہ دُرّاج از بانگِ پاس

بسا خفتہ کز ہیبتِ پیلِ مست
سراسیمہ ہر ساعت از خواب جست

غنودہ تنِ مردم از رنج و تاب
نظر ہر زمانے در آمد زِ خواب

نیایش کناں ہر دو لشکر براز
کہ اے کاشکے بودے امشب دراز

مگر کآں درازی نمودے درنگ
بہ دیری پدید آمدے روزِ جنگ

سگالش چناں شد دو کوشندہ را
کہ ریزند صفرائے جوشندہ را

چو خورشیدِ روشن برآرد کلاہ
پدیدار گردد سپید از سیاہ

دو خسرو عناں در عناں آورند
رہِ دوستی درمیاں آورند

بآزرم و خوشنودی از یکدگر
بتابند و زآں بر نتابند سر

چو دارا درآں داوری رائے جست
دلِ رائے زن بود در رائے سست

سوے آشتی کس نشد رہنموں
نمودند رایش بشمشیر و خوں

کہ ایرانی از رومے نیش خورد
بقائم کجی ریزد اندر نبرد

چو فردا فشاریم در جنگ پائے
ز رومی نمانیم یک تن بجائے

بدیں عشوہ دادند شہ را شکیب
یکے بر دلیری یکے بر فریب

ہماں قاصداں نیز کردند جہد
کہ بر خونِ او بستہ بودند عہد

سکندر ز دیگر طرف چارہ ساز
کہ چوں پاے دارد درآں ترکتاز

خیالِ دو سرہنگ را پیش داشت
جز ایں خود کہ سرہنگیِ خویش داشت

چنیں گفت با پہلوانانِ روم
کہ فردا دریں مرکزِ سخت بوم

بکوشیم کوشیدنی مرد وار
رگِ جاں بکوشش کنیم استوار

اگر دشت بردیم ما راشت ملک
وگر ما شدیم آنِ دارا شت ملک

قیامت کہ پوشیدہ بر راے ماشت
بود روزے آں روز فرداے ماشت

ز اندیشہاے چنیں ہولناک
دو لشکر غنودند با ترس و باک

چو گیتی درِ روشنی باز کرد
جہاں بازیِ دیگر آغاز کرد

بآتش بدل گشت مشتِ شرار
کلیچہ شد آں سیمِ گاورس وار

درآمد بجنبش دو لشکر چو کوہ
کزآں جنبش آمد جہانے ستوہ

فریدوں نسب شاہِ بہمن نژاد
چو برخاشت از اوّلِ بامداد

ہمہ سازِ لشکر بترتیبِ جنگ
برآراشت از جعبہ و نیم لنگ

ز پولاد صد کوہ بر پاے کرد
بپاییںِ او گنج را جاے کرد

چو بر میمنہ ساز در گشت کار
ہماں میسرہ شد چو روییں حصار

جناح از ہوا بر زمیں برد میخ
پس آہنگ شد در زمیں چار میخ

جہاندار در قلب گہ کرد جاے
درفشِ کیانیش بر سر بپاے

سکندر کہ تیغ جہاں سوز داشت
چناں تیغ از بہرِ ایں روز داشت

برانگیخت رزمے چو بارندہ میغ
تگرگش ز پیکان و باراں زِ تیغ

جناحِ سپہ را بگردوں کشید
سمِ بارگی بر سرِ خوں کشید

گرانمایگاں را بدانساں کہ خواشت
بفرمود رفتن سوے دستِ راشت

گروہے کہ پرتابیاں ساختشاں
چپ انداز شہ برچپ انداختشاں

همان اُشتواران درگاه را　　کز ایشان بُود ایمنی شاه را
بقلب اندرون داشت با خویشتن　　چو پولاد کوہے شد آن پیلتن
برآمد ز قلب دو لشکر خروش　　رسید آسمان را قیامت بگوش
تبیره بغرّید چون تند شیر　　درآمد برقص اژدہاے دلیر
ز شوریدن نالۂ کرّنائے　　بر اُفتاد تب لرزه بر دشت و پائے
ز فریاد روئین خم از پشت پیل　　نفیر نہنگان درآمد ز نیل
ز بس بانگ شیپور زہره شگاف　　بغرّید زہره بہ پیچید ناف
ز غرّیدن کوس خالی دماغ　　زمین لرزه اُفتاد در کوه و راغ
درآمد به جنگاوران سر بید برگ　　گشاده بدو روزن درع و ترگ
ز بس تیر باران که آمد بجوش　　فگنده ابر بارانئے خود ز دوش
گر آن تیر باران کنون آمدے　　بجاے نم از ابر خون آمدے
خروشیدن کوس روئینه طاس　　نیوشنده را داد بر جان ہراس
جلاجل زنان از نواہاے زنگ　　برآورد خون از دل خاره سنگ
بجنبش درآمد دو دریاے خون　　شد از موج آتش زمین لاله گون
زمین کو بساطے بُد آراسته　　غبارے شد از جاے برخاسته
بابرو درآمد کمان را شکنج　　شتابان شده تیر چون مار گنج
ستیزنده از تیغ سیماب ریز　　چو سیماب کرده گریزا گریز
ز پولاد پیکان پیکر شکن　　تن کوه لرزید بر خویشتن
ز بس زخم پولاد خارا ستیز　　زمین را شده استخوان ریز ریز
ز نوک سنان چرخ دولاب رنگ　　ز پرگار گردش فرو ماند لنگ
ز بس بر دہن تاتج انداختن　　نفس را نه راه برون تاختن
سنان در سنان رشته چون نوک خار　　سپر بر سپر بسته چون لاله زار
گریزندگان را در آن رستخیز　　نه روے رہائی نه راه گریز

سواران همه تیر پرداخته
گهے نیزه و گه ترکش انداخته

در آں مسلخ آدمی زادگاں
زمیں گشته کوه از بس افتادگاں

بجاں بردنِ خود هر کسے گشت شاد
کس از کشتنِ کس نیاورد یاد

ندارد کسے سوگ در حربگاه
نه کس جز فراگند پوشد سیاه

سخنگو سخن سخت پاکیزه راند
که مرگے با انبوه را جشن خواند

چو مرگ از یکے تن بر آرد هلاک
شود شهرے از گریه اندوهناک

بمرگِ همه شهر زیں شهر دور
نگرید کسے گو بود نا صبور

ز بس کشته بر کشته مردانِ مرد
شده راه بر بسته بر ره نورد

بر آں دجلهٔ خوں بلند آفتاب
چو نیلوفر افگنده زورق بر آب

سنانِ سکندر در آں داوری
سبق برده بر چشمهٔ خاوری

شرارے که شمشیرِ دارا فگند
تپش در دلِ سنگِ خارا فگند

چو لشکر به لشکر در آمیختند
قیامت ز گیتی بر انگیختند

پراگندگی در سپاه اوفتاد
پژوهش در آرزم شه اوفتاد

سپه چوں پراگنده شد سوے جنگ
فراخی در آمد به میدانِ تنگ

کس از خاصگاں پیشِ دارا نبود
کزو در دلِ کس مدارا نبود

دو سرهنگِ غدار چوں پیلِ مست
بر آں پیلتن بر گشادند دست

زدندش بیکے زخم پهلو گذار
که از خوں زمیں گشت چوں لاله زار

در افتاد دارا بداں زخم تیز
ز گیتی بر آمد یکے رستخیز

درختِ کیانی در آمد به خاک
بغلطید در خوں تنِ زخمناک

برنجید تنِ نازک از درد و داغ
چه خویشی بود باد را با چراغ

گشنده دو سرهنگِ شوریده راے
بنزدِ سکندر گرفتند جاے

که آتش ز دشمن بر انگیختیم
باقبالِ شه خونِ او ریختیم

بیک زخم کردیم کارش تباه
سپردیم جانش بفتراکِ شاه

بیا تا بہ بینی و باور کنی
بخونش ستمبارگی تر کنی

چو آمد ز ما آنچہ کردیم رائے
تو نیز آنچہ گفتی بیاور بجائے

بما بخش گنجے کہ پذرفتۂ
وفا کن بچیزے کہ خود گفتۂ

سکندر چو دانست کایں ابلہاں
دلیر اندر بر خونِ شاہنشہاں

پشیماں شد از کردہ پیمانِ خویش
کہ برخاستنش عصمت از جانِ خویش

فرو بُرد اُمّیدواری ز مرد
کہ ہمسال را سر در آید بگرد

نشاں جُست کاں کشور آرائے کے
کجا خوابگہ دارد از خون و خے

دو بیداد پیشہ براہ اندروں
بہ بیدادِ خود شاہ را رہنموں

چو در موکبِ قلبِ دارا رسید
ز موکب رواں ہیچکس را ندید

تنِ مرزباں دید در خاک و خوں
کلاہِ کیانی شدہ سر نگوں

سلیمانے اُفتادہ در پائے مور
ہماں پشۂ کردہ بر پیل زور

بہ بازوئے بہمن بر آسودہ مار
ز رویین دژ اُفتادہ اسفندیار

بہارِ فریدون و گلزارِ جم
ببادِ خزاں گشتہ تاراجِ غم

نسب نامۂ دولتِ کیقباد
ورق بر ورق سو بسو بُردہ باد

سکندر فرود آمد از پشتِ بور
در آمد ببالینِ آں پیل زور

بفرمود تا آں دو سرہنگ را
دو کژ زخمۂ خارج آہنگ را

بدارید بر جائے خویش اُستوار
خود از جا بجنبید شوریدہ وار

ببالیں گہِ خستہ آمد فراز
ز درعِ کیانی گرہ کرد باز

سرِ خستہ را بر سرِ راں نہاد
شبِ تیرہ بر روزِ رخشاں نہاد

فرو بستہ چشم از تنِ خوابناک
بدو گفت برخیز ازیں خون و خاک

چو دارا بروئش نظر کرد و دید
بسوزِ جگر آہ از دل کشید

چنیں داد دارا بخسرو جواب
کہ بگذار تا سر نہم من بخواب

رہا کن کہ در من رہائی نماند
چراغِ مرا روشنائی نماند

سپہرم بداں گونہ پہلو درید — کہ شد در جگر پہلویم ناپدید
تو اے پہلواں کآمدی سوے من — نگہدار پہلو ز پہلوے من
کہ با آہنگ پہلو دریدم چو میغ — ہمے آید از پہلویم بوے تیغ
سر سروراں را رہا کن ز دشت — تو مشکن کہ مارا جہاں خود شکست
چہ دستی کہ با ما درازی کنی — بتاراج کیاں دستبازی کنی
نگہدار دستت کہ دارا ہست ایں — نہ پنہاں چو روز آشکار ہست ایں
چو گشت آفتاب مرا روے زرد — ز نقابے بمن در کش از لاجورد
مبیں سرو را در سرافگندگی — چناں شاہ را در چنیں بندگی
دریں بندم از زحمت آزاد کن — بآمرزش ایزدی یاد کن
زمیں را منم تاج تارک نشیں — ملرزاں مرا تا نلرزد زمیں
رہا کن کہ خواب خوشم مے برد — زمیں آب و چرخ آتشم مے برد
مگرداں سر خفتہ را از سریر — کہ گردون گرداں برآرد نفیر
زمان من اینک رسد بے گماں — رہا کن بکام خودم یک زماں
اگر تاج خواہی ربود از سرم — یکے لحظہ بگذار تا بگذرم
چو من زیں ولایت کشادم کمر — تو خواہ افسر از من ستاں خواہ سر
سکندر بنالید کاے تاجدار — سکندر منم چاکر شہریار
نخواہم کہ بر خاک بودے سرت — نہ آلودۂ خوں شدے پیکرت
ولیکن چہ سود است کایں کار بود — تاسف ندارد دریں کار سود
اگر تاجور سر برافراختے — کمر بند او چاکری ساختے
دریغا بدریا کنوں آمدم — کہ تا سینہ در موج خوں آمدم
چرا مرکبم را نیفتاد سم — چرا پے نکردم دریں راہ گم
مگر نالۂ شاہ نشنیدمے — نہ روے چنیں روز را دیدمے
بدارائے گیتی و دانائے راز — کہ دارم بہ بہبود دارا نیاز

ولیکن چو بر شیشه افتاد سنگ
کلید درِ چاره ناید بچنگ

دریغا که از نسلِ اسفندیار
همیں بود بس ملک را یادگار

چه بودے که مرگ آشکارا شدے
سکندر هم آغوشِ دارا شدے

چه سود است مردن نشاید بزور
که پیش از اجل رفت نتواں بگور

بنزدیکِ من یک سرِ موے شاه
گرامی تر از صد هزاراں کلاه

گر ایں زخم را چاره دانستمے
طلب کردمے تا توانستمے

مبادا که اورنگِ شاهنشهی
ز دارائے دولت بماند تهی

چرا خوں نگریم بریں تاج و تخت
که دارنده را بر در افگند رخت

مباد آں گلستاں که سالارِ او
بدیں خستگی باشد از خارِ او

نفیر از جهانے که دارا گذشت
نه پنهاں چو روز آشکارا گذشت

بچاره گری چوں ندارم تواں
کنم نوحه بر یادِ سروِ رواں

چه تدبیر داری و رائے تو چیست
امید از که داری و بیمت ز کیست

بگو هرچه خواهی که فرماں کنم
بچاره گری با تو پیماں کنم

چه دارا شنید آں دمِ دلنواز
بخواهشگری دیده را کرد باز

بدو گفت کاے بهتریں بختِ من
سزاوارِ پیرایهٔ تختِ من

چه پرسی ز جانِ بجاں آمده
گلے در سمومِ خزاں آمده

جهاں شربتِ هر یک از تیغ سرشت
بجز شربتِ ما که بر تیغ نبشت

ز بے آزیم سینه سوزد دروں
قدم تا سرم غرقِ دریاے خوں

چو برقے که در ابر دارد شتاب
لب از آب خالی و تن غرقِ آب

سبوئے که سوراخ باشد نخست
بموم و سریشم نگردد درست

جهاں غارت از هر درے مے برد
یکے آورد دیگرے مے برد

نه زد ایمن ایناں که هستند نیز
نه آنانکه رفتند رستند نیز

ببیں روزِ من راستی پیشه کن
تو نیز از چنیں روز اندیشه کن

چو هشتی به پند من آموزگار
نه من به ز بهمن شدم کاژدها
نه اسفندیار جهانگیر گرد
چو در نسل ما کشتن آمد نخست
تو سرسبز بادا به شاهنشهی
چو درخواستی کآرزوی تو چیست
سه چیز آرزو دارم اندر نهان
یکی آنکه بر کشتن بی گناه
دوم آنکه بر تخت و تاج کیان
دل خود بپردازی از تخم کین
سوم آنکه بر زیردستان من
همان روشنک را که دخت من است
بهم خوابهٔ خود کنی سر بلند
دل روشن از روشنک بر متاب
سکندر پذیرفت زو هرچه گفت
کبودی و کوری در آمد بچرخ
درخت کیان را فرو ریخت بار
چو مهر از جهان مهربانی برید
سکندر بر آن شاه فرخ نژاد
درو درید و بر خویشتن نوحه کرد
چو روز دگر صبح ابلق سوار
سکندر بفرمود کآرند ساز
ز خشت زر و گنبد سنگ بست

بدین روز ننشاندت روزگار
بخاریدن سر نکردش رها
که از چشم زخم جهان جان نبرد
کشنده نسب کرد بر من درشت
که من کرده ام سر ز بالین تهی
بوقتی که بر من بباید گریست
برآید باقبال شاه جهان
تو باشی درین داوری دادخواه
چو حاکم تو باشی نیاری زیان
بپردازی از تخمهٔ ما زمین
حرم نشکنی در شبستان من
بدان نازکی دست دخت من است
که فرخ بود گوهر ارجمند
که با روشنی به بود آفتاب
پذیرنده برخاست گوینده خفت
که بغداد را کرد بی کاخ و کرخ
کفن دوخت بر درع اسفندیار
شبه ماند و یاقوت شد ناپدید
شبانگاه بگریست تا بامداد
که او را همان زهر بایست خورد
طویله برون زد برین مرغزار
برندش بجای نشستینه باز
مهیاش کردند جای نشست

چو خلوتگہش آں چناں ساختند ازو زحمتِ خویش پرداختند
تنومند را قدر چنداں بود کہ در خانۂ کالبد جاں بود
چو بیروں رود گوہرِ جاں ز تن گریزد زِ ہمخوابۂ خویشتن
چراغے کہ بادے درو در دمی چہ بر طاقِ ایواں چہ روئے زمی
اگر در سپہری و گر در مغاک چو خاکی شوی عاقبت زیرِ خاک
بسا ماہیاں کو شود خوردِ مور چو در خاکِ شور افتد از آبِ شور
چنیں است رسم ایں گذرگاہ را کہ دارد بآمد شد ایں راہ را
یکے را در آرد بہ ہنگامہ تیز یکے را زِ ہنگامہ گوید کہ خیز
مکن زیرِ ایں لاجوردی بساط باریں مہرۂ کہربا گوں نشاط
کہ رویت کند کہربا دار زرد کبودت کند جامہ چوں لاجورد
گوزنے کہ در شہرِ شیراں بود بمرگِ خودش خانہ ویراں بود
چو مرغ از پئے کوچ برکش جناح مشو مستِ راح اندریں مستراح
بزن برق وار آتشے در جہاں جہاں را زِ خود وا رہاں وا رہاں
سمندر چو پروانہ آتش رو است ولیک ایں کہن لنگ و آں خوش رو است
خرے جوز میخورد بر جائے جو خر افتاد و جاں داد خربندہ رو
اگر شاہِ ملک است و گر ملکِ شاہ ہمہ راہِ رنج است یا رنجِ راہ
کہ داند کہ ایں خاکِ دیرینہ دور بہر غارے اندر چہ دارد زِ غور
کہن کیسہ شد خاکِ پنہاں شکنج کہ ہرگز بروں ناورد آوازِ گنج
زر از کیسۂ نو بر آرد خروش سبوئے نو از نرمی آید بجوش
کہ داند کہ ایں دخمۂ دام و دد چہ تاریخہا دارد از نیک و بد
چہ نیرنگ با زنخداں ساخت است چہ گردنکشاں را سر انداخت است
فلک نیست یکساں ہم آغوشِ تو طرازش دو رنگ است بر دوشِ تو
گہے چوں فرشتہ بلندی دہد گہے با دداں دست بندی دہد

شبانگه بنانیت نآرد بیاد — گلیچه چو گردون دهد بامداد
چه باید در بن هفت چشمه خراس — ز بهر جوی چند بردن سپاس
چو خضر از چنین روزنی روزه گیر — چو هست آب حیوان چه خرما چه شیر
ازین دیو مردم که دام و دد اند — نهان شو که همصحبتانت بد اند
پی گور کز دشتبانان گم است — ز نامردمیهای این مردم است
گوزن گرازنده در مرغزار — ز مردم گریزد سوی کوه و غار
همان شیر کو جای در بیشه کرد — ز بد عهدی مردم اندیشه کرد
نگر گوهر مردمی گشت خرد — که در مردمان مردمیها بمرد
اگر نقش مردم بخوانی شگرف — بگویی که مردم چنین است حرف
بچشم اندرون مردمک را کلاه — هم از مردن مردمی شد سیاه
نظامی بخاموشکاری بسیج — بگفتار ناگفتنی بر مپیچ
چو هم رشتهٔ خفتگانی خموش — فرو خسپ با پنبه در نه بگوش
بیاموز ازین مهرهٔ لاجورد — که با سرخ سرخ است و با زرد زرد
شبانگه که صد رنگ بندد نگار — برآید بصد دست چون نوبهار
سحرگه که یک چشمه یابد کلید — بآیین یک چشمی آید پدید
بیا ساقی آن خون رنگین رز — در افگن بمغزم چو آتش بخز
می کز خودم پای لغزی دهد — چو صبحم دماغ دو مغزی دهد

تذکرۂ شیخ نظامی گنجوی
مصنّف سکندر نامہ

اسمش ابو محمد الیاس یوسف بن مؤید - اصلش از تفرش است - که از اعمال قم شمرده مے شود - اما ولادتش بگنجه که ببلاد آذر بایجان است - رو داده - وے را از

عُلُومِ ظاہری و باطنی و مُصطلحاتِ رسمی بہرۂ تام بُود ٭
تمامیِ عُمرِ گرانمایہ را بقناعت و تقوےٰ و عُزلت و انزوا
بسر نمُودہ - چُوں شُعرا از غلبۂ حرص و ہوا دست
بہ سینہ بستہ پیشِ ارباب دُنیا نہ ایستادہ - بلکہ سلاطین
رُوزگار بوسے تبرُّک مے جُستند - چُنانچہ اکثر مثنویات
بہ التماسِ شاں نظم فرمُودہ - از آں جُملہ مخزنِ اسرار
بنامِ بہرام شاہ والئ رُوم - و لیلی مجنُوں بارشم منُوچہر
شاہِ شیروان - و خُسرو شیریں و ہفت پیکر ہر دو
بہ اتابک قزل ارسلان - و سکندر نامہ کہ آخری است -
طُغرا شاہ سلجُوقی را بہ سلکِ نظم کشیدہ بُود - و سوائے
خمسۂ موصوفہ اقبالنامہ وغیرہ ہا ازو ست - و گویند پشت
ہزار بیت از قصیدہ و غزل و قطعہ و رُباعی وغیرہا ازو
یادگار ماندہ بُود - گو حال درمیاں نیست ٭ نثرے پاکیزہ
دارد - و ہم گویند - کہ مُخترعِ قیُودِ مُرّوجۂ حال مثنوی
نظامی است - یعنی ابتدائے مثنوی بحمد و نعت و منقبت
و مُناجات و تعریفِ شعر و سخُن وغیرہ نمُودہ بہ داستاں گوئی
رغبت نماید ٭ آوردہ اند - کہ نظامی بعُمرِ ہشتاد و چار سالگی
بعد ۵۹۹ سنہ پانصد و نوّد و نُہ ہجری کہ خُود بہ تاریخ
اختتامِ سکندر نامۂ بحری گُفتہ - فوت گردید - گویند - کہ
سفینۂ مثنوی اکثر از ہفت بحر بیرُوں نے رود - پس از آں
اوزانِ وزنِ سکندر نامہ فعُولن فعُولن فعُولن فعُول
مُسمےٰ بارشم مُتقارب مُثمّن مقصُور یا محذُوف است ٭

انتخاب از شاهنامه

پرسیدن سهراب نام و نشان سرداران ایران از هجیر

چو خورشید برداشت زرّین سپر
زمانه برآورد از چرخ سر

بپوشید سهراب خفتان جنگ
نشست از بر چرمهٔ نیل رنگ

یکی تیغ هندی بر اندر برش
یکی مغفر خسروی بر سرش

کمندی به فتراک بر شصت خم
خم اندر خم و روی کرده دژم

بیامد یکی تند بالا گزید
بجائیکه ایران سپه را بدید

بفرمود تا رفت پیشش هجیر
بدو گفت کژّی نباید ز تیر

نشانه نباید که خم آورد
سر افشان شود زخم کم آورد

بهر کار در پیشش کژّی راستی
چو خواهی که نگزایدت کاستی

سخن هرچه پرسم همه راست گوی
بکژّی مکن رای و چاره مجوی

چو خواهی که یابی رهائی ز من
سرافراز باشی بهر انجمن

از ایران هر آنچت بپرسم بگوی
متاب اندر راستی هیچ روی

اگر راست گفتی سراسر سخن
بپاداش نیکی بیابی ز من

سپارم بتو گنج آراسته
بیابی بسی خلعت و خواسته

ور ایدونکه کژّی بود رای تو
همان بند و زندان بود جای تو

چنین داد پاسخ هجیرش که شاه
ز من هرچه پرسد از ایران سپاه

بگویم ہمہ ہرچہ دانم بدوے — بکژی چرا بایدم گفتگوے
نہ بینی جز از راستی پیشہ ام — بکژی نباید خود اندیشہ ام
بگیتی بہ از راستی پیشہ نیست — ز کژی بتر ہیچ اندیشہ نیست
بدو گفت کز تو بپرسم ہمہ — ز گردنکشان و ز شاہ و رمہ
ہمہ نامداران آں مرز را — چو طوس و چو کاؤس و گودرز را
دلیران و گردان ایراں زمیں — چو گستہم و چوں گیو با آفریں
ز بہرام و از رستم نامدار — ز ہرچت بپرسم بمن بر شمار
بیکایک نشانے بمن بر نما — اگر سر بہ تن خواہی و جاں بجا
سرا پردۂ دیبۂ رنگ رنگ — بدو اندروں خیمہاے پلنگ
بہ پیش اندروں بستہ صد زندہ پیل — یکے تخت پیروزہ بر سان نیل
یکے زرد خورشید پیکر درفش — سرش ماہ زریں غلافش بنفش
بقلب سپاہ اندروں جاے کیست — ز گردان ایراں ورا نام چیست
بدو گفت کاں شاہ ایراں بود — کہ بر درگہش پیل و شیراں بود
وزاں پس بدو گفت کز میمنہ — سواران بسیار و پیل و بنہ
سرا پردۂ بر کشیدہ سیاہ — زدہ گردش اندر ستادہ سپاہ
بگرد اندرش خیمہ ز اندازہ بیش — پس پشت پیلان و شیراں بہ پیش
زدہ پیش او پیل پیکر درفش — بہ نزدش سواران زرینہ کفش
چہ باشد ز ایرانیاں نام او — بگو تا کجا باشد آرام او
چنیں گفت کاں طوس نوذر بود — درفشش کجا پیل پیکر بود
سپہدار و از تخمۂ پادشاہ — سرافراز و لشکرکش و کینہ خواہ
ندارد ابا زخم او شیر تاو — بزرگاں ز پیش پذیرند ساو
بپرسید کاں سرخ پردہ سراے — یکے لشکرے گشن پیشش بپاے
یکے شیر پیکر درفش بنفش — درفشاں گہر در میان درفش

پس پشتش اندر سپاه گران — همه نیزه داران و جوشن وران
که باشد بمن نام او باز گوے — ز کژّی میاور تباهی بروے
چنیں گفت کاں فرّ آزادگاں — سپهدار گودرز کشوادگاں
سپه کش بود گاه کینه دلیر — دو چل پور دارد چو پیل و چو شیر
کجا پیل با او نکوشد بجنگ — نه از دشت ببر و نه از کُه پلنگ
دگر گفت کاں سبز پرده سرائے — بزرگانِ ایراں به پیشش بپاے
یکے تختِ پر مایه اندر میاں — زده پیشِ او اخترِ کاویاں
برو بر نشسته یکے پهلواں — ابا فرّ و با سُفت و یالِ گواں
ازآنکس که بر پاے پیشش براشت — نشسته بیکسر از او برتر اشت
یکے باره پیشش ببالاے او — نه بینم همے اسپ همتاے او
بخود هر زماں بر خروشد همے — تو گوئی که دریا بجوشد همے
بسے پیل برگستواں دار پیش — همے جوشد آں مرد بر جاے خویش
برایراں شه مردے به بالاے او — کمندے فروهشته تا پاے او
درفشش ببیں اژدها پیکر اشت — بر آں نیزه بر شیرِ زرّیں سر اشت
که باشد بنام آں سوار دلیر — که هر دم همے بر خروشد چو شیر
هجیر آنگهے گفت با خویشتن — که گر من نشانِ گوِ پیلتن
بگویم بدیں نیک دل شیر مرد — ز پشتم برآرد بناگاه گرد
ازآں به نباشد که پنهاں کنم — ز گردنکشاں نام او بفگنم
بدو گفت کز چیں یکے نیک خواه — به نو ی بیامد بنزدیکِ شاه
بپرسید نامش ز فرّخ هجیر — بگفتا که نامش ندانم بوبر
دگر بار پرسید سهراب ازو — که بارے مرا نام چینی بگوے
بپاسخ چنیں گفت با او هجیر — که اے پر هنر مهتر شیر گیر
بدیں دژ بدم من بداں روزگار — کجا او بیامد بر شهریار

گمانم که آں چینی این پهلو است   که هر گونه ساز و سلاحش نو است

غمین گشت سهراب را دل ازآں   که جائی نیامد ز رستم نشاں

نشاں داده بد از پدر مادرش   همی دید و دیده نه بد باورش

همی نام جست از دهان هجیر   مگر کاں سخنها شود دلپذیر

نبشته بسر بر دگر گونه بود   ز فرماں نکاهد نه هرگز فزود

قضا چوں ز گردوں فرو هشت پر   همه زیرکاں کور گردند و کر

وزآں پس بپرسید کز مهتراں   کشیده سراپردهٔ بر کراں

سواراں بسیار و پیلاں بپای   برآید همی نالهٔ کرنای

یکے گرگ پیکر درفش از برش   بابر اندر آورده زرین سرش

میان سراپرده تختے زده   ستاده غلاماں به پیشش رده

ز ایراں بگو نام آں مرد چیست   کجا جای دارد نژادش ز کیست

چنین گفت کاں نوذر گودرز گیو   که خوانند گرداں ورا گیو نیو

ز گودرزیاں مهتر و بهتر است   به ایراں سپه بر دو بهره سر است

سرافراز داماد رستم بود   به ایراں زمیں همچو او کم بود

بدو گفت زاں سو که تابنده شید   برآید یکے پرده دیدم سپید

ز دیبای رومی به پیشش سوار   رده برکشیده فزوں از هزار

پیاده سپر دار و نیزه وراں   شده انجمن لشکری بیکراں

ز دیبا فروهشته زیبا جلیل   غلام ایستاده رده خیل خیل

نشسته سپهدار بر تخت عاج   نهاده برآں عاج کرسی ساج

چه نام است او را ز نام آوراں   سپهبد نژاد است یا سروراں

بدو گفت کو را فریبرز خواں   که فرزند شاه است و تاج گواں

بدو گفت سهراب کین درخور است   که فرزند شاه است و با افسر است

ز هر سو ز بهر جهاندار شاه   ببایند پیشش رهاں با کلاه

بپرسید زاں زرد پردہ سرائے　　درفشے درفشاں بہ پیشش بپاے
بگرد اندرش سرخ و زرد و بنفش　　ز ہر گونۂ برکشیدہ درفش
درفشے پس پشت پیکر گراز　　سرش ماہِ سیمین و بالا دراز
چہ خوانند او را ز گردنکشاں　　بگو تا چہ داری ازو ہم نشاں
چنیں گفت کو را گراز است نام　　کہ در جنگ شیراں ندارد لگام
ہشیوار و از تخمۂ گیو دال　　کہ بر درد و سختی نباشد ژکال
نشانِ پدر جست و با او نگفت　　ہمیداشت آں راستی در نہفت
جہاں را چہ سازی کہ خود ساخت است　　جہاندار ازیں کار پرداخت است
زمانہ نبشتہ دگر گونہ داشت　　چناں کو گذارد ہمایہ گذاشت
چو دل برنہی در سرائے سپنج　　ہمہ زہر زو بینی و درد و رنج
دگر بارہ پرسید ازو سرفراز　　ازآں کش بدیدارِ او بُد نیاز
ازآں پردۂ سبز و اسپ بلند　　وزآں مرد وآں تاب دادہ کمند
وزآں پس ہجیر سپہبدش گفت　　کہ از تو سخن را نباید نہفت
گر از نام چینی ندانم ہمے　　ازآں است کو را ندانم ہمے
بدو گفت سہراب کیں نیست داد　　ز رستم نکردی سخن ہیچ یاد
کسے کو بود پہلوانِ جہاں　　میانِ سپہ در نماند نہاں
تو گفتی کہ در لشکر او مہتر است　　نگہبانِ ہر مرز و ہر کشور است
بر زمے کہ کاؤس لشکر کشد　　بہ پیلِ دماں تخت و افسر کشد
جہاں پہلواں باشدش پیشرو　　چو برخیزد از دشت آوائے غو
چنیں داد پاسخ مر او را ہجیر　　کہ شاید بُدن کاں گوِ شیر گیر
کنوں رفتہ باشد بزابلستاں　　کہ ہنگام بزم است در گلستاں
بدو گفت سہراب کیں خود بگوے　　کہ دارد سپہبد سوئے جنگ روے
برامش نشیند جہاں پہلواں　　بروبر بخندند پیر و جواں

مرا با تو امروز پیماں یکے اشت
اگر پہلواں را نمائی بہ من
ترا بے نیازی دہم در جہاں
ور ایدونکہ ایں راز داری ز من
سرت را نخواہد ہمے تن بجاے
نہ بینی کہ موبد بخسرو چہ گفت
سخن گفت ناگفتہ چوں گوہراشت
چو از بند و پیوند یابد رہا
چنیں داد پاسخ ہجیرش کہ شاہ
نبرد کسے جوید اندر جہاں
اگر خود بہ بینی تو چنگال او
بدانی کہ از وے نیابد رہا
بزخم سرِ گرزِ سنداں شکن
کسے را کہ رشتم بود ہم نبرد
ہم آوردِ او بر زمیں پیل نیشت
تنش زور دارد بصد زور مند
چو او خشم گیرد بروزِ نبرد
نخواہم کہ با او بصحرا بود
ہنرہاے رشتم بگردد جہاں
تو با او بسندہ نباشی بہ جنگ
بگیتی ندیدی تو جنگ آوراں
چو افراسیاب آں سپہدارِ چیں
بشمشیرِ کیں رشتم پیلتن

بگویم کہ گفتارِ من اندکے اشت
سرافراز باشی بہر انجمن
گشادہ کنم گنجہاے نہاں
گشادہ بمن بر بپوشی سخن
میانجی کن اکنوں بدیں ہردو راے
بدانگہ کہ بگشاد راز از نہفت
کجا نابسودہ بہ بند اندر اشت
چو رخشندہ مہرے بود بے بہا
چو سیر آید از مہر و از تاج و گاہ
کہ او زندہ پیل اندر آرد ز جاں
چناں ہیبت و پیکر و یالِ او
نہ دیو و نہ شیر و نہ نر اژدہا
برآرد دمار از دو صد انجمن
سرش ز آشماں اندر آید بگرد
چو گردِ پئے اشپِ او نیل نیشت
سرش برتر اشت از درختِ بلند
بجنگش چہ شیر و چہ پیل و چہ مرد
ہم آورد اگر کوہ خارا بود
ہمہ آشکار اشت پیشِ جہاں
چو او تیغِ ہندی بگیرد بہ چنگ
کہ بودند با گرزہاے گراں
ابا نامدارانِ توراں زمیں
بباریدِ آتش بر آں انجمن

بدو گفت سہراب آزادگاں ‌ ‌ ستیہ بخت گودرز کشوادگاں

کہ ہمچو توے خواند باید بہ پیسر ‌ ‌ بدیں زور و ایں دانش و ایں ہنر

تو مردانِ جنگی کجا دیدۂ ‌ ‌ کہ بانگِ پئے اسپ نشنیدۂ

کہ چندیں ز رستم سخن بر زباں ‌ ‌ برانی ستائی ورا ہر زماں

گرش بینم آنگاہ آیدت یاد ‌ ‌ کہ دریاے جوشاں بلرزد ز باد

از آتش ترا بیم چنداں بود ‌ ‌ کہ دریا بہ آرام جنباں بود

چو دریاے سبز اندر آید ز جاے ‌ ‌ ندارد دمِ آتشِ تیز پاے

سر تیرگی اندر آید بخواب ‌ ‌ چو تیغ تپش برکشد آفتاب

چو برگفت زیں گونہ سہراب گرد ‌ ‌ غمیں گشتہ ہژماں ہمے بر شمرد

بدل گفت ناکار دیدہ ہجیر ‌ ‌ کہ گر من نشانِ گوِ شیر گیر

بگویم بدیں ترکِ با زورِ دست ‌ ‌ چنیں یال و ایں خسروانی نشست

ز لشکر کند جنگجو انجمن ‌ ‌ برانگیزد آں بارۂ پیلتن

بدیں زور و ایں کتف و ایں یالِ او ‌ ‌ شود کشتہ رستم بچنگالِ او

ز گرداں نیاید کسے جنگجوے ‌ ‌ کہ با او بروے اندر آرد بروے

ز ایراں نباشد کسے کینہ خواہ ‌ ‌ بگیرد سرِ تختِ کاؤس شاہ

چنیں گفت موبد کہ مردن بنام ‌ ‌ بہ از زندہ دشمن برو شاد کام

اگر من شوم کشتہ بر دستِ او ‌ ‌ نگردد سیہ روز و خوں آبِ جو

چو گودرز ہشتاد پورِ گزیں ‌ ‌ ہمہ نامدارانِ با آفریں

چو گیوِ جہانگیرِ لشکر شکن ‌ ‌ کہ باشد بہر جا سرِ انجمن

چو بہرام و رہام گردن فراز ‌ ‌ چو شیدوش شیر اوژنِ رزم ساز

پس از مرگِ من مہربانی کنند ‌ ‌ ز دشمن بکیں جانستانی کنند

نباشد بہ ایراں تنِ من مباد ‌ ‌ چنیں دارم از موبدِ پاک یاد

چو تن سر کشد از زمیں بیخ سرد ‌ ‌ سزد گر گیا را نبوید تذرو

بسهراب گفت این چه آشفتن است   همه با من از درشتمت گفتن است
چرا باید این کینه آراشتن   به بیهوده چیزے ز من خواشتن
که آگاهیٔ آں نباشد برم   بدیں کینه خواہی بریدن سرم
بهانه نباید به خوں ریختن   چه باید کنوں رنگت آمیختن
همے پیلتن را بخواہی شکست   همانا کت آساں نباید بدست
نباید ترا جست با او نبرد   برآرد به آوردگه از تو گرد

تاختن سهراب بر خیمهٔ کاؤس و برکندن میخها

چو بشنید گفتارہاے درشت   سر پر دلاں زود بنمود پشت
نهاں کرد زو روے و چیزے نگفت   عجب ماند زاں گفتهاے نهفت
ز بالا زدش تند یک پشتِ دست   بیفگندش آمد بجاے نشست
بسے کرد اندیشهاے دراز   ز ہر گونهٔ کرد پیکار ساز
به بست از پئے کینه آنگه کمر   نهاد از بر سروری تاج زر
بپوشید خفتان و بر سر نهاد   یکے ترگ رومی بکردار باد
گرفتش سنان و کمان و کمند   گراں گرز را پهلوے دیو بند
ز تندی بجوش آمدش خون و رگ   نشست از بر بارهٔ تیز تگ
به آوردگه رفت چوں پیل مست   چو کوه رواں اسپش از جا بجست
برون آمد و راے ناورد کرد   بر آورد بر چهرهٔ ماه گرد
بیامد دماں تا به قلب سپاه   رسید او بنزدیک کاؤس شاه
به کردار گوراں ز چنگال شیر   رمیدند از وے سراں دلیر
ز پا و رکیب و ز دست و عناں   ز بازوے آں آب داده سناں

کس از نامداران ایراں سپاہ   نیارست کردن بدو در نگاہ
وزآں پس دلیراں شدند انجمن   کہ اینست گوئی گو پیلتن
نشاید نگہ کرد آساں بدوے   کہ یارد شدن پیش او جنگجوے
وزآں پس خروشید سہراب گرد   ہمے شاہ کاؤس را بر شمرد
چنیں گفت کاے شاہ آزاد مرد   چگونست کارت بدشت نبرد
چرا کردۂ نام کاؤس کے   کہ در جنگ شیراں نداری توپے
گرایں نیزہ در مشت پیچاں کنم   سپاہ ترا جملہ بے جاں کنم
یکے سخت سوگند خوردم بزم   بداں شب کجا کشتہ شد زندہ رزم
کز ایراں نمانم یکے نیزہ دار   کنم زندہ کاؤس کے را بہ دار
کہ داری از ایرانیاں تیز چنگ   کہ پیش من آید بدیں دشت جنگ
کجا گیو و گودرز و طوس دلیر   فریبرز کاؤس و گستہم شیر
سوار جہاں رستم نامور   دگر زنگۂ گرد پرخاش خر
در آیند و مردی نمایند ہیں   وزیں رزمگاہ از پئے خشم و کیں
بگفت و ہمے بود خاموش بس   از ایراں نداد ایچ پاسخش کس
وزآں پس بجنبید از جاے خویش   بنزدیک پردہ سرا رفت پیش
خم آورد پشت و سنان سنیخ   بزد نند و برکند ہفتاد میخ
سرا پردہ یک بہرہ آمد ز پاے   ز ہر سو بر آمد دم کرناے
غمیں گشت کاؤس و آواز داد   کہ اے نامداران فرخ نژاد
یکے نزد رستم برید آگہی   کزیں ترک شد مغز گرداں تہی
ندارم سوارے ورا ہم نبرد   از ایراں نیارد کس ایں کار کرد
بشد طوس و پیغام کاؤس برد   شنیدہ سخن پیش او بر شمرد
بدو گفت رستم کہ ہر شہریار   کہ کردے مرا ناگہاں خواستار
گہے جنگ بودے گہے ساز بزم   ندیدم ز کاؤس جز رنج رزم

بفرمود تا رخش را زین کنند / سواران بزو ها بر از چین کنند

ز خیمه نگه کرد رستم بدشت / ز ره گیو را دید کاندر گذشت

نهاد از بر رخش رخشنده زین / همیگفت گرگین که بشتاب هین

همی بست با گرز رستم تنگ / به برگستوان بر زده طوس چنگ

همی آن بدین این بدان گفت زود / تهمتن چو از پرده آوا شنود

بدل گفت این رزم آهرمن است / که این رستخیز از پی یک تن است

بزد دست و پوشید ببر بیان / ببست آن کیانی کمر بر میان

نشست از بر رخش و پیمود راه / زواره نگهبان گاه و سپاه

بدو گفت زایدر مرو پیشتر / بمن دار گوش از یلان بیشتر

درفشش ببردند با او بهم / همی رفت پرخاش جوی و دژم

چو سهراب را دید آن یال و شاخ / برش چون بر سام جنگی فراخ

بدو گفت زایدر بیک سو شویم / بر آوردگه بر یلے آزمو شویم

بخندید سهراب پرخاش خر / ز گفتِ گوِ پیلتن نامور

بنالید سهراب کف را بکف / به آوردگه رفت از پیش صف

بگفت او برستم بر و تا رویم / بیک جاے هر دو دو مردِ گویم

از ایران و توران نخواهیم کس / چو من باشم و تو هم آورد بس

به بالا بلندی و با کتف و یال / رستم یافت با این به پیکار سال

به آوردگه مر ترا جاے نیست / ترا خود بیک مشتِ من پاے نیست

نگه کرد رستم بدان سرفراز / بدان شفت و چنگ و رکیب دراز

بدو گفت نرم اے جوانمردِ نرم / زمین سرد و خشک و هوا نرم و گرم

به پیری بسے دیدم آوردگاه / بسے بر زمین پست کردم سپاه

تبه شد بسے دیو بر دستِ من / ندیدم بدان سو که بودم شکن

نگه کن مرا تا ببینی بجنگ / اگر زنده مانی مترس از نهنگ

مرا دید در جنگ دریا و کوه
که با نامداران توران گروه

چه کردم ستاره گوای منست
بمردی جهان زیر پای منست

کسانی که دیدند رزم مرا
شمردند گوئی که بزم مرا

همی رحمت آرد بتو بر دلم
نخواهم که جانت ز تن بگسلم

نمانی بترکان بدین یال و سفت
به ایران ندانم ترا نیز جفت

چو آمد ز رستم چنین گفتگو
بجنبید سهراب را دل بدو

بدو گفت کز تو بپرسم سخن
همه راستی باید افگند بن

یکایک نژادت مرا یاد دار
ز گفتار خوبت مرا شاد دار

من ایدون گمانم که تو رستمی
که از تخمهٔ نامور نیرمی

چنین داد پاسخ که رستم نیم
هم از تخمهٔ سام نیرم نیم

که او پهلوانست و من کهترم
نه با تخت و گاهم نه با افسرم

نبرد رستم با سهراب

ز امید سهراب شد نا امید
برو تیره شد روی روز سپید

بر آوردگه رفت و نیزه گرفت
همی ماند از گفت مادر شگفت

یکی تنگ میدان فرو ساختند
بکوتاه نیزه همی تاختند

نماند ایچ بر نیزه بند و سنان
بچپ باز بردند هر دو عنان

بشمشیر هندی بر آویختند
همی ز آهن آتش فرو ریختند

بزخم اندرون تیغ شد ریز ریز
چه زخمی که پیدا کند رستخیز

گرفتند زان پس عمود گران
همی کوفتند آن برین این بر آن

ز تیر و عمود اندر آمد به خم
چمان باد پایان و گردان دژم

ز اسپان فرو ریخت برگستوان
زره پاره شد بر میان گوان

فرو ماند اسپ و دلاور ز کار
یکی را نه بد دست و بازوش یار

تن از خوی پر آب و دهان پر ز خاک
زبان گشته از تشنگی چاک چاک

یک از دیگر ایستاده آنگاه دور
پر از درد باب و پر از رنج پور

جهانا شگفتی ز کردار تست
شکسته هم از تو هم از تو درست

ازین دو یکی را نجنبید مهر
خرد دور بد مهر ننمود چهر

همی بچه را باز داند ستور
چه ماهی به دریا چه در دشت گور

نداند همی مردم از رنج و آز
یکی دشمنی را ز فرزند باز

بدل گفت رستم که هرگز نهنگ
ندیدم که آید بدینسان بجنگ

مرا خوار شد جنگ دیو سپید
ز مردی شد امروز دل نا امید

ز دست یکی نا رسیده جهان
نه گردی نه نام آوری از مهان

بسیری رسانیدم از روزگار
دو لشکر نظاره بدین کارزار

چو آسوده شد بارهٔ هر دو مرد
ز آزار جنگ و ز ننگ نبرد

بزه بر نهادند هر دو کمان
یکی سالخورده دگر نو جوان

زره بود و خفتان و ببر بیان
ز کلک و ز پیکان نیامد زیان

بهم تیر باران نمودند سخت
تو گوئی فرو ریخت برگ درخت

غمین شد دل هر دو از یکدگر
گرفتند هر دو دوال کمر

تهمتن اگر دست بردی بسنگ
بکندی سیه سنگ را روز جنگ

بزور از زمین کوه برداشتی
گران سنگ را موم پنداشتی

کمربند سهراب را چاره کرد
که از زین بجنباند اندر نبرد

میان جوان را نبد آگهی
بماند از هنر دست رستم تهی

فرو داشت دست از کمربند او
شگفتی فرو ماند از بند او

دو شیر اوژن از جنگ سیر آمدند
تبه گشته و خسته دیر آمدند

دگر باره سهراب گرز گران
ز زین برکشید و بیفشرد ران

بزد گرز و آورد کتفش بدرد
بپیچید و درد از دلیری بخورد

بخندید سهراب گفت اے سوار
بزیر اندرت رخش گوئی خراشت
مرا رحمت آید بتو بر ز دل
اگرچه گوے سرو بالا بود
تهمتن نداد ایچ او را جواب
بپشتی رسید این از آن آن ازین
که از یکدگر روے برگاشتند
تهمتن بتوران سپه شد بجنگ
بایران سپه رفت سهراب گرد
بزد خویشتن را بایران سپاه
میان سپه اندر آمد چو گرگ
چو رستم بنزدیک توران رسید
غمین گشت و اندیشه کرد و دید
ازین پر هنر ترک نو خاسته
به لشکر گه خویش تازید زود
میان سپه دید سهراب را
سر نیزه پرخون و خفتان و دشت
ردزم گشت رستم چو او را بدید
بدو گفت کاے ترک خونخوار مرد
چرا دست با من نسودی همه
بدو گفت سهراب توران سپاه
تو آهنگ کردی بدیشان نخست
بدو گفت رستم که شد تیره روز

به زخم دلیران نه پایدار
دو دشتِ سوار از همه بدتر اشت
که از خونت آغشته گشت اشت گل
جوانی کند پیر کانا بود
شگفتی فرو ماند در پیچ و تاب
چنان تنگ شد بر دلیران زمین
دل و جان باندیشه بگذاشتند
بدانسان که نخچیر بیند پلنگ
عنان بارهٔ تیز تگ را سپرد
بدشتش بسے نامور شد تباه
پراگنده گشتند خرد و بزرگ
پشیمان شد آه از جگر برکشید
که کاؤس را بے گمان بد رسید
بخفتان بر و بازو آراسته
که اندیشهٔ دل بدانگونه بود
زمین لعل کرده بخوناب را
چو شیرے که گردد ز نخچیر مست
خروشے چو شیر ژیان برکشید
ز ایران سپه جنگ با تو که کرد
چو گرگ آمدی در میان رمه
ازین رزم دور اند و هم بیگناه
کسے با تو پیکار و کینه نجست
چو پیدا کند تیغ گیتی فروز

به کشتی بگیریم فردا پگاه — به بینیم تا بر که گردد سپاه
بدین دشت هم دار و هم منبر است — که روشن جهان زیر تیغ اندر است
گرایدونکه بازو بشمشیر و تیر — چنین آشنا شد تو هرگز ممیر
برفتند و روی هوا تیره گشت — ز سهراب گردون هوا خیره گشت
تو گفتی ز جنگش سرشت آسمان — نیاساید از تاختن یکزمان
دگر باره زیر اندرش آهن است — شگفتی روان است رویین تن است
شب تیره آمد سوی لشکرش — میان سوده از جنگ آهن سرش
به هومان چنین گفت کامروز هور — برآمد جهان کرد پر جنگ و شور
شما را بسر زان سوار دلیر — که یال یلان داشت چنگال شیر
چه آمد شما را چه گفت و چه کرد — که او بود همزور من در نبرد
چه کرد او ابا لشکرم سربسر — که چون او ندانم به گیتی دگر
یکی پیر مرد است برسان شیر — نگردد ز پیکار و از جنگ سیر
اگر گویم از کار آن نامدار — نه چندان بود کاید اندر شمار
دو بازوش مانندهٔ ران پیل — بجوشد ز آواز او رود نیل
ندانم بگردد جهان سربسر — که بندد گه کینه چون او کمر
بدو گفت هومان که فرمان شاه — چنین بد که زایدر نجنبد سپاه
همه کار ما سخت و با ساز بود — به آوردگه گشتن آغاز بود
بیامد یکی مرد پرخاش جوی — بدین لشکر گشن بنهاد روی
تو گفتی ز مستی کنون خاست است — که رای جنگ را یکتن آراسته است
عنان باز پیچید و برداشت راه — به ایران سپاه رفت ازین جایگاه
چنین گفت سهراب کو زین سپاه — نکرد از دلیران کسی را تباه
از ایرانیان من بسی کشته ام — زمین را بخون چون گل آغشته ام
اگر شیر پیش آمدی بی گمان — نرستی چنین دان ز گرز گران

درین بر شما جز نظاره نبود
ولیکن نیامد کسے خود چه سود

به پیشم چه شیر و پلنگ و هژبر
به پیکاں فرو بارم آتش ز ابر

چو گرداں مرا روی بینند تیز
زره بر تن شاں شود ریز ریز

چو فردا به پیش آشت روز بزرگ
پدید آید آنکس که باشد سترگ

بنام خدای جہاں آفرین
نمانم ز گرداں یکے بر زمین

کنوں خوان و مے باید آراستن
بباید ہمے غم ز دل کاستن

وز آں روے رستم سپاہ را بدید
سخن راند با گیو گفت و شنید

که امروز سہراب جنگ آزمائے
چگونہ بجنگ اندر آورد پائے

چنیں گفت با رستم گرد گیو
که زاں گونہ ہرگز ندیدیم نیو

بیامد دماں تا میانِ سپاہ
ز لشکر بر طوس شد کینہ خواہ

که او بود بر زین و نیزہ بدست
چو گرگیں فرود آمد و برنشست

بیامد چو با نیزہ او را بدید
بکردار شیرِ ژیاں بر دمید

خمیدہ عمودے بزد بر برش
ز نیرو بیفتاد ترگ از سرش

نتابید با او بتابید روے
شدند از دلیراں بسے جنگجوے

ز گرداں کسے مایۂ او نداشت
بجز پیلتن پایۂ او نداشت

ہم آئینِ پیشیں نگہداشتم
سپہ را بره ہیچ نگذاشتم

به تنہا نشد ہر برش جنگجوے
سپردیم میدانِ کینہ بدوے

سوارے نشد پیشِ او یک تنہ
ہمے تاخت از قلب تا میمنہ

ز ہر سو ہمے شد دناں و دماں
بزیر اندروں بود اسپش چماں

غمیں گشت رستم ز گفتارِ اوے
برِ شاہ کاؤس بنہاد روے

چو کاؤس کے پہلواں را بدید
برِ خویش نزدیک جایش گزید

ز سہراب رستم زباں برگشاد
ز بالا و برزش ہمے کرد یاد

که کس در جہاں کودکے نارسید
بدیں شیرمردی و گردی ندید

به بالا ستاره بساید همے — تنش را زمین بر نتابد همے
دو بازو و رانش چو ران هیون — همانا که دارد ستبری فزون
به تیغ و به نیزه به گرز و کمند — ز هر گونهٔ آزمودیم چند
سرانجام گفتم که من پیش ازین — بسے گرد را بر گرفتم ز زین
گرفتم دوال کمربند او — بیفشاردم سخت پیوند او
همے خواستم کش ز زین بر کنم — چو دیگر کسانش به خاک افگنم
گر از باد جنباں شود کوہسار — بجنبد ابر زین مر آں نامدار
ازو باز گشتم که بیگاه بود — که شب سخت تاریک و بے ماه بود
بداں تا بگردیم فردا یکے — به کشتی گرائیم ما اندکے
چو فردا بیاید بدشت نبرد — به کشتی همے بایدم چاره کرد
بکوشم ندانم که فیروز کیست — ببینیم تا راے یزداں به چیست
کزو اویست پیروزی و دستگاه — هم او آفرینندهٔ هور و ماه
بدو گفت کاؤس یزدان پاک — تن بد سگالت کند چاک چاک
من امشب به پیش جهاں آفرین — بمالم فراواں سر اندر زمین
بداں تا ترا بر دهد دستگاه — برین ترک بدخواه گم کرده راه
کند تازه پژمرده کام ترا — بر آرد به خورشید نام ترا
بدو گفت رستم که با فر شاه — بر آید همه کامهٔ نیک خواه
بگفت این و برخاست پس پیلتن — دژم گشته او پیش آں انجمن
بلشکر گه خویش بنهاد روے — پر اندیشه جان و دلش کینه جوے
زواره بیامد خلیده رواں — که امروز چوں گشت بر پهلواں
ازو خوردنی خواست رستم نخست — پس آنگه ز اندیشه دل را بشست
همانگه بدو حال سهراب گرد — سراسر همه هرچه بد بر شمرد
سپه را دو فرسنگ بد در میاں — گشادن نیارست یک تن میاں

چنیں راند پیشِ برادر سخن
کہ بیدار دل باش و تندی مکن

بہ شبگیر من چوں بہ آوردگاہ
روم پیشِ آں ترکِ ناوردخواہ

بیاور سپاہ و درفشِ مرا
ہماں تخت و زرّینہ کفشِ مرا

ہمے باش در پیشِ پردہ سرے
چو خورشیدِ تاباں برآید زِ جاے

گر ایدونکہ پیروز باشم بجنگ
بہ آوردگہ بر نیارم درنگ

دگر خود دگر گونہ گردد سخن
تو زاری مساز و نژندی مکن

میائید یک تن بہ آوردگہ
مسازید جستن سوے رزم راہ

یکایک سوے زابلستاں شوید
از ایدر بنزدیکِ دستاں شوید

از او بر گشائی یکایک سخن
کہ روزِ تہمتن در آمد بہ بن

چنیں بود فرمانِ یزدانِ پاک
کہ گردد بہ دستِ جوانے ہلاک

تو خرسند گرداں دلِ مادرم
چنیں راند ایزد قضا بر سرم

بگوئیش کہ تو دل بمن در مبند
مشو جاوداں بہرِ جانم نژند

کس اندر جہاں جاودانہ نماند
زِ گردوں مرا خود بہانہ نماند

بسے دیو و شیر و پلنگ و نہنگ
تبہ شد زِ چنگم بہنگام جنگ

بسے بارہ و دژ کہ کردیم پست
نیاورد کس دستِ من زیرِ دست

درِ مرگ را آں بکوبد کہ پاے
بہ اسپ اندر آرد برآید زِ جاے

اگر سال گردد فزوں از ہزار
ہمین است راہ و ہمین است کار

نگہ کن بہ جمشید شاہِ بلند
ہماں نیز طہمورثِ دیو بند

بہ گیتی چو ایشاں نہ بد شہریار
سرانجام رفتند زی کردگار

بمردی زِ گرشاسب برتر نبود
سپہرِ بریں گردگاہش بسود

نریمان و سام آں دو گردن فراز
زِ مردن بہ گیتی نہ بد شاں جواز

چو گیتی بر ایشاں نماند و بگشت
مرا نیز بر رہ بباید گذشت

ہمہ مرگ را ایم پیر و جواں
بہ گیتی نماندہ کسے جاوداں

چو خرشد گردد بدستاں بگوے ... کہ از شاہِ گیتی مبرتاب روے
اگر جنگ سازد تو کشتی مکن ... چناں رو کہ او راند از بن سخن
ز شب نیمۂ گفتِ سہراب بود ... دگر نیمہ آرامش و خواب بود

کشتی گرفتنِ رستم و سہراب و رہائی یافتنِ رستم از او بچارہ

چو خورشیدِ رخشاں بگسترد پر ... سیہ زاغ پرّاں فرو برد سر
تہمتن بپوشید ببرِ بیاں ... نشست از برِ اژدہاے دماں
بیامد بداں دشتِ آوردگاہ ... نہادہ ز آہن بہ سر بر کلاہ
وزاں روے سہراب با انجمن ... ہمے مے گسارید با رود زن
بہ ہوماں چنیں گفت کاں شیر مرد ... کہ با من ہمے گردد اندر نبرد
ز بالاے من نیست بالاش کم ... بہ رزم اندروں دل ندارد دژم
بر و کتف و یالش بماند من ... تو گوئی کہ دانندہ بر زد رسن
ز پا و رکیبش ہمے مہرِ من ... بجنبد بہ شرم آورد چہرِ من
نشانہاے مادر بیابم ہمے ... بہ دل نیز لختے بتابم ہمے
گمانے برم من کہ او رستم است ... کہ چوں او نبردہ بہ گیتی کم است
نباید کہ من با پدر جنگ جوے ... شوم خیرہ رو اندر آرم بہ روے
ز دادار گردم بسے شرمناک ... سیہ رو روم از سرِ تیرہ خاک
نباشد امیدِ سراے دگر ... نباید کہ رزم آورم با پدر
بہ شاہانِ گیتی شوم رو سیاہ ... کہ بر مرزِ ایران و توراں سپاہ
نگوید کسے جز بہ بد نامِ من ... نباشد بہ ہر دو سرا کامِ من
سراسیمہ گردم از آویختن ... بجز بد نباشد ز خوں ریختن

بدو گفت ہوماں کہ در کارزار
رسید است رستم بمن چند بار

شنیدی کہ در جنگِ مازندراں
چہ کرد آں سپہبد بہ گرزِ گراں

بدیں رخش ماند ہمے رخشِ او
ولیکن ندارد پے و پخشِ او

چو یک بہرہ از تیرہ شب در گذشت
خروشِ طلایہ بر آمد زِ دشت

جہانجوے سہراب دل پُر ز رزم
بہ آرام گہ رفت از تختِ بزم

بہ شبگیر چوں بر دمید آفتاب
سرِ جنگجویاں بر آمد زِ خواب

بپوشید سہراب خفتانِ رزم
سرش پُر ز رزم و دلش پُر زِ بزم

بیامد خروشاں بداں دشتِ جنگ
بچنگ اندروں گرزۂ گاؤ رنگ

زِ رستم بپرسید خنداں دو لب
تو گفتی کہ با او بہم بود شب

کہ شب چوں بدی روز چوں خاستی
زِ پیکار دل بر چہ آراستی

زِ کف بفگن ایں تیر و شمشیرِ کیں
بزن جنگِ بیداد را بر زمیں

نشینیم ہر دو پیادہ بہم
بہ مے تازہ داریم روے دژم

بہ پیشِ جہاندار پیماں کنیم
دل از جنگ جستن پشیماں کنیم

ہماں تا کسے دیگر آید بہ رزم
تو با من بساز و بیارائے بزم

دلِ من ہمے بر تو مہر آورد
ہمے آب شرمم بہ چہر آورد

ہمانا کہ داری زِ گرداں نژاد
کنی پیشِ من گوہرِ خویش یاد

زِ نامم تو کردم ہمے جستجوے
نگفتند نامت تو با من بگوے

زِ من نام پنہاں نباید کرد
چو گشتی تو با من کنوں ہم نبرد

مگر پورِ دستانِ سامِ یلی
گزیں نامور رستمِ زابلی

بدو گفت رستم کہ اے نامجوے
نکردیم ہرگز چنیں گفتگوے

زِ کشتی گرفتن سخن بود دوش
نگیرم فریبِ تو زیں در مکوش

زِ من گو دکم گر تو ہستی جواں
بکشتی کمر بستہ دارم میاں

بکوشیم و فرجام کار آں بود
کہ فرمان و رائے جہانباں بود

و دیگر کہ در جاے تنگ و نبرد
بسے گشتہ ام در فراز و نشیب
بدو گفت سہراب کاے مرد پیر
مرا آرزو بد کہ بر بسترت
کسے کز تو ماند ستوداں کند
وگر ہوش تو زیر دست من است
ز اسپان جنگی فرود آمدند
بہ بستند بر سنگ اسپ نبرد
چو شیراں بہ کشتی در آویختند
ببرد دست سہراب چوں پیل مست
کمر بند رستم بگرفت و کشید
بہ رستم در آویخت چوں پیل مست
یکے نعرہ برزد پر از خشم و کیں
نشست از بر سینۂ پیلتن
بکردار شیرے کہ بر گور نر
یکے خنجر آبگوں بر کشید
نگہ کرد رستم بہ آواز گفت
بہ سہراب گفت اے یل شیر گیر
دگر گونہ ایں باشد آیین ما
کسے کو بہ کشتی نبرد آورد
نخستیں کہ پشتش نہد بر زمیں
اگر بار دیگرش زیر آورد
روا باشد ار سر کند زو جدا

بپژوہش بجوید مردان مرد
نیم مرد گفتار زرق و فریب
اگر نیست پندے منت جانگیر
بر آید بہنگام ہوش از برت
بپرد رواں تن بہ زنداں کند
بہ فرمان یزداں بر آرم ز دشت
ہشیوار با گبر و خود آمدند
برفتند ہر دو رواں پر ز درد
ز تنہا خوے و خوں ہمے ریختند
چو شیر دمندہ ز جا در بجست
ز بس زور گفتی زمیں بر درید
بر آوردش از جاے و بنہاد پشت
ببرد رستم شیر را بر زمیں
پر از خاک چنگال و روے و دہن
زند دست و گور اندر آید بسر
ہمے خواست از تن سرش را برید
کہ ایں راز باید کشاد از نہفت
کمند افگن و گرز و شمشیر گیر
جز ایں باشد آرایش دین ما
سر مہترے زیر گرد آورد
نبرد سرش گرچہ باشد بہ کیں
بہ افگندنش نام شیر آورد
بدیں گونہ بر باشد آیین ما

برین چاره از چنگ نر اژدها
همی خواست یابد ز کشتن رها

دلیر جوان سر بگفتار پیر
بداد و نبود آن سخن جایگیر

یکی از دلیری دوم از زمان
سوم از جوانمردیش بی گمان

رها کرد از دست و آمد بدشت
بدشتی که بر پیشش آهو گذشت

همی کرد نخجیر و یادش نبود
از آنکس که با او نبرد آزمود

همی دیر شد باز هومان چو گرد
بیامد بپرسید از او از نبرد

به هومان بگفت آن کجا رفته بود
سخن هرچه رستم بدو گفته بود

بدو گفت هومان دریغ ای جوان
به سیری رسیدی همانا ز جان

دریغ این بر و برز و بالای تو
رکیب دراز و یلی پای تو

هژبری که آورده بودی بدام
رها کردی از دست شد کار خام

نگه کن کزین بیهده کار کرد
چه آرد به پیشت بدشت نبرد

یکی داستان زد بدین شهریار
که دشمن مدار ارچه خردست خوار

بگفت و دل از جان او برگرفت
پر اندوه همی مانده اندر شگفت

به لشکرگه خویش بنهاد روی
به خشم و پر از غم دل از کار اوی

به هومان چنین گفت سهراب گرد
که اندیشه از دل بباید سترد

که فردا بیاید بر من به جنگ
ببینی به گردنش بر پالهنگ

چو رستم ز جنگ وی آزاد گشت
بسان یکی کوه پولاد گشت

خرامان بشد سوی آب روان
چو جان رفته گویا بیابد روان

بخورد آب و روی و سر و تن بشست
به پیش جهان آفرین شد نخست

به زمزم بنالید بر بی نیاز
نیایش همی کرد بر چاره ساز

همی خواست پیروزی و دستگاه
نبود آگه از بخشش خورشید و ماه

که چون رفت خواهد سپهر از برش
بخواهد ربودن کلاه از سرش

شنیدم که رستم ز آغاز کار
چنان یافت نیرو ز پروردگار

که گر سنگ را او بسر بر شدے
ہمے ہر دو پایش بدو در شدے

از آں زور پیوسته رنجور بود
دل او از آں آرزو دور بود

بنالید بر کردگار جہاں
بہ زاری ہمے آرزو کرد آں

که لختے ز زورش ستاند ہمے
که رفتن به ره بر تواند ہمے

بدانساں که از پاک یزداں بخواست
ز نیروے آں کوه پیکر بکاست

چو باز آں چناں کار پیش آمدش
دل از بیم سہراب ریش آمدش

به یزداں بنالید کاے کردگار
بدیں کار ایں بنده را پاسدار

ہماں زور خواہم کز آغاز کار
مرا دادی اے پاک پروردگار

بدو باز داد آں چناں کش بخواست
بیفزود در تن ہر آنچش بکاست

وزاں آبخور شد بجاے نبرد
پر اندیشه بودش دل و روے زرد

ہمے تاخت سہراب چوں پیل مست
کمندے به بازو کمانے بدست

گرازان و چوں شیر نعره زناں
سمندش جہان و جہاں را کناں

برآں گونه رستم چو او را بدید
عجب ماند در وے ہمے بنگرید

ز پیکارش اندازہا برگرفت
غمیں گشت زو ماند اندر شگفت

چو سہراب باز آمد او را بدید
ز بادِ جوانی دلش بر دمید

چو نزدیک تر شد بدو بنگرید
مر او را بداں فرّ و آں زور دید

چنیں گفت کاے رسته از چنگِ شیر
چرا آمدی باز نزدم دلیر

چرا آمدی باز پیشم بگوے
سوے راستی خود نداری تو روے

ہمانا که از جاں تو سیر آمدی
که در جنگِ شیراں دلیر آمدی

دو بارت اماں دادم از کارزار
بہ پیریت بخشیدم اے نامدار

چنیں داد پاسخ بدو نیک تن
که اے نامور گردِ لشکر شکن

نگویند زیں گونه مردانِ مرد
ہمانا جوانی ترا غرّه کرد

ببینی که زیں پیر مردے دلیر
چه آید بروے تو اے نرّه شیر

ہر آنگہ کہ خشم آورد بختِ شوم   شود سنگِ خارہ بکردارِ موم

کشتہ شدنِ سہراب بدستِ رستم

دگر بار اسپاں بہ بستند سخت   بسر بر ہمے گشت بدخواہ بخت
بہ کشتی گرفتن نہادند سر   گرفتند ہر دو دوالِ کمر
سپہدار سہراب آں روز دست   تو گفتی کہ چرخِ بلندش ببست
غمیں گشت رستم بیازید چنگ   گرفت آں سر و یالِ جنگی پلنگ
خم آورد پشتِ دلاور جواں   زمانہ سر آمد نبودش تواں
زدش بر زمیں بر بکردارِ شیر   بدانست کو ہم نماند بزیر
سبک تیغِ تیز از میاں بر کشید   برِ پورِ بیدار دل بر درید
بہ پیچید ازآں پس یکے آہ کرد   ز نیک و بد اندیشہ کوتاہ کرد
بدو گفت کایں بر من از من رسید   زمانہ بدستِ تو دادم کلید
تو زیں بیگناہی کہ ایں گوژپشت   مرا بر کشید و بہ زودی بکشت
بہ بازی بگویند ہم سالِ من   بخاک اندر آمد چنیں یالِ من
نشاں داد مادر مرا از پدر   ز مہر اندر آمد روانم بہ سر
ہمے جستمش تا بہ بینمش روے   چنیں جاں بدادم بدیں آرزوے
دریغا کہ رنجم نیامد بہ سر   ندیدم دریں ہیچ روے پدر
کنوں گر تو در آب ماہی شوی   و یا چوں شب اندر سیاہی شوی
وگر چوں ستارہ شوی بر سپہر   ببرّی ز روے زمیں پاک مہر
بخواہد ہم از تو پدر کینِ من   چو بیند کہ خشت است بالینِ من
ازآں نامدارانِ گردن کشاں   کسے ہم برد سوے رستم نشاں
کہ سہراب کشت است و افگندہ خوار   ہمے خواست کردن ترا خواستار
چو بشنید رستم سرش تیرہ گشت   جہاں پیشِ چشم اندرش تیرہ گشت

همی بی تن و تاب و بی توش گشت   بیفتاد از پا و بی هوش گشت
بپرسید از آن پس که آمد بهوش   بدو گفت با ناله و با خروش
بگو تا چه داری ز رستم نشان   که گم باد نامش ز گردن کشان
که رستم منم کم مماناد نام   نشیناد در ماتمم پور سام
بزد نعره و خونش آمد بجوش   همی کند موی و همی زد خروش
چو سهراب رستم بدانسان بدید   بیفتاد و هوش از سرش بر پرید
بدو گفت گر ز آنکه رستم توئی   بکشتی مرا خیره بر بد خوئی
ز هر گونه بودم ترا رهنمای   نجنبید یک ذرّه مهرت ز جای
کنون بند بکشای از جوشنم   برهنه ببین این تن روشنم
به بازوم بر مهرهٔ خود نگر   ببین تا چه دید این پسر از پدر
چو برخاست آوای کوس از درم   بیامد پر از خون دو رخ مادرم
همی جانش از رفتن من بخست   یکی مهره بر بازوی من ببست
مرا گفت کاین از پدر یادگار   بدار و ببین تا که آید بکار
کنون کارگر شد که بیکار گشت   پسر پیش چشم پدر خوار گشت
چو بکشاد خفتان و آن مهره دید   همی جامه بر خویشتن بر درید
همی گفت کای کشته بر دست من   دلیر و ستوده به هر انجمن
همی ریخت خون و همی کند موی   سرش پر ز خاک و پر از آب روی
بدو گفت سهراب کین بدتری است   به آب دو دیده نباید گریست
ازین خویشتن کشتن اکنون چه سود   چنین رفت و این بودنی کار بود
چو خورشید تابان ز گنبد گذشت   تهمتن نیامد به لشکر ز دشت
ز لشکر بیامد هشیوار بیست   که تا اندر آوردگه کار چیست
دو اسب اندر آن دشت بر پای بود   پر از گرد رستم دگر جای بود
گو پیلتن را چو بر پشت زین   ندیدند گردان در آن دشت کین

چناں بدگماں شاں کہ او کشتہ شد ‏ ‏ سر نامداراں ہمہ گشتہ شد

بہ کاؤس کے تاختند آگہی ‏ ‏ کہ تختِ رہی شد زِ رستم تہی

زِ لشکر بر آمد سراسر خروش ‏ ‏ بر آمد زمانہ یکایک بہ جوش

بفرمود کاؤس تا بوق و کوس ‏ ‏ دمیدند و آمد سپہدار طوس

وزاں پس بلشکر چنیں گفت شاہ ‏ ‏ کز ایدر ہیونے سوے رزمگاہ

بتازید تا کارِ سہراب چیست ‏ ‏ کہ بر شہرِ ایراں بباید گریست

اگر کشتہ شد رستمِ جنگ جوے ‏ ‏ از ایراں کہ یارد شدن پیشِ اوے

بباید چو جمشید آوارہ گشت ‏ ‏ کہ بنہیم سر جملہ در کوہ و دشت

بہ انبوہ زخمے بباید زدن ‏ ‏ بدیں رزم گہ بر نشاید بدن

چو آشوب برخاست از انجمن ‏ ‏ چنیں گفت سہراب با پیلتن

کہ اکنوں چو روزِ من اندر گذشت ‏ ‏ ہمہ کارِ ترکاں دگرگونہ گشت

ہمہ مہربانی بداں کن کہ شاہ ‏ ‏ سوے جنگِ توراں نراند سپاہ

کہ ایشاں زِ بہرِ من جنگ جوے ‏ ‏ سوے مرزِ ایراں نہادند روے

نباید کہ بینند رنجے بہ راہ ‏ ‏ مکن جز بہ نیکی در ایشاں نگاہ

بسے روز را دادہ بودم نوید ‏ ‏ بسے کردہ بودم زِ ہر در امید

بگفتم اگر زندہ بینم پدر ‏ ‏ بہ گیتی نمانم یکے تاجور

چہ دانستم اے پہلوِ نامور ‏ ‏ کہ باشد روانم بدستِ پدر

دریں دز دلبرے بہ بندِ من است ‏ ‏ گرفتارِ خم کمندِ من است

بسے زو نشانِ تو پرسیدہ ام ‏ ‏ ہمہ بد خیالِ تو در دیدہ ام

جز آں بود یکسر سخنہاے او ‏ ‏ ازو بازماند تہی جاے او

چو گشتم زِ گفتارِ او نا امید ‏ ‏ شدم لاجرم تیرہ روزِ سپید

ببیں تا کدام است از ایرانیاں ‏ ‏ نباید کہ آید بہ جانش زیاں

نشانے کہ بد دادہ مادر مرا ‏ ‏ بدیدم نہ بد دیدہ باور مرا

چنینم نوشته بد اختر به سر
که من کشته گردم بدست پدر
چو برق آمدم رفتم اکنون چو باد
به مینو مگر بینمت باز شاد
ز سختی برستم فرو بست دم
پر آتش دل و دیدگان پر ز نم
نشست از بر رخش رستم چو گرد
پر از خون دل و لب پر از باد سرد
بیامد به پیش سپه با خروش
دل از کردهٔ خویش پر درد و جوش
چو دیدند ایرانیان روی او
همه بر نهادند بر خاک رو
ستایش گرفتند بر کردگار
که او زنده باز آمد از کارزار
چو زان گونه دیدند بر خاک سر
دریده همه جامه و خسته بر
به پرسش گرفتند کین کار چیست
ترا دل بدین گونه از بهر کیست
بگفت آن شگفتی که خود کرده بود
گرامی پسر را که آزرده بود
همه بر گرفتند با او خروش
نماند آن زمان با سپهدار هوش
چنین گفت با سرفرازان که من
نه دل دارم امروز گوئی نه تن
شما جنگ ترکان مجوئید کس
که این بد که من کردم امروز بس
زواره بیامد بر پیلتن
دریده بر و جامه و خسته تن
چو رستم برادر بر آن گونه دید
بگفت آنچه از پور کشته شنید
پشیمان شدم من ز کردار خویش
ستانم مکافات ز اندازه بیش
دریدم جگرگاه پور جوان
بگرئید بر او چرخ تا جاودان
پسر را بکشتم به پیرانه سر
بریده پی و بیخ آن نامور
فرستاد نزدیک هومان پیام
که شمشیر کین ماند اندر نیام
نگهدار آن لشکر اکنون توئی
نگه کن بدیشان مگر نغنوی
که با تو مرا روز پیکار نیست
همان بیش ازین جای گفتار نیست
برادرش را گفت پس پهلوان
که بر گرد ای گرد روشن روان
تو با او برو تا لب خشک آب
مکن بر کسی هیچ گونه شتاب

زواره بیامد هم اندر زمان
به هومان سخن گفت از پهلوان

به پاسخ چنین گفت هومان گرد
که بنمود سهراب را دستبرد

هجیر ستیزندهٔ بد گمان
که میداشت راز سپهبد نهان

نشان پدر جست و با او نگفت
روانش به بیدانشی بود جفت

بما این بد از شوریِ او رسید
بباید مر او را سر از تن برید

زواره بیامد بر پیلتن
ز هومان سخن راند و از انجمن

ز کار هجیر بد بد گمان
که سهراب را زو سر آمد زمان

تهمتن ز گفتار او خیره گشت
جهان پیش چشم اندرش تیره گشت

بنزد هجیر آمد از دشت کین
گریبانش بگرفت و زد بر زمین

یکی خنجر آبگون بر کشید
سرش را همی خواست از تن برید

بزرگان به پوزش فراز آمدند
هجیر از سر مرگ باز استدند

چو برگشت زآن جایگه پهلوان
بیامد بر خسته پور جوان

بزرگان برفتند با او بهم
چو طوس و چو گودرز و چون گستهم

همه لشکر از بهر آن ارجمند
زبان بر گشادند یکسر ز پند

که درمان این کار یزدان کند
مگر کین غمان بر تو آسان کند

یکی دشنه بگرفت رستم بدست
که از تن ببرّد سر خویش پست

بزرگان برو اندر آویختند
ز مژگان همی خون دل ریختند

بدو گفت گودرز اکنون چه سود
گر از روی گیتی برآری تو دود

تو بر خویشتن گر کنی صد گزند
چه آسائی آید بدان ارجمند

اگر مانده باشد مر او را زمان
بماند به گیتی تو با او بمان

وگر زین جهان آن جوان رفتنیست
نگه کن به گیتی که جاوید کیست

شکاریم یکسر همه پیش مرگ
سر زیر تاج و سر زیر ترگ

چو آیدش هنگام بیرون کند
وز آن پس ندانیم تا چون کند

دراز است راهش اگر کوته است / به راه گذر گانیم اگر همره است
ز مرگ اے سپهبد بے اندوه کیست / همه خویشتن را بباید گریست

نوشدارو خواستن رستم از کاوس برای سهراب و ندادن او آں را

به گودرز گفت آں زماں پهلواں / که اے گرد با نام روشن رواں
پیامے ز من سوئے کاوس بر / بگویش که ما را چه آمد به سر
به دشنه جگر گاه پور دلیر / دریدم که رستم مماناد دیر
گرت هیچ یاد است کردار من / یکے رنجه کن دل به تیمار من
ازاں نوشدارو که در گنج تست / کجا خستگاں را کند تندرست
بنزدیک من با یکے جام مے / سزد گر فرستی هم اکنوں ز پے
مگر کو به بخت تو بهتر شود / چو من پیش تخت تو کهتر شود
بیامد سپهبد بکردار باد / به کاوس یکسر پیامش بداد
بدو گفت کاوس کز پیلتن / کرا بیشتر آب نزدیک من
نخواهم که او را بد آید بروے / که هستش بسے نزد من آبروے
ولیکن اگر داروے نوش من / دهم زنده ماند یل پیلتن
کند پشت رستم به نیرو ترا / هلاک آورد بے گماں مر مرا
شنیدی که او گفت کاوس کیست / گر او شهریار است پس طوس چیست
اگر یک زماں زو بمن بد رسد / نه سازیم پاداش او جز به بد
هماں نیز سهراب برگشته بخت / که سوگند خوردے به تاج و به تخت
بدیں نیزه ات گفت پیچاں کنم / سرت بر سر دار پیچاں کنم
کجا گنجد اندر جهان فراخ / بداں فر و برز و بداں یال و شاخ

کُجا باشد او پیشِ تختم بہ پاے کُجا راند او زیرِ فرِّ ہماے
نخواہم بہ نیکی سوے او نگاہ اگر تاج بخش است و گر رزم خواہ
بہ دُشنام چندے مرا بر شمُرد بہ پیشِ سپہ آبرویم ببُرد
چو فرزندِ او زندہ باشد مرا یکے خاک باشد بدست اندرا
سخنہاے سُہراب نشنیدۂ نہ مردِ بُزرگِ جہاں دیدۂ
کز ایرانیاں سر ببرّم ہزار کُنم زندہ کاؤس کے را بہ دار
اگر ماند او زندہ اندر جہاں بہ پیچند از وے کہان و مہان
کسے دُشمنِ خویشتن پرورد بہ گیتی درُوں نامِ بد گُسترد
چو بشنید گودرز برگشت زُود برِ رُستم آمد بکردارِ دُود
بدو گُفت خوے بدِ شہریار درختے است حنظل ہمیشہ بہ بار
بہ تُندی بہ گیتی ورا یار نیست ہماں رنج کس را خریدار نیست
تُرا رفت باید بنزدیکِ او کہ روشن کُنی جانِ تاریکِ او
بفرمود رُستم کہ تا پیشکار یکے جامہ آرد برش پُر نگار
جواں را برآں جامۂ زر نگار بخوابانند و آمد برِ شہریار
گوِ پیلتن سر سوے راہ کرد کس آمد پسش زُود آگاہ کرد
کہ سُہراب شُد زیں جہانِ فراخ ہمے از تو تابُوت خواہد نہ کاخ

زاری کردنِ رُستم بر سُہراب و بُردنِ تابُوتش بزابُلستاں نزدِ زال و رودابہ

چو بشنید رُستم خراشید رُوے ہمے زد بہ سینہ ہمے کند مُوے
پدر جست و بر زد یکے سرد باد بنالید و مُژگاں بہم بر نہاد
پیادہ شُد از اسپ رُستم چو باد بجاے کُلہ خاک بر سر نہاد

بزرگان لشکر همه همچنان
همی گفت زار ای سپرده جوان
نه بیند چو تو نیز خورشید و ماه
کرا آمد این پیش کامد مرا
نبیره جهاندار سام سوار
بریدن دو دستم سزاوار هست
که فرزند سهراب دادم بباد
ز سام نریمان و گرشاسپ گیو
چو من نیست در گرد گیهان یکی
چه گویم چو آگه شود مادرش
چه گویم چرا کشتمش بی گناه
کدامین پدر این چنین کار کرد
به گیتی که کشت است فرزند را
پدرش آن گرانمایه تر پهلوان
که رستم به کینه بر او دست یافت
برین تخمهٔ سام نفرین کنند
که دانست کاین کودک ارجمند
به جنگ آیدش رای و ساز سپاه
بفرمود تا دیبهٔ خسروان
همی آرزو گاه و شهر آمدش
ازآن دشت بردند تابوت اوی
به پرده سرا اندر آتش زدند
همان خیمه و دیبهٔ رنگ رنگ

غریوان و گریان و زاری کنان
سرافراز و از تخمهٔ پهلوان
نه جوشن نه خود و نه تخت و کلاه
که فرزند کشتم به پیران سرا
سوی مادر از تخمهٔ نامدار
جز از خاک تیره مبادم نشست
که چون او گوی نامداری نزاد
بمردی فزون بود و گردان نیو
بمردی بدم پیش او کودکی
چگونه فرستم کسی را برش
چرا روز کردم بر او بر سیاه
سزاوارم اکنون به گفتار سرد
دلیر و جوان و خردمند را
چه گوید بدان دخت پاک جوان
به دشنه جگرگاه او بر شکافت
مرا نام بی مهر و بی دین کنند
بدین سال گردد چو سرو بلند
بمن برکند روز روشن سیاه
کشیدند بر روی پور جوان
یکی تنگ تابوت بهر آمدش
سوی خیمهٔ خویش بنهاد روی
همه لشکرش خاک بر سر زدند
همه تخت پرمایه زرین پلنگ

بر آتش نهادند برخاست غو | همی کرد زاری جهاندار گو
جهان چون تو دیگر نه بیند سوار | به مردی و گردی گهِ کارزار
دریغ آن همه مردی و رای تو | دریغ آن رخ و برز و بالای تو
دریغ این غم و حسرتِ جان گسل | ز مادر جدا وز پدر داغ دل
نکوهش فراوان کند زالِ زر | همان نیز رودابهٔ پر هنر
چه گویند گردان و گردن کشان | چو زینسان شود نزدِ ایشان نشان
ازین چون به ایشان رسد آگهی | که بر کندم از باغ سروِ سهی
بدین کار پوزش چه پیش آورم | که دل شان به گفتارِ خویش آورم
همی ریخت خون و همی کند خاک | به تن جامهٔ خسروی کرده چاک
همه پهلوانانِ کاوس شاه | نشستند بر خاک با او به راه
زبانِ بزرگان پر از پند بود | تهمتن به درد از جگر بند بود
چنین است کردارِ چرخِ بلند | به دستی کلاه و به دیگر کمند
چو شادان نشیند کسی با کلاه | به خمّ کمندش رباید ز گاه
چرا مهر باید همی بر جهان | چو باید خرامید با همرهان
یکی دایره آمده چنبری | فراوان درین دایره داوری
نه هر پادشاه و نه هر بنده را | شناسد نه نادان نه داننده را
جهان سر گذشت است از هر کسی | چنین گونه گوی بازی آرد بسی
چو اندیشهٔ بود گردد دراز | همی گشت باید سوی خاک باز
اگر چرخ را هست ازین آگهی | همانا که گشت است مغزش تهی
چنان دان که زین گردش آگاه نیست | به چون و چرا سوی او راه نیست
بدین رفتن اکنون نباید گریست | ندانیم فرجامِ این کار چیست
ز سهراب چون شد خبر نزدِ شاه | بیامد به نزدیکِ او با سپاه
به رستم چنین گفت کاوس کی | که از کوهِ البرز تا برگِ نی

همے بُرد خواہد بہ گردِش سپہر
نباید فگندن بدیں خاک مہر

یکے زود سازد یکے دیر تر
سر انجام بر مرگ باشد گذر

دل و جاں بدیں رفتہ خرسند کن
ہمہ گوش سوے خردمند کن

اگر آسماں بر زمیں بر زنی
وگر آتش اندر جہاں در زنی

نیابی ہمہ رفتہ را باز جاے
روانش کہن داں بدیگر سراے

من از دور دیدم بر و یالِ او
چناں برز و بالا و کوپالِ او

بگفتم بہ ترکاں نماند ہمے
ز تخمِ بزرگاں بماند ہمے

زمانہ بر انگیختش با سپاہ
کہ ایدر بہ دشتِ تو گردد تباہ

چہ سازی و درمانِ ایں کار چیست
بر ایں رفتہ تا چند خواہی گریست

بدو گفت رستم کہ او خود گذشت
نشست است ہوماں دریں پہن دشت

ز توراں سرانند چندے ز چیں
از ایشاں بہ دل در مدار ایچ کیں

زوارہ سپہ را گذارد بہ راہ
بہ نیروے یزداں و فرمانِ شاہ

بدو گفت شاہ اے گوِ نامجوے
ازیں رزم اندوہت آمد بہ روے

گر ایشاں بہ من چند بد کردہ اند
وگر دود از ایراں بر آوردہ اند

ولیکن چو راے تو با جنگ نیست
مرا نیز با جنگ آہنگ نیست

دلِ من ز دردِ تو شد پر ز درد
نخواہم از ایشاں بہ کیں یاد کرد

ہجیرِ دلاور بیامد ز راہ
چنیں گفت کز پیش رفت آں سپاہ

وز آں جایگہ شاہ لشکر براند
بہ ایراں خرامید و رستم بماند

بداں تا زوارہ بیاید ز راہ
برو آگہی آورد زآں سپاہ

زوارہ بیامد سپیدہ دماں
سپہ راند رستم ہم اندر زماں

بریدہ دُمِ باد پایاں ہزار
پر از خاک سر مہتراں نامدار

بریدہ سمندِ سرافراز دُم
دریدہ ہمہ کوس رویینہ خم

سپہ پیشِ تابوت مے راندند
بزرگاں بہ سر خاک بفشاندند

پس آنگہ سوے زابلستاں کشید
چو آگاہی از وے بہ دستاں رسید

ہمہ سیستاں پیش باز آمدند
بہ رنج و بہ درد و گداز آمدند

چو تابوت را دید دستانِ سام
فرود آمد از اسپِ زرّیں لگام

تہمتن پیادہ ہمے رفت پیش
دریدہ ہمہ جامہ دل کردہ ریش

گشادند گرداں سراسر کمر
ہمہ پیشِ تابوت بر خاک سر

ہمہ رُخ کبود و ہمہ جامہ چاک
بہ سر بر فشاندہ برایں سوگ خاک

گرفتند تابوتِ او سر بزیر
دریغ آں چناں نامدارِ دلیر

تہمتن بہ زاری بہ پیشِ پدر
ز تابوتِ زر دوز بر کرد سر

بدو گفت بنگر کہ سامِ سوار
بدیں تنگ تابوت خفتست زار

بباریدِ دستاں ز دو دیدہ خوں
بنالید با داورِ رہنموں

تہمتن ہمے گفت کاے نامدار
تو رفتی و من ماندہ ام خوار و زار

ہمے گفت زال اینت کارِ شگفت
کہ سہراب گرزِ گراں بر گرفت

نشانے شد اندر میانِ مہاں
نہ زاید چنو مادر اندر جہاں

ہمے گفت و مژگاں پُر از آب کرد
زباں پُر ز گفتارِ سہراب کرد

چو آمد تہمتن بہ ایوانِ خویش
خروشید و تابوت بنہاد پیش

چو رودابہ تابوتِ سہراب دید
ز چشمش رواں جوے خوناب دید

بداں تنگ تابوت خفتہ جواں
بہ زاری بگفت اے شہِ پہلواں

بہ زاری ہمے مویہ آغاز کرد
ہمے برکشید از جگر آہِ سرد

کہ اے پہلواں زادۂ بچّہ شیر
نہ زاید چو تو زورمندِ دلیر

ہمے گفت زار اے گوِ سرفراز
زمانے ز صندوق سر بر فراز

بہ مادر نگوئی ہمے رازِ خویش
کہ ہنگامِ شادی چہ آمدت پیش

بہ روزِ جوانی بہ زنداں شدی
بریں خانۂ مستمنداں شدی

نگوئی چہ آمدت پیش از پدر
چرا بر دریدت بدینساں جگر

فغانش ز ایواں بہ کیواں رسید — ہمے زار بگریست ہر کاں شنید
بہ پردہ دروں رفت با سوگ و درد — دلش پر ز درد و رخش پر ز گرد
چو رستم چناں دید بگریست زار — بیارید از دیدہ خوں در کنار
تو گفتی مگر رستخیز آمد است — کہ دل را ز شادی گریز آمد است
دگر بارہ تابوتِ سہراب شیر — بیاورد پیشِ جہانِ دلیر
ازآں تختہ بر کند و بکشاد سر — کفن زو جدا کرد پیشِ پدر
تنش را بداں نامداراں نمود — تو گفتی کہ از چرخ برخاست دود
ہر آنکس کہ بودند پیر و جواں — زن و مرد گشتہ ہمہ بے تواں
جہانِ جہاں جامہ کردند چاک — بہ ابر اندر آمد سرِ گرد و خاک
ہمہ کاخ تابوت بد سربسر — غنودہ بہ صندوق در شیر نر
تو گفتی کہ سام است بایال و سفت — غمیں شد ز جنگ اندر آمد بخفت
چو دیدند آں مرزماں روے او — بکردند ہر کس بہ سرہاے و ہو
بپوشید بازش بہ دیباے زرد — سر تنگ تابوت را سخت کرد
ہمے گفت گر دخمہ زریں کنم — ز مشکِ سیہ گردش آگیں کنم
چو من رفتہ باشم نماند بجاے — وگرنہ مرا خود جز ایں نیست راے
چہ سازم من اکنوں سزاوارِ او — کہ ماند ازو در جہاں رنگ و بو
یکے دخمہ کردش ز سم ستور — جہانے ز زاری ہمے گشت کور
تراشید تابوتش از عودِ خام — بر او بر زدہ بندِ زریں ستام
بہ گیتی ہمہ بر شد ایں داستاں — کہ چوں گشت فرزند را پہلواں
جہاں سربسر پر ز تیمار گشت — ہر آنکس کہ بشنید غمخوار گشت
بہ رستم بریں روز چندے گذشت — بگردِ دلش شادمانی نگشت
بہ آخر شکیبائی آورد پیش — کہ جز آں نے دید ہنجارِ خویش
جہاں را بسے ہست زینساں بیاد — بسے داغ بر جانِ ہر کس نہاد

زکیا در جہاں ہشت ہوش و خرد
کجا او ز فریب زمانہ خورد
چو ایرانیاں زیں خبر یافتند
بر آں آتشِ غم ہمے تافتند
وزآں روے ہوماں بہ توراں رسید
بگفت او بہ افراسیاب آنچہ دید
ازو ماندہ بُد شاہِ توراں شگفت
وزآں کار اندازہ اندر گرفت
زغربو آمد از شہرِ توراں زمیں
کہ سہراب شد کشتہ بر دشتِ کیں

آگہی یافتن مادرِ سہراب از کشتہ شدنش

خبر زو بہ شاہِ سمنگاں رسید
ہمہ جامہ بر خویشتن بر درید
بہ مادر خبر شد کہ سہراب گرد
ز تیغِ پدر خستہ گشت و بمرد
خروشید و جوشید و جامہ درید
بہ زاری بر آں کودکِ نارسید
بزد چنگ و بدرید پیراہنش
درخشاں شد آں لعلِ زیبا تنش
برآورد بانگِ غریو و خروش
زماں تا زماں زو ہمیرفت ہوش
فرو بُرد ناخن دو دیدہ بکند
برآورد بالا در آتش فگند
مرآں زلفِ چوں تاب دادہ کمند
بہ انگشت پیچید و از بن بکند
رواں گشتہ از روے او جوے خوں
زماں تا زماں اندر آمد نگوں
ہمہ خاکِ تیرہ بہ سر بر فگند
بہ دنداں ز بازوے خود گوشت کند
بہ سر بر فگند آتش و بر فروخت
ہمہ موے مشکیں بہ آتش بسوخت
ہمے گفت کاے جانِ مادر کنوں
کجائی سرشتہ بہ خاک و بہ خوں
غریب و اسیر و نژند و نزار
بخاک اندروں آں تنِ نامدار
دو چشمم بہ رہ بود گفتم مگر
ز سہراب و رستم بیابم خبر
گمانم چناں بود گفتم کنوں
بگشتی بگرد جہاں اندروں
پدر را ہمے جستی و یافتی
کنوں بآمدن تیز بشتافتی
چہ دانستم اے پور کآید خبر
کہ رستم بہ خنجر دریدت جگر

دریغش نیامد از آن روی تو — از آن برز و بالا و بازوی تو

وزآن گردگاهش نیامد دریغ — که ببرید رستم به برنده تیغ

بپرورده بودم تنش را به ناز — به رخشنده روز و شبانِ دراز

کنون آن بخون اندرون غرقه گشت — کفن بر تنِ پاکِ او خرقه گشت

کنون من کرا گیرم اندر کنار — که خواهد بدن مرمرا غمگسار

کرا گویم این درد و تیمار خویش — کرا خوانم اکنون بجای تو پیش

دریغا تن و جان و چشم و چراغ — بخاک اندرون ماند از کاخ و باغ

پدر جستی ای گردِ لشکر پناه — بجای پدر گورت آمد به راه

از امید نومید گشتی تو زار — بخفتی بخاک اندرون زار و خوار

از آن پیش کو دشنه را برکشید — جگرگاه سیمین تو بر درید

چرا آن نشانی که مادرت داد — ندادی بر او بر نکردیش یاد

نشان داده بد از پدر مادرت — ز بهرِ چه ناآمد همی باورت

کنون مادرت ماند بی تو اسیر — پر از درد و تیمار و رنج و زحیر

چرا نامدم با تو اندر سفر — که گشتی به گردانِ گیتی سمر

مرا رستم از دور بشناختی — ترا با من ای پور بنواختی

بینداختی تیغ آن سرفراز — نکردی جگرگاهت ای پور باز

همیگفت و می خست و میکند موی — همی زد کفِ دست بر خوب روی

همی گفت مادرت بیچاره گشت — به خنجر جگرگاه تو پاره گشت

ز هر سو بر او انجمن گشت خلق — که زآن گریه ور خون همیگشت غرق

ز بس کو همی شیون و ناله کرد — همه خلق را چشم پر ژاله کرد

بدین گونه بیهش بیفتاد پست — همه خلق را دل بر او بر بخست

بیفتاد بر خاک چون مرده گشت — تو گفتی همی خونش افسرده گشت

به هوش آمد و باز نالش گرفت — بر آن پورِ گشته سگالش گرفت

ز خوں او ہمے کرد لعل آب را   به پیش آورید اسپ سہراب را
سر اسپ او را به بر در گرفت   بماندہ جہانی درو در شگفت
گہے بوسہ زد بر سرش گہ به روے   ز خوں زیر سمش ہمے راند جوے
ز خون مژہ خاک را کردہ لعل   ہمے روے مالید بر سم و نعل
بیاورد آں جامۂ شاہوار   گرفتش چو فرزند اندر کنار
بیاورد خفتان و درع و کماں   ہماں نیزہ و تیغ و گرز گراں
به سر بر ہمے زد گراں گرز را   ہمے یاد کرد آں بر و برز را
بیاورد آں جوشن و خود او   ہمے گفت کاے شیر پرخاش جو
بیاورد زین و لگام و سپر   لگام و سپر را ہمے زد به سر
کمندش بیاورد ہفتاد باز   به پیش خود اندر فگندش دراز
ہمے تیغ سہراب را بر کشید   فش و دم اسپش ز بنہ ببرید
به درویش داد ایں ہمہ خواستہ   زر و سیم و اسپان آراستہ
در کاخ بر بست و تختش بکند   ز بالا بر آورد و پستش فگند
فرو ہشت جائے کہ بد جاے بزم   ازآں بزم گہ رفتہ بودش به رزم
ز خانہا را سیہ کرد پاک   ز کاخ و رواقش بر آورد خاک
بپوشید پس جامۂ نیلگوں   ہماں نیلگوں غرق گشتہ بخوں
به روز و به شب مویہ کرد و گریست   پس از مرگ سہراب سالے بزیست
سرانجام ہم در غم او بمرد   روانش بشد سوے سہراب گرد
چنیں گفت بہرام شیریں سخن   کہ با مردگاں آشنائی مکن
نہ پایدار ہمے ماند خواہی دراز   بسیجیدہ باش و درنگے مساز
چنین است رسم سراے کہن   سرش ہیچ پیدا نہ بینی ز بن
بتو داد یک روز نوبت پدر   سزد گر ترا نوبت آید به سر
چنین است و رازش نیامد پدید   نیابی به خیرہ چہ جوئی کلید

درِ بستہ را کس نداند گشاد — بداں رنج عمرِ تو گردد
دِل اندر سرائے سپنجی مبند — سپنجی نباشد بسے سود
بدیں داستاں من سخن ساختم — دگر بر سیاوش بپرداخ

تذکرۂ فردوسی مصنّفِ شاہنا

حکیم ابو القاسم فردوسی و ہو حسن بن اسحاق بن شرف
طوسی قریب ۹۵۰ء بہ طوس واقع خراساں تولّد شدہ
پدرش نزدِ حاکمِ طوس بخدمتِ باغبانی مامور بود - حال
مفصّل بکتابِ اردو کورس جماعتِ سوم مڈل سکول رسم
ترقیم یافتہ - مجملش این است - کہ کتاب شاہنامہ نزد
پاستاں نامہ است - کہ بحکمِ یزد جردِ ساسانی از عہدِ کیو
تا جلوسِ خسرو فراہم شدہ بود - و وزنِ شاہنامہ ہ
وزنِ سکندر نامہ است - گویند کہ این کتاب محتوی
شصت ہزار شعر بہ عرصۂ سی سال بمنصّۂ شہود جا
نمود - و عمرِ فردوسی قریب ہشتاد سال بود +
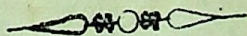
نمبر شمار	قاعدے	مثالیں
۷	حرفِ مکسور کے نیچے دو جگہ کے سوا سب جگہ زیر لکھا گیا۔ اوّل یائے مجہول کے ماقبل۔ دوسرے یائے معروف کے ماقبل جو لفظ کے آخر ہے ÷	دیر۔ بیکے۔ شاہی ÷
۸	حرفِ مضموم کے بعد اگر واوِ مجہول نہیں ہے۔ تو اُس پر پیش لکھا گیا ÷	شُکر
۹	واوِ معروف کے ماقبل پیش لکھا گیا ÷	دُور
۱۰	واوِ مجہول کے ماقبل پیش نہیں لکھا گیا ÷	زور
۱۱	الف۔ واوٗ اور یے کے سوا لفظ کے درمیان جو حرف ساکن ہے۔ اُس پر جزم لکھا گیا ÷	صبر
۱	اِستِفہام کی علامت	؟
۲	ندا۔ تعجب۔ حسرت۔ دُعا۔ قسم۔ خوشی کی علامت	!
۳	تھوڑے وقفے کی علامت	–
۴	پورے وقفے کی علامت	÷

ہدایت۔ جہاں پورا وقفہ ہے۔ وہاں پڑھنے میں زیادہ ٹھہرنا چاہیئے۔ باقی جگہ کم ÷

EDUCATION DEPARTMENT, PUNJAB.

PERSIAN SELECTIONS.

FOR SECONDARY SCHOOLS.

LAHORE:
RAI SAHIB M. GULAB SINGH & SONS,
MUFID-I-'AM PRESS.

Edition. 10,000 *Copies.* *Price* 0-3-10.

the

Jagat Ka